KAVYAMALA. 51.

THE

PATAÑJALI-CHARITA

OF

RÂMABHADRA DÎKSHIT.

EDITED BY

PANDIT S'IVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,

Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA SÂGAR" PR

BOMBAY.

1895

Price 10 Annas

काव्यमाला. ५१

श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतं

पतञ्जलिचरितम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितम् ।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९५

मूल्यं १० आणकाः ।

विशालमूर्वीवलयं तरस्वी सशैलकान्तारनदीसमुद्रम् ।
त्वमुत्तमाङ्गस्य समुन्नतस्य महत्तमोष्णीषदशामनैषीः ॥ २३ ॥
गत्वैव धातुर्भुवनं युगान्ते कृतस्तुतिः प्राञ्जलिभिर्मुनीन्द्रैः ।
विसृष्टफूत्कारविषानलस्त्वं विश्वत्रयं धक्ष्यसि दुर्निरीक्ष्यः ॥ २४ ॥
जगत्त्रयं यो जठरे बिभर्ति विश्वानि भूतानि च यस्य पादः ।
भोगेन बिभ्रत्पुरुषं तमाद्यं भवान्न वेद्यः परमेष्ठिनोऽपि ॥ २५ ॥
संजल्पितैः किं समरे गृहीत्वा कारागृहं यो रुरुधे महेन्द्रम् ।
तस्यापि लङ्केशसुतस्य हन्ता स लक्ष्मणस्ते किल मूर्तिभेदः ॥ २६ ॥
इत्थं गरुत्मन्तमुदीरयन्तं स दुर्वहश्रीशशरीरखिन्नः ।
कथंचिदालम्ब्य धृतिं फणीन्द्रो गिरा शनैर्गद्गदया जगाद ॥ २७ ॥
मुरद्विषो मूर्तिरियं पुरेव मयाद्य धर्तुं महती न शक्या ।
परीक्षितुं मा गरिमा धृतः किमनेन सत्त्वं मम वा गृहीतम् ॥ २८ ।
इति ब्रुवन्नेव स पन्नगेन्द्रः शरीरभारेण हरेश्चचाल ।
खगेश्वरो मन्दरगौरवाभ्यां तदा भुजाभ्यां द्रुतमाललम्बे ॥ २९ ॥
किमेतदित्युज्झितकेलिपद्मा पयोधिकन्यापि तदा भयेन ।
नवाम्बुजाभेन नवाम्बुजाभं निष्पीडयामास करं करेण ॥ ३० ॥
ततः स्फुरत्पद्मदलाभिरामं प्रमोदबाष्पाकुलपक्ष्ममालम् ।
उद्गाढरोमाञ्चितमूर्तिरक्ष्णोरुन्मीलयामास युगं मुरारिः ॥ ३१ ॥
लघूभवन्तीमथ तस्य मूर्तिं लक्ष्मीपतेर्वोढुमहिः शशाक ।
जहर्ष च श्रीर्धृतकेलिपद्मा यथास्थितं विष्णुरथश्च तस्थौ ॥ ३२ ॥
प्रणम्य भक्त्या परमं पुमांसं पिप्रच्छिषुस्तत्तनुभारहेतुम् ।
विद्वत्प्रियान्व्याकरणानुशिष्टान्प्रायुङ्क्त शब्दान्पवनाशनेन्द्रः ॥ ३३ ॥
यदि प्रसादो मयि यद्यहं च श्रोतुं जगन्नाथ भवामि योग्यः ।
वदात्र हेतुं यदशिश्रियस्त्वमभूतपूर्वं वपुषो गुरुत्वम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्तमीशेन भुजंगमानां श्रुत्वा मुकुन्दः सितकन्दलेन ।
मुक्ताफलालंकृतविद्रुमाभं बिम्बाधरं बिभ्रदवोचदेनम् ॥ ३५ ॥

शृणु त्वमाश्चर्यमिदं फणीन्द्र शुश्रूषुरुद्ग्राव्य दृशा सहस्रे ।
साम्यं बिभर्ति स्मरतो यदन्तः कायेन मे कुड्मलितः कदम्बः ॥ ३६ ॥
निरुद्धनिश्वासमवाप्य योगं स्थिरीकृते धारणया च चित्ते ।
अदृश्यत द्रागपनीतमायानैपथ्यमीशस्य परस्य नृत्तम् ॥ ३७ ॥
असत्करासङ्गरणन्मृदङ्गं चतुर्मुखास्फालितचारुतालम् ।
बिडौजसोदञ्चितवेणुनादं वाणीकरक्काणितवल्लकीकम् ॥ ३८ ॥
कपर्दलोलाभ्रनदीतरङ्गं घर्माम्बुसिक्तालिकभस्मपुण्ड्रम् ।
भुजान्तरोद्भूतभुजङ्गहारं कटीविराजत्करिचर्मकक्ष्यम् ॥ ३९ ॥
अमर्त्यलोकैरनिमेषभावमासादितं शश्वदभिष्टुवद्भिः ।
अवेक्ष्यमाणाद्भुतसंनिवेशशिञ्जानमञ्जीरपदारविन्दम् ॥ ४० ॥
अनल्पकल्पद्रुमपुष्पवर्षे चिदम्बरे हेमसभान्तराले ।
कालीसमक्षं कलितप्रमोदैः प्रशस्यमानं मुनिभिः पुराणैः ॥ ४१ ॥
आनन्दनृत्तं नटनायकस्य क्षेमं ददद्दृष्टवते जनाय ।
यावन्मयादर्शि फणीन्द्र तावत्त्वया वपुर्गौरवमन्वभावि ॥ ४२ ॥
इति ब्रुवाणं रमणं रमाया नूनं तदुक्तिश्रवहर्षनुन्नः ।
गलत्प्रमोदाश्रुकणापदेशादानर्च मुक्तामणिभिः फणीन्द्रः ॥ ४३ ॥
रोमाञ्चिते[1] तस्य शरीरमञ्चे क्षणं विनिन्ये नलिनेक्षणोऽपि ।
कुरङ्गदष्टाग्रकुशप्ररोहे करीव तीरे कमलाकरस्य ॥ ४४ ॥
श्रीश त्वदुक्तिश्रवणेन नीते चक्षुःसहस्रे मम चारितार्थ्यम् ।
तथापि पश्येयमवश्यमैशं नृत्तं प्रसीदेति स तं ययाचे ॥ ४५ ॥
स याचमानाय सरोरुहाक्षस्तस्मै पुनर्विस्मयमादधानः ।
कथामथो माक्षिकमाक्षिपन्त्या भुजङ्गराजाय गिरा जगाद ॥ ४६ ॥

1. सर्पाणां रोमाभावेऽपि कविभी रोमाञ्चो वर्ण्यते. तथा च—
'मन्दोद्धूतैः शिरोभिर्मणिभिरगुरुभिः प्रौढरोमाञ्चदण्ड-
स्फायन्निर्मोकसंधिप्रसरदुरुगलत्सन्मदस्वेदपूराः ।
जिह्वायुग्माभिपूर्णाननविषमसमुद्गीर्णवर्णाभिरामं
वेलाशैलान्तभाजो भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुद्गिरन्ति ॥'
इति मुरारिः.

पणीति कश्चिन्मुनिरस्ति पूर्वं स पाणिनं नाम कुमारमाप ।
स्वतुल्यनाम्ना तनयेन सोऽपि दाक्षीमुदूह्य दृढमभ्यनन्दत् ॥ ४७ ॥
स पाणिनो दक्षभुवा पुरन्ध्या रिपुः पुराणामुमयेव रेमे ।
काले मुनिः स्कन्द इव प्रसूतो हर्षं तयोः पाणिनिरप्यकार्षीत् ॥ ४८ ॥
तपोभिराराध्यवतः कठोरैस्तस्य प्रसन्नस्तरुणेन्दुचूडः ।
अघोषयद्दण्डविघट्टनेन चण्डं करस्थं डमरुं पुरस्तात् ॥ ४९ ॥
शब्दावलेर्व्याकरणं चिकीर्षोस्तदा मुनेः पाणिनसम्भवस्य ।
मृडस्य चण्डा डमरुप्रणादाः शास्त्रादिसूत्राणि चतुर्दशासन् ॥ ५० ॥
इतीश्वरानुग्रहतो निबध्नन्सूत्राणि स व्याकृत शब्दजालम् ।
सुष्ठु प्रयोगं कथयन्ति यस्य स्वर्लोकसोपानपरंपरेति ॥ ५१ ॥
कात्यायनः कर्कशया प्रसाद्य तपस्यया चन्द्रकलावतंसम् ।
तस्याथ सूत्रेषु पदार्थबोधप्रवर्तकं वार्तिकमाबबन्ध ॥ ५२ ॥
प्रयुक्तया व्याकरणस्य सूत्रैः सवार्तिकैः साधुतया पदानाम् ।
अदुग्ध गौर्लौकिकवैदिकात्मा चिराय दुग्धं त्रिदिवं जनानाम् ॥ ५३ ॥
श्रुत्वा निजस्योपरि वार्तिकानि सूत्रप्रबन्धस्य स सूत्रकारः ।
कात्यायनेन ग्रथितान्यकुप्यत्कालो हि धीरेऽपि करोति मोहम् ॥५४॥
प्रकम्पितोष्ठं परिवर्तिताक्षं पादक्रमन्यञ्चितभूमिभागम् ।
तमाश्रमं पाणिनिराजगाम कात्यायनस्तिष्ठति यत्र योगी ॥ ५५ ॥
तमापतन्तं कुपितं मुनीन्द्रो दृष्ट्वापि सज्जीकृतपाद्यपात्रः ।
कात्यायनः प्रत्युदगान्न यावत्त पाणिनिस्तावदृषिं शशाप ॥ ५६ ॥
यस्मादविज्ञाय मम प्रभावं वृषध्वजानुग्रहभाजनस्य ।
सूत्रेष्वनुक्तोक्तदुरुक्तचिन्तावृथोद्यमं वार्तिकमातनिष्ठाः ॥ ५७ ॥
तस्मात्पतेदेव तनुस्तवेयमित्युद्धत पाणिनिशापवाक्यम् ।
आकर्ण्य तूर्णं स विवृद्धमन्युः कात्यायनोऽपि प्रति तं शशाप ॥ ५८ ॥
भवानजानन्भगवत्प्रसादविवर्तभूतान्यपि वार्तिकानि ।
मह्यं यतः शापमदान्मदेन ततो विशीर्येत तवापि मूर्धा ॥ ५९ ॥

इति त्रयोदश्यभिधानवत्या तिथौ मिथः शापविसृष्टदेहौ।
उभौ मुनीन्द्रौ स्वकृतैस्तपोभिः पत्युः पशूना पदमाश्रयेताम् ॥ ६० ॥
आचार्ययोरद्भुतबोधभाजोराशोचयन्तः परलोकयात्राम्।
तदादि वैयाकरणा महान्तस्तस्या तिथौ न प्रसजन्ति शास्त्रम् ॥ ६१ ॥
ततो विवव्रे बुधमण्डलाय सवार्तिकं पाणिनिसूत्रबन्धम्।
स व्याघ्रभूतिः सह पाणिनीयः श्वोभूतिना वाक्यकृदाश्रवेण ॥ ६२ ॥
भोगीन्द्र तेषा भुवि वार्तिकानामशेषविद्वज्जनदुर्ग्रहाणाम्।
भाष्यं महत्कुर्विति भक्तरक्षी नियोक्ष्यते त्वा किल नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥
तदा नियोगात्तरुणेन्दुमौलेर्धरातले त्वं विहितावतारः।
चिदम्बरक्षेत्रगतः पवित्रं नेत्रोत्सवं द्रक्ष्यसि नृत्तमैशम् ॥ ६४ ॥

इति मुरमथनोक्त्या मोदमानः फणीन्द्र-
स्त्रिपुरहरनियोगं दीर्घकालादवाप्य।
तदपि परिदिदृक्षुस्ताण्डवं चन्द्रमौले-
रवतरितुमवन्यामंशतश्चाशशंसे ॥ ६५ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
प्रथमः सर्गः।

द्वितीयः सर्गः।

भूतलेऽथ जननोचितमार्षं वंशमीक्षितुमविक्षदहश्यः।
जन्तुविस्मृतपरस्परवैरं तापसाश्रमवनान्तमनन्तः ॥ १ ॥
यत्र काननचरो गजराजो वीतकर्दममृणालविशङ्की।
जृम्भणेषु चटुलेन करेण व्याचकर्ष किल केसरिदंष्ट्राम्[1] ॥ २ ॥

---

१. 'शुण्डालेन सलीलमेष कलभो वक्रान्मृणालोज्ज्वल
जृम्भारम्भविकस्वरान्मृगपतेर्दंष्ट्राङ्कुरान्कर्षति।
एषा वत्सतरी च मातरि तृणान्यत्तु गताया क्वचि-
द्द्वीपिन्या वरकन्दरस्थितिजुषः स्तन्यं पयश्चूषति ॥'

इत्यदर्सायजानकीपरिणयनाटके
'उलूकाना काकैरुदभवदुदासीनवसति
रहःक्रीडा सिंहैरनुकलभमन्मत्तकरिणाम्।

अम्बरान्तरगते रविबिम्बे यत्र चानुदिनमातपभीतान् ।
पन्नगान्वनमयूरयुवानः पालयन्ति गरुता विततेन ॥ ३ ॥

यत्र चत्वरमपास्य तटान्ते चर्वितुं गवि तृणानि गतायाम् ।
द्वीपिनी रसनया परिलिह्य स्तन्यमर्पयति वत्सतरस्य ॥ ४ ॥

यत्र मुक्तकुहरं हिमभीतं रक्षितुं निजमुखेन गृहीत्वा ।
मूषिकार्भकमरण्यबिडाली मूलकोटरमगस्य निनाय ॥ ५ ॥

कृष्णसारवदनार्पितदर्भं कीरदत्तयवकल्पितहव्यम् ।
हस्तिपुष्करसमाहृतनीरं हृष्यति स्म तदवेक्ष्य वनं सः ॥ ६ ॥

तत्र कापि ददृशे मुनिकन्या गोणिकेति गुणसिन्धुरनेन ।
या हि यापयति पुत्रनिमित्तं दारुणेन तपसा दिवसानि ॥ ७ ॥

जन्म तापसकुले परिशुद्धे शीलमीशगृहिणीस्पृहणीयम् ।
तां च वीक्ष्य तपसा ग्लपिताङ्गीं मातरं स मनसा निरनैषीत् ॥ ८ ॥

दातुमर्घ्यमहिमद्युतयेऽम्भः पूतमञ्जलिपुटे विनिधाय ।
सा निमील्य नयने भगवन्तं भास्करं हृदि तदा परिदध्यौ ॥ ९ ॥

प्राज्ञमर्पय सुतं मम भास्वन्नन्तरित्थमभिसन्धिजुषोऽस्याः ।
पन्नगाधिपतिरर्कनियुक्तः प्राविशज्जनितुमञ्जलिगर्भम् ॥ १० ॥

सभृतार्घ्यजलमञ्जलिमुच्चैः सा सहस्रकिरणं प्रति देवम् ।
यावदुत्क्षिपति तावदमुष्मात्तापसाकृतिरहिः स पपात ॥ ११ ॥

पादयोगपरिपावितभूमिं सा सुवर्णगिरिदृष्टपटुत्वम् ।
दक्षिणं कलयितुं कमलेशं तं ददर्श नवमर्कमिवाग्रे ॥ १२ ॥

अजाना गोपुच्छैरजनि जनितप्रीतिभिरय. (?)
समालापोऽन्योन्य शुककुलबिडालस्य समभत् ॥'
समह सर्पाणा समजनि सदा नाकुलकुलै-
र्मयूरेन्द्रान्निद्रा फणिकुलमद' प्रापयति च ।
गवा योगक्षेमे कृतमतिरभूद्व्याघ्रनिकरो
मृगाणा सबन्धः श्वभि ···रन्योन्यमहितः ॥'

इत्यप्पादीक्षितीयगौरीमायूरचम्पू .

मेधया विमलया चिरमन्तर्व्याप्य निष्पतितयेव बहिश्च ।
शारदेन्दुमहसः सहचर्यापाण्डरं भसितकुण्ठनयाङ्के ॥ १३ ॥
धावितौ मनसि सत्त्वगुणेन द्वौ गुणावपि रजस्तमसीयौ ।
तौ जटाभरमृगाजिनदम्भाद्दर्शयन्तमिव चोर्ध्वमधश्च ॥ १४ ॥
चित्तसङ्गिहरशेखरचन्द्रस्थित्यपेक्षकमिवोडुकदम्बम् ।
दक्षिणेन विमल श्रवणेन स्फाटिकाक्षवलयं कलयन्तम् ॥ १५ ॥
वल्कबिम्बमुदितस्मितर्माषद्वारिजं विकचमित्युपयान्तीम् ।
चञ्चरीकपटलीमिव कण्ठे शकराक्षमणिधाम दधानम् ॥ १६ ॥
पुत्र एष मम पुण्यविपाकात्प्रादुरास किल पावकतेजा. ।
इत्युपेत्य मुदिता सहसा सा मूर्ध्नि तं मुनिकुमारमजिघ्रत् ॥ १७ ॥
प्रस्नुतस्तनमुदञ्चितबाष्पं विस्मृतव्रततपोविधिखेदम् ।
पुत्रलाभसुखनाम्नि समुद्रे मज्जती स जननी प्रणनाम ॥ १८ ॥
तं तदाभिवदितुं प्रणत प्राड्माम तस्य जननी वितताम ।
यत्पतन्नभवदञ्जलितोऽसौ तत्पतञ्जलिरिति प्रथमानम् ॥ १९ ॥
श्रावितश्च स तदाभिवदन्त्या नाम तत्प्रथममेव जनन्या ।
चिन्तितस्त्वदुपकण्ठमुपेयामित्युदीर्य तपसे चलितश्च ॥ २० ॥
दर्शितद्रुमलताफलपुष्पे दक्षिणोदधितटेऽथ निवेश्य ।
चन्द्रचूडकरुणाघटनार्हे दारुणे तपसि चारु स तस्थौ ॥ २१ ॥
आत्मनोऽपि भरणे धरणी मां प्रागियं नियुयुजे यदशक्ता ।
न व्यथेत तदसाविति तस्या स न्यधत्त चरणाङ्गुलिमेकाम् ॥ २२ ॥
अर्कमण्डलगतः सहसा मे शंकरोऽभिमतमर्पयितेति ।
सोऽवगम्य तदिवाथ जिघृक्षुः स्वं भुजद्वयमुदक्षिपदूर्ध्वम् ॥ २३ ॥
नायमीक्षितचरो नयनैर्मे मूर्ध्नि भूभृत इति प्रहिताक्षः ।
चापलादिव स चण्डमरीचिं संददर्श न ततो विरराम ॥ २४ ॥
तिष्ठता तपसि भक्षयितव्यं कन्दमूलफलपर्णमपास्य ।
पूर्वजन्मकृतवासनया किं पूतमभ्यवजहार स वासम् ॥ २५ ॥

आगतां शुचमनीक्षितभास्वान्नित्यशीतलरसातलवासात् ।
ह्रातुमूष्मदिवसेषु स हर्षादध्युवास शिखिपञ्चकमध्ये ॥ २६ ॥
शार्ङ्गधन्वशयनत्वदशायां ताडितस्य तरलाब्धितरङ्गैः ।
तस्य किं क्षतमभूदुदवासे शीतले शिशिरकालदिनेषु ॥ २७ ॥
प्राग्बिलेशयतया दुरवापान्यासनानि यदनेन जितानि ।
अद्भुताय तदसून्नुरुधे यन्नात्र चित्रमनिलाशितयास्य ॥ २८ ॥
चक्षमे वपुषि कर्तुमनून्न्यासमङ्कुरितकर्णकराङ्घ्रिः ।
सांप्रतं किल स तापसरूपो मातृकाक्षरगणस्य फणीन्द्रः ॥ २९ ॥
रुन्धति श्वसितमन्तरमुष्मिन्नीक्षणप्रभृतिरिन्द्रियवर्गः ।
[1]अर्यमातप इवाहरपाये स्पन्दितुं बहिरलं न बभूव ॥ ३० ॥
प्राणरोधमतनिष्ट यदायं सा पुनः प्रथममेव ततोऽपि ।
कुण्डलिन्यभवदस्य वशे स्यात्तत्र कुण्डलिनि तत्किमयुक्तम् ॥३१॥
पद्मकोशदलनं कृतमासीदुद्यतोषसि सहस्रकरेण ।
[2]प्रागभूवमसहस्रमुखः किं नेति तत्स इव सोऽपि चकार ॥ ३२ ॥
चन्द्रचूडचरणाम्बुजयुग्मध्यानसंततिरसानुभवेन ।
निर्मलास्य धिषणा परिणेमे चन्द्रिकेव शरदागमनेन ॥ ३३ ॥
गोणिकासुततपःकृतशङ्का गोत्रभित्प्रभृतयस्त्रिदिवेशाः ।
तत्तपो दलयतेति तदानीं प्रैरिर[3]न्नमरवारनताङ्गीः ॥ ३४ ॥
अङ्कभाज इव कल्पकवल्यो जङ्गमा इव मनोजपताकाः ।
विभ्रमैरथ विटान्भ्रमयन्त्यः सुभ्रुवो ववलिरेऽस्य पुरस्तात् ॥ ३५ ॥
[4]स्रस्तनीविनहनं च्युतचेलव्यञ्जितस्तनमृजूकृतमध्यम् ।
पाणिना विटपमानमयन्ती पल्लवानहृत काचन तासु ॥ ३६ ॥

---

१ 'अर्कमातप' इति पुस्तकान्तरे. २. 'प्रागभूवमसहस्रकर. किम्' क. ३ 'प्रैरयन्' ख. ४. 'स्रस्तनीविनहनच्युतचेल' क.

'आरक्तसंकुचदपाङ्गमुदस्तहस्त-
मुन्नम्रितस्तनमृजूकृतमध्यभागम् ।
नीवीसमुच्छ्वसितदर्शितनाभिदेश
निद्रावशेषकलुषा कुरुतेऽङ्गभङ्गम् ॥'

इत्यदसीयशृङ्गारतिलकभाणे.

एकया विकचचम्पककॢप्तं गेंडुकं कचभरे विनिधातुम् ।
दोर्युगं नखपदोज्ज्वलमूलं नोद्धृतं न विरतं च नताङ्ग्या ॥ ३७ ॥
कल्पितं बकुलदाम कराभ्यामर्पयाम्यहमिहेति हसन्ती ।
आहृतांशुकमदर्शयदेका हेमकुम्भसदृशं कुचभारम् ॥ ३८ ॥
वीक्ष्य कानकशुके कुचयुग्मं द्रागनुद्रवति दाडिमबुद्ध्या ।
स्रंसमानजघनांशुकमीषद्दृश्यनाभिबिलमद्रवदन्या ॥ ३९ ॥
अन्यया तरुतले तरलाक्ष्या वारितोऽपि वलयस्वनितेन ।
आपतन्मधुकरोऽधरबिम्बं पातकी परिचुचुम्ब चिराय ॥ ४० ॥
स्वेदबिन्दुकमनीयकपोला श्वासकम्पितघनस्तनकुम्भा ।
भूतले निहितजानुयुगान्या कन्दुकं प्रतिजघान कराभ्याम् ॥ ४१ ॥
मा विकर्ष मम वेणिलतामित्याहतः करजुषा कमलेन ।
किं व्यथेति पुनरेव तरुण्या चुम्ब्यते स सुकृती ननु बर्ही ॥ ४२ ॥
संप्रदर्श्य नवमौक्तिकहारं संमुखे नवमृणाललतेति ।
केलिचंक्रममिवोपदिशन्ती कापि दूरमहरत्कलहंसम् ॥ ४३ ॥
संनिधौ किमपि चारु नदन्तं मामयं बत विडम्बयतीति ।
कङ्कणक्वणितपाणिकपोतं कापि केलिकमलेन जघान ॥ ४४ ॥
चारु वाममधिरोप्य कराब्जं दक्षिणेन परिमृष्टपतत्राम् ।
मञ्जुलानि रणितानि तदानीं शारिकां कलमपाठयदेका ॥ ४५ ॥
प्रौढयौवनमदोद्धतलीलं पञ्चबाणपिककेलिविलासम् ।
इत्थमन्तिकचरं सुरनारीचक्रमेत्य तमियेष विकर्तुम् ॥ ४६ ॥
लोलहेमवलयेन विराजन्मुद्रिकेण धृतिभिः सह यूनाम् ।
पाणिपल्लवयुगेन मृदङ्गस्ताडितोऽजनि कयापि तरुण्या ॥ ४७ ॥
कञ्चुकस्थगितवल्गदुरोजं कन्दलत्क्वणितकङ्कणहस्तम् ।
तन्वती तरलतां तरुणानां तालयोर्द्वयमघट्टयदन्या ॥ ४८ ॥
कण्ठजृम्भितकलस्वनभङ्ग्या कामिनां भ्रमिसृजा हृदयेषु ।
अङ्गुलीभिरिव पल्लवयन्त्या वल्लकीमपरया समगायि ॥ ४९ ॥

---

१. 'गर्भक' ख.

पक्वबिम्बफलरोचिषि धन्यं वेणुमेकमधरे विनिवेश्य।
कापि वादनमिषेण मृगाणां कर्णयोरपि मधूनि ववर्ष ॥ ५० ॥
स्पन्दमानकबरीभरमाल्यं मन्दहासमधुराधरबिम्बम्।
घर्मवारिकणमौक्तिकपङ्क्ति क्लिन्नपत्रमकराङ्ककपोलम् ॥ ५१ ॥
भावसूचनविलोलकराग्रं संहतस्तनलुठन्मणिहारम्।
चारुनूपुरझलज्झलिताङ्घ्रिन्यासमेणनयनानटदेका ॥ ५२ ॥
केशमाल्यमकरन्दतुषारो वीटिकारसलवङ्गसुगन्धी।
सुभ्रुवा कुचतटाहतिमन्दस्तं तदाभजदृषिं वनवातः ॥ ५३ ॥
इत्यमर्त्यवनिताललितेन क्षोदितोऽपि न चचाल स योगी।
वाति[1] चण्डपवनो वसुमत्यां तावता चलति किं गिरिरीषत् ॥५४॥
काचिदेत्य तदनु प्रमदानामालिलिङ्ग तमुरोजयुगेन।
कानने कलभकुम्भनिकाषादस्य किंचिदधिकं न ततोऽभूत् ॥५५॥
आदधे वपुषि तस्य ततोऽन्या वक्रपाटलमुखानि नखानि।
खेलतामुपरि तद्विहगानामातनोत्पदनखार्पणभङ्गीम् ॥ ५६ ॥
कापि वक्त्रकमलेन मृगाक्षी तत्कपोलमथ चारु चुचुम्ब।
न व्यकारि स ततोऽपि तपस्वी लेहनादिव कुरङ्गशिशूनाम्॥५७॥
तस्य तत्र मतिनिर्जितकामे यौवतस्य विफलोऽजनि यत्नः।
किं करोतु बलिना युधि नाथे पातिते परनृपेण भटौघः ॥ ५८ ॥
तादृशं भुवि कुशासनभाजं धारिताक्षवलयं करपद्मे।
नासिकाग्रनिहिताक्षमवेक्ष्य व्यस्मयन्त सुरविभ्रमवत्यः ॥ ५९ ॥
विभ्रमैरपि निर्जैरविकार्यं तं विरागमिव मूर्तमवेक्ष्य।
शापदानचकिता हरिणाक्ष्यस्तस्य किंचिदपचक्रमुरग्रात् ॥ ६० ॥
हृष्यतः शतमखस्य नियोगात्सिद्धचारणगणेन तदानीम्।
पातिताजनि मुनेरुपरिष्टात्पारिजातकुसुमोत्करवृष्टिः ॥ ६१ ॥
तावदम्बुदकदम्बगभीराद्ध्वनुस्त्रिदिवदुन्दुभयश्च।
या विमोहयितुमागतवत्यस्ताभिरेव ननृते च वधूभिः ॥ ६२ ॥

---

१. 'वातु' ख. 'न पादपोन्मूलनशक्तिरंह शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य' इति रघुवंशे.

तस्यातिदुष्करमवेक्ष्य तपः प्रसन्नो
दातुं वरं तदुचितं दययाथ तस्मै।
कैलासगौरमधिरुह्य वृषं महान्त-
मर्धेन्दुमौलिरुमया सममाविरासीत्॥ ६३॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते द्वितीयः सर्गः।

तृतीयः सर्गः।

अथ वीक्ष्य स शैलकन्यया सहितं चन्द्रकलाधरं पुरः।
रभसादुदतिष्ठदासनात्प्रणमन्नञ्जलिना पतञ्जलिः॥ १॥
तदुपागमहर्षविस्मयौ स्तिमितं यद्यपि तं वितेनतुः।
स तथापि चकार दण्डवत्प्रणिपातं भुवि भक्तियन्त्रितः॥ २॥
प्रणिपत्य समुत्थितस्तदा मुदितो मूर्ध्नि कृताञ्जलिर्मुनिः।
तरुणेन्दुवतंसमादरात्तमुपश्लोकयितुं प्रचक्रमे॥ ३॥
[1]श्रुतयोऽपि न शक्नुवन्ति ते स्तुतये किं पुनरीश मादृशः।
भणितिर्गृणती भवद्गुणान्परिशुध्येदिति किं तु मे [2]मतिः॥ ४॥
जगदीश यदेकमद्वयं तव सच्चित्सुखलक्षणं वपुः।
विधिविष्णुहरा इति त्रिधा बिभिदे तन्निजयैव मायया॥ ५॥
तव देव गिरा यथार्थया ननु कर्माणि नरा वितन्वते।
सुखबोधमयं सुमेधसः परमं ब्रह्म वदन्ति केवलम्॥ ६॥

---

१. 'अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्याय चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः॥'

इति महिम्नः स्तोत्रे.

२. 'मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथन बुद्धिर्व्यवसिता॥'

इति महिम्नः स्तोत्रे.

अतिसुन्दरमस्तु मे सदा हृदये त्वद्वपुरिन्दुभूषणम् ।
नियतं खलु यस्य दर्शनात्स्मरणीयो रमणो रतेरभूत् ॥ ७ ॥
[1]जडमेव रथाङ्गमेकमप्यपरं द्वादशधा विभज्यते ।
कुरथेन ततस्त्वया कथ विजितं वैरिपुरत्रयं विभौ ॥ ८ ॥
भवदाश्रयणेन मार्गणा अपि लक्ष्मीपतयो भवन्ति यत् ।
विपरीतमभूदिदं यतोऽजनि लक्ष्मीपतिरेव मार्गणः ॥ ९ ॥
अपि सेव्यमनेकशाखया भजतामप्यधिकं फलप्रदम् ।
परमेश भवन्तमीदृशं जगतः स्थाणुरिति ब्रुवन्त्यहो ॥ १० ॥
विनिहत्य रणेऽन्धकं कलाधरचूडामणिरप्यहो भवान् ।
न खलु त्रपते ततो यतः परिपूर्णं त्वयि नास्ति पौरुषम् ॥ ११ ॥
किमिहाद्भुतमस्ति यज्जटातटिनी कामपि तावकी पपौ ।
जलधिं चुलुकीचकार किं तव भक्तोऽपि न कुम्भसंभवः ॥ १२ ॥
तव पञ्चमुखानि लोचनान्यपि तु त्रीणि तथाष्टमूर्तयः ।
इति शैलसुतातिसुन्दर किमिति त्वामवृणीत गेहिनम् ॥ १३ ॥
वसनं करिचर्म वाहनं वृषभः कोऽपि विभूषणं फणी ।
अशनं विषमासिका गिराविति चित्रं जगता त्वमीशिषे ॥ १४ ॥
वहतो नृकरोटिमालिकामनुलिप्तस्य परेतभस्मना ।
पितृकानननर्तकस्य ते प्रमथेशस्य गुणास्तु पावनाः ॥ १५ ॥
अरुणेन पदाम्बुजेन ते मम चित्रं क्रियते मनः शुचि ।
मृदुनाप्यमुना भुजान्तरं कठिनं न त्रुटितं यमस्य किम् ॥ १६ ॥
विजिताद्रजतेन निर्मितौ विषमेषोरिषुधी इवाहृतौ ।
कलये हृदि काङ्क्षितप्रदे तव जङ्घे तरुणेन्दुशेखर ॥ १७ ॥

१. 　'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
　　रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणि. शर इति ।
　दिधक्षोस्ते कोऽय त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-
　　र्विधेयै. क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्रा प्रभुधियः ॥'
इति महिम्नः स्तोत्रे.

गजहस्तजिगीषयेव यौ धृततारक्षवचर्मकञ्चुकौ ।
गिरिजाकरमर्दनोचितौ भवदूरू भव भावये हृदि ॥ १८ ॥
तव मध्यमहं तनु भजे नितरामीर्ष्यति यत्र नाभये ।
प्रलयोद्धतरुद्रलोचनद्रुतरूप्याद्रिनदीजलभ्रमः ॥ १९ ॥
भुजगाभरणं भुजान्तर भसितोद्धूलितमीश ते भजे ।
स्फटिकाद्रिशिलातलं यथा करिकीर्णाम्बुजनालकोमलम् ॥ २०
अरुणाङ्गुलिपल्लवौ नखद्युतिसभावितपुष्पडम्बरौ ।
कलिमोचन कालकण्ठ ते कलयेऽहं करकल्पपादपौ ॥ २१ ॥
मुखचन्द्रसमीपवर्तिनीमरुणामीश घनावलीमिव ।
तव नौमि जटापरम्परा सितविद्युन्निभगाङ्गनिर्झराम् ॥ २२ ॥
अविवेकतमोनिवृत्तये विलसन्तं विषमास्त्रशासनम् ।
मधुरस्मितचन्द्रिकोदयं वदनेन्दुं तव चिन्तये हृदि ॥ २३ ॥
इति तं पुलकोद्गमैः स्तनौ हृदि भक्त्या प्रमदाश्रुणा दृशोः ।
वचसि स्तुतिभिश्च संगतं परितुष्यन्प्रभुरब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
तपसा तव शेष तोषितो वितरिष्यन्वरमागतोऽस्मि ते ।
अचिरेण वृणीष्व तं यतो वपुरीदृक्तव वारित सुखात् ॥ २५ ।
चरितं निजमादितः स्मरन्नथ शेषेति निमन्त्रितो मुनिः ।
पदवार्तिकभाष्यनिर्मितौ प्रथमं पाटवमभ्ययाचत ॥ २६ ॥
अथ तस्य जगत्त्रयप्रभोर्नटनालोकनयोग्यता पुनः ।
मुनिमर्थयमानमात्मनः स तथास्त्वित्यवदन्मुदा मृडः ॥ २७ ॥
अयि वत्स चिदम्बराभिध नगर त्वं व्रज काननाध्वना ।
तव तत्र नटेयमीक्षितुं दययेत्यन्तरधादुदीर्य सः ॥ २८ ॥
इति तस्य गिरा चिदम्बरं नगरं प्रास्थित नाट्यलिप्सया ।
मुदितः स मुनिर्मुमुक्षया भवतप्तो निकटं गुरोरिव ॥ २९॥
अपरं प्रविशन्वनं वनादपरं चाश्रममाश्रमाद्व्रजन् ।
ददृशे स पवित्रदर्शनः सुरसिन्धोरिव पाथसां भरः ॥ ३० ॥

पथि तं फलपुष्पसचयैः परिपूज्येव मुनि वनद्रुमाः।
पवनाकुलपल्लवच्छलात्सफलं जन्मन इत्यनर्तिपुः ॥ ३१ ॥
बुधमृद्धरसा पदे पदे परिपाकच्युतपुष्पकोमला।
पदवी तमनन्दयत्कवेः पठितव्याकरणस्य वागिव ॥ ३२ ॥
गिरिनिर्झरशीकरान्किरन्सममारण्यविहङ्गकूजितैः।
मुषितद्रुमपुष्पसौरभो मुदमाधत्त वनानिलो मुनेः ॥ ३३ ॥
कटिबद्धमृगादनत्वचं कपिलोन्नद्धजटाभरं मुनिम्।
तमवेक्ष्य तरक्षवो वने न पलायन्त न चाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥
चटुलाक्षमुदञ्चिताननं चलवालाञ्चलमीषदन्तरम्।
कुतुकेन कुरङ्गशावकास्तमृषिं ज्ञातिमिवानुदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥
कपयस्तदवेक्षणे तरून्व्यथयामासुरसाधुभिः पदैः।
पदशास्त्र इवानधीतिनः कवयः कर्णपथान्विपश्चिताम् ॥ ३६ ॥
तमवेक्ष्य निनिन्दुरुच्चकैरपदे[1] पक्कणकुक्कुराः पथि।
सरसस्य कवेः क्रमं गिरामवकर्ण्याक्षमयेव दुर्धियः ॥ ३७ ॥
ददृशे किल तेन गच्छता गिरिनद्या कलहंसमण्डली।
कियदप्यसृगुक्षिता तनौ गिरिशस्येव कपालमालिका ॥ ३८ ॥
अचलोर्ध्वतलादवस्थितं निपतन्तं स ददर्श निर्झरम्।
रविरश्मिजिता कृतं ध्वजे विपिनेनेव दुकूलपल्लवम् ॥ ३९ ॥
कठिनोपलघट्टनोत्थितान्पतितान्निर्झरपाथसां कणान्।
चलितानविशेषतोऽग्रहीच्चमराणामपि वालधीन्मुनिः ॥ ४० ॥
निबिडोपलगर्तनिःसरत्फणिफूत्कारभियापसर्पिणः।
हरिणा नयनैः समाकुलैः पदवीमुत्पलिनी मुनेर्व्यधुः ॥ ४१ ॥
ज्वलितारुणपल्लवानलश्चिरि[2]बिल्वप्रसवैकलाजया।
अचलस्य करग्रहोत्सवो वनलक्ष्म्येति विनिश्चिकाय सः ॥ ४२ ॥

---

१. 'ननद्रुरुच्चकै' इति ख-पुस्तके; 'ननर्दुरुच्चकैः' इति भव्यः पाठो भवेत्.
२. 'चिरिबिल्वप्रसवैकरम्यया' क.

मधुरध्वनयो मधुव्रता मदनिष्यन्दमलीमसे पथि ।
अवदन्मुनये निरक्षरं द्विपमासन्नसरोवगाहिनम् ॥ ४३ ॥
तरुमूलविहारिणो दरीभुवि भल्लूकगणानजीगणत् ।
मृडकण्ठरुचीन्वनश्रियः कचभारानिव जङ्गमान्मुनिः ॥ ४४ ॥
मृगराजकराहतित्रुटत्करिकुम्भच्युतमौक्तिके पथि ।
निबिडोड्डुकदम्बडम्बरे स मुनिश्चन्द्र इवाम्बरे ययौ ॥ ४५ ॥
अतिलङ्घ्य वनानि जग्मुषा ददृशे तेन चिदम्बरं पुरम् ।
इह ताण्डवयिष्यतीश्वरः कृपयेति प्रथमं गणैर्वृतम् ॥ ४६ ॥
पृथुलश्रवसो बृहन्मुखा गड्डुकण्ठा गिरिसन्निभोदराः ।
विकटोच्छ्रितजानवः स्मरं विहसन्तीव यदागता गणाः ॥ ४७ ॥
तमसामिव देहिनो भरा यमुनाया इव पिण्डिता झराः ।
जलदा इव मूर्तसंचराः प्रमथा यत्परितो विजह्रिरे ॥ ४८ ॥
विहरन्ति तरक्षुभिर्मिथो निनदैर्यत्र निगृह्णते हरीन् ।
मुखविक्रियया च तर्जयन्त्यगकन्यापरिचारिणीर्गणाः ॥ ४९ ॥
कुसुमाहृतये गणैः प्रभोर्नवमुन्मत्तवनं प्ररोप्यते ।
अपि यत्र विमृश्य लूयते प्रसवामोदघना च केतकी ॥ ५० ॥
अनुलेपनसंग्रहं प्रभोः प्रमथा यत्र परे वितन्वते ।
परितर्जितघोरफेरवं प्रतिपद्यैव परेतभूतलम् ॥ ५१ ॥
मलयद्रुमकोटरान्तरादपि वल्मीकबिलोदरादहीन् ।
चकृषुः किल यत्र भूषणं नवमीशाय गणाः प्रदित्सवः ॥ ५२ ॥
मलयाद्रिपटीरवासितान्द्रुतिगर्तेषु समीरणार्भकान् ।
प्रभुकङ्कणकुक्षिपूरणं तनितुं यत्र गणा निरुन्धते ॥ ५३ ॥
पुरदाहमनङ्गपातनं गरलास्वादनमन्तकक्षतिम् ।
गजदानवखण्डनं जगुः प्रमथा यत्र चरित्रमैश्वरम् ॥ ५४ ॥
कलयन्ति विभूतिभस्त्रिकां कतिचिद्यत्र गृहीतसूचयः ।
अपरैरपि नाम सीव्यते नवरुद्राक्षमणिप्रसञ्जनात् ॥ ५५ ॥

विलसद्भसितत्रिपुण्ड्रका धृतरुद्राक्षकिरीटमौलयः ।
कति यत्र नयन्ति वासरान्शिवपञ्चाक्षरमन्त्रजापिनः ॥ ५६ ॥
शिवभक्तगणे प्रदक्षिणक्रमणं यत्परितो वितन्वति ।
भसितैरपरः समुन्नतो वरणोऽकल्प्यत तत्तनुच्युतैः ॥ ५७ ॥
घटनाय जटाहिमांशुना परिगृह्णन्त्युडुमण्डलीमिव ।
शिवमर्चयितुं यदाश्रया द्विजलोका धवलार्कमञ्जरीम् ॥ ५८ ॥
गिरिशार्चनबिल्वपल्लवग्रहजैः पाणिषु कण्टकक्षतैः ।
कमलप्रमुखाङ्करेखिका वसतां यत्र बतोपमीयते ॥ ५९ ॥
निवसन्ति दिवः कति श्रियः कति वाण्यः कति मुक्तयः कति- ।
इति वेद्मि न तत्र याः शिवो विनियुङ्क्ते प्रतिभक्तपूरुषम् ॥ ६० ॥
मृडनाट्यदिदृक्षुभिर्जनैः परितस्तन्नगरं परिष्कृतम् ।
प्रविशन्ददृशे पतञ्जलिः प्रथमं व्याघ्रपदा तपस्विना ॥ ६१ ॥
स समाधिदृशा निशामयन्फणिनामेष पतिः पतञ्जलिः ।
इति तस्य सभाजनार्थमानयदर्घ्यं सह पाद्यवारिणा ॥ ६२ ॥
उपचारमुपेत्य तत्कृतं स च माध्यंदिनसंभवं मुनिम् ।
कुशलं फणिनामधीश्वरः परिपप्रच्छ तपःसमाधिषु ॥ ६३ ॥

तावेवं परिचयलब्धगाढसख्या-
वग्रण्यौ शिवपदपद्मभक्तिभाजाम् ।
त्रैयक्षं नटनमहोत्सवं दिदृक्षू
योगीन्द्रौ कनकसभामगाहिषाताम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

वासवादिभिरथामरैस्तदा चोदितेन भुवि विश्वकर्मणा ।
ताण्डवाय गिरिशस्य निर्मिता तत्र हाटकमयी सभा बभौ ॥ १ ॥
यत्र हेमवलभीविलम्बिनो दिव्यमौक्तिकसरा विरेजिरे ।
सर्वतः सुरगिरेरधित्यका सगता इव नवोडुपङ्क्तयः ॥ २ ॥

यत्र सिन्धुचलशैवलाङ्कितं नाभिपङ्कजमिवेन्दिरापतेः।
गारुडाश्मखचितं हिरण्मयं पुण्डरीकमुपरि व्यराजत ॥ ३ ॥
चञ्चलध्वजपटाञ्चलाञ्चितं यत्सुवर्णशिखरं समुन्नतम्।
अन्वकारि हरिवज्रतो भिया मेरुणा तनुरुहाणि धुन्वता ॥ ४ ॥
वीक्ष्य मां सफलयध्वमक्षिणी भो नरा इति गिरेव शंसति।
या विशङ्कटविटङ्ककोटिभाकिङ्किणीगणघणंघणारवैः ॥ ५ ॥
यद्विशालमणिजालकान्तरादुत्पतन्त्यगरुधूपपङ्क्तयः।
आह्वयन्त इव शैवमीक्षितुं नर्तनोत्सवममर्त्यसुन्दरीः ॥ ६ ॥
यत्र काञ्चनवितानसंयतो नन्दनद्रुकुसुमस्रजा गणः।
अश्रु भाविहरनृत्तदर्शनप्रेमजं मधुमिषादिवोज्झति ॥ ७ ॥
शातकुम्भवलभीसमुन्नतव्रातबद्धमुकुरावलीच्छलात्।
या बिभर्ति नयनानि कौतुकादाभिरूप्यमिव वीक्षितुं निजम् ॥ ८ ॥
द्वारपार्श्वयुगले हिरण्मये गारुडाश्मकदलीवनश्रिया।
या परस्परसमागमार्हयोः शंसतीव घटने मनोज्ञताम् ॥ ९ ॥
आदितोऽन्तत उपोढविभ्रमैर्यत्र मौक्तिकसरैश्चकाशिरे।
हेमतोरणमरीचिवीचयो राजहंसनिचयैरिवागतैः ॥ १० ॥
अत्यवर्तत यदीयकाञ्चनस्तम्भजालमनरालमुन्नतम्।
अप्यहीनगुणभूषमुन्मिषद्वक्रिमाणममरालयं गिरिम् ॥ ११ ॥
देवताप्रतिकृतीर्यदन्तरे शिल्पिना मणिमयीः प्रकल्पिताः।
देवताः प्रथममागता नटं द्रष्टुमैशमिति मेनिरे नराः ॥ १२ ॥
यत्र भान्ति कुरुविन्दनिर्मितत्रोटयो मरतकच्छदाः शुकाः।
ऐष्यदीशगणराट्करस्फुरद्दाडिमग्रहकृतादरा इव ॥ १३ ॥
यत्र यत्र फलपुष्पमण्डितं वृक्षषण्डमरुचद्विनिर्मितम्।
प्रागरण्यमिव नन्दिहुंकृतिस्तम्भितं चरति शंकरे तपः ॥ १४ ॥
भान्ति यत्र मणिकुट्टिमे नरा बिम्बिता भगवतो नटिष्यतः।
संजिघृक्षव इवाल्लयाह्वलेः पारितोषिकविभूषणान्यहीन् ॥ १५ ॥

सिक्तमृष्टतलमुच्छ्रितध्वजं स व्यतीत्य पुरमार्गमायतम्।
तां सभामथ विवेश तादृशीं व्याघ्रपादनुगतः पतञ्जलिः ॥ १६ ॥
कायवानिव तपःसमुच्चयो जङ्गमेव शिवभक्तिरूर्जिता।
स्वात्मबोध इव मूर्तिसंचरस्तावृषी ऋषिगणोऽन्ववर्तत ॥ १७ ॥
यत्पुराणकिटिनापि शौरिणा न व्यलोकि चरणद्वयं प्रभोः।
लोकयेमहि तदेव किंत्विति व्यस्मयन्त मुनयस्तदा मुहुः ॥ १८ ॥
आगताः प्रथममेव भूतले नीलनीरदनिभा गणास्तदा।
विद्रवन्नरवितीर्णमार्गया सर्वतः समचरन्त लीलया ॥ १९ ॥
भूतनाथनटने दिदृक्षया भूतलेऽवतरतां दिवौकसाम्।
उन्मुखक्षितिमयूरवीक्षितो दुन्दुभिध्वनिरभूदथाध्वनि ॥ २० ॥
निर्जरानथ कदाप्यनीक्षितानीक्षितुं भुवि दिवोऽवरोहतः।
दिव्यदुन्दुभिरवावकर्णनात्सन्ननाह कुतुकी नृणां गणः ॥ २१ ॥
अम्बरे ददृशिरेऽथ सुन्दरा हाटकाङ्गदकिरीटकुण्डलाः।
अञ्चलालिखितहंसवाससः पञ्चविंशवयसो दिवौकसः ॥ २२ ॥
तेषु मेषवरवाहनश्चतुःशृङ्गमौलियुगलः शिखोज्वलः।
स्रुक्स्रुवादिवहबाहुसप्तकः प्रत्यदृश्यत हुताशनस्त्रिपात् ॥ २३ ॥
साध्वसेन शिवभक्तसंनिधिं यः स्थितः परिहरंश्चिरादपि।
तं मृकण्डुतनये कृतागसं शाम्भवा ददृशुरम्बरेऽन्तकम् ॥ २४ ॥
मूर्तयामुनतरङ्गवल्लरीविभ्रमावहमहासिभासितः।
पाणिराननमुदग्रदंष्ट्रमप्याचचक्ष इव नैर्ऋतं नृणाम् ॥ २५ ॥
दन्तलग्नजलमर्त्यजाङ्गलक्रूरदूरविवृतास्यकन्दरम्।
आगतस्य वरुणस्य मानवास्तत्र वाहनमवेक्ष्य तत्रसुः ॥ २६ ॥
योऽधिरुह्य पृषतं करे वहन्केतुमत्वरत पांसुकेतनः।[1]
तं नरा निरणयन्धिया स्वया तातमाशरपुरीदहः कपेः ॥ २७ ॥
अभ्रसिन्धुतरिविभ्रमस्पृशा निष्पपात दिवि पुष्पकेण यः।
तं गदोज्वलभुजं महाङ्गदं किन्नराधिपमलोकयन्नराः ॥ २८ ॥

१. 'केतुमत्वरितपांसुकेतनम्' ख.

चन्द्रखण्डकृतचारुशेखरः पुण्डरीकदलपाण्डराकृतिः ।
शूलपाणिरहिजालभूषणः प्रादुरास वृषवाहनो हरः ॥ २९ ॥
राहुरुज्झति मुहुर्निगीर्य मां पालयेति शशिनेव सेवितः ।
आतपत्रवपुषा स चाययौ वज्रपाणिरिभराजवाहनः ॥ ३० ॥
रम्भयास्य चरमोपविष्टया चामरद्वयमधूयताभितः ।
लोलहंसमिथुनान्तरस्फुरत्पद्म चारु विदधे यदाननम् ॥ ३१ ॥
मेनकापि विततार वीटिकां चन्द्रखण्डसुरभिं शचीपतेः ।
तेन सा हि जगृहे मृणालिका दन्तिनेव करिणीकरार्पिता ॥ ३२ ॥
अग्रतस्तदनु सिद्धचारणा वारणाधिपधृतस्य वज्रिणः ।
वृत्रजम्भवलपाकपातनख्यातमस्तुवत बाहुविक्रमम् ॥ ३३ ॥
तच्चिदम्बरपुरं पुरंदरे साकमम्बरचरैः समागते ।
प्राङ्नटेशनटनादहो मुदा तत्र मर्त्यहृदयान्यनर्तिषुः ॥ ३४ ॥
शङ्खमद्दलमृदङ्गदुन्दुभिध्वानसंकथितमुत्सवं तदा ।
वीक्षितुं किमु जनस्य नाविशन्कर्णरन्ध्रमितरेतरोक्तयः ॥ ३५ ॥
रेजिरे दिगधिपा वनौकसो व्याघ्रपाद्गणवराः पतञ्जलिः ।
पौरजानपदमानवास्तदा संगताः कनकसभदन्तरे ॥ ३६ ॥
यावदन्तरनघः पतञ्जलिर्ध्यातुमीशममिमीलदक्षिणी ।
तावदागमनशंसि धूर्जटेः काहलीरणितमाशु शुश्रुवे ॥ ३७ ॥
येन निःसरति काहलीरवस्तत्र वर्त्मनि जना दृशो दधुः ।
लोचनानि निदधुश्च यत्र ते तत्र संन्यधित शंकरः स्वयम् ॥ ३८ ॥
दर्शनोत्सुकसुपर्वपङ्क्त्यहंपूर्विकापरिगताग्रभूमिकम् ।
नन्दिहस्तधृतवेत्रसगमत्रासससंकुचदवेक्षकाङ्ककम् ॥ ३९ ॥
चन्दनद्रवसमुक्षणक्षणक्षिप्तपुष्पचयसिद्धचारणम् ।
सान्द्रितध्वजपताकितान्तरस्निग्धगत्यगरुधूपवल्लिकम् ॥ ४० ॥
मद्दलानुगुणनृत्यदप्सरःपादनूपुरनिनादमेदुरम् ।
संनिधानगतदिव्यमागधप्रस्फुरज्जयजयोक्तिबन्धुरम् ॥ ४१ ॥

आगतेभमुखमूषिकश्रमश्वासतृप्ततदलंक्रियोरगम् ।
आपतद्गुहशिखण्डिताण्डवप्रक्रमिप्रमथडिण्डिमारवम् ॥ ४२ ॥
तुन्दिलैकगणधारितामलच्छत्रमच्छशशिखण्डमण्डितम् ।
उक्षवाहनमुमासमन्वितं तं ददर्श गिरिशं पतञ्जलिः ॥ ४३ ॥
वामपार्श्वगतवारिजेक्षणं दक्षिणेऽम्बुजभुवा कृताञ्जलिम् ।
वन्दितं चरमभागमाश्रितैर्वासवप्रभृतिभिः सुपर्वभिः ॥ ४४ ॥
सर्वतोऽपि सनकादिभिर्मुदा सेव्यमानमृषिभिश्चिरतनैः ।
नारदेन महती नखाञ्चलैर्विध्यता च मृदुगीतवैभवम् ॥ ४५ ॥
नूपुरोरगफणामणिश्रियामङ्कुरैररुणितेन योऽङ्घ्रिणा ।
नूतनातपनिपातपाटलं पश्यतां हृदि निनाय पङ्कजम् ॥ ४६ ॥
भालपावकहुते स्मरे रतावप्यपास्तविहृतौ वृथास्थितौ ।
केलिरत्नमुकुराविवैतयोर्जानुमण्डलमिषाद्बिभर्ति यः ॥ ४७ ॥
व्याघ्रचर्मपरिकर्मशालिनी सक्थिनी गुरुतरे दधाति यः ।
देवदैत्ययुधि दिग्गजेन्द्रयोरागृहीतकवचौ कराविव ॥ ४८ ॥
मण्डलं दिनकरस्य मध्यतो नीयमानमुनिनिर्मितान्तरम् ।
यस्य नूनमपदिश्य काञ्चनं पट्टबन्धमुदरे विराजते ॥ ४९ ॥
भाति यस्य किल कण्ठलम्बिनी शंकराक्षमणिमालिकोरसि ।
कालकूटकलुषीकृता गलान्निर्गतेव निगमाक्षरावली ॥ ५० ॥
कृष्णसर्पकृतचारुकङ्कणैर्यश्चतुर्भिरपि भाति बाहुभिः ।
शक्रवाहनगजः शशिप्रभैरिन्द्रनीलवलयै रदैरिव ॥ ५१ ॥
भासमानभसितत्रिपुण्ड्रया यो ललाटतुहिनांशुलेखया ।
पञ्चबाणवपुरिन्धनानलं लोचनं वहति कुड्मलीकृतम् ॥ ५२ ॥
यस्य मौलिरपि धातृसौधभूनिर्गताभ्रतटिनीनिपातजम् ।
फेनपिण्डमिव वेगवक्रितं कान्तमुद्वहति खण्डमैन्दवम् ॥ ५३ ॥
शंकरोऽथ चलमौलिजाह्नवीवारिपूरणरणत्करोटिकम् ।
दक्षिणेतरकरावलम्बितश्रीशपाणि वृषभादवातरत् ॥ ५४ ॥

सोऽवतीर्य गिरिसन्निभाद्वृषात्साकमद्रिसुतया सविभ्रमम् ।
प्राविशत्कनकसंसदन्तरं पश्यतामिव शरीरिणां मनः ॥ ५५ ॥
तापसप्रमथदेवमानवैः सान्द्रिता विलसति स्म सा सभा ।
शंकरेण मधुनेव चारुणा भूरिभूरुहकरम्बितावनी ॥ ५६ ॥
अञ्जलिस्तबकितेन मौलिना कीर्तिवर्णनकृता मुखेन च ।
जन्मिनो जनिशमार्थमर्थयामासुरीशमचिरेण नर्तितुम् ॥ ५७ ॥
व्याघ्रपादमृषिमीरितस्तवं तं पतञ्जलिमपि स्तवोन्मुखम् ।
वीक्ष्य शीतलदृशा शिवोऽवदन्नर्तनं मम निरीक्ष्यतामिति ॥ ५८ ॥
नर्तनाय गिरिशे कृतत्वरे चत्वरे महति हेमसंसदः ।
मास्तु शब्द इति वेत्रपाणिना सर्वतो जगदतर्जि नन्दिना ॥ ५९ ॥
सिद्धचारणकरान्तनिर्गलन्मुग्धपुष्पनिचये सभान्तरे ।
नन्दितर्जनवशात्कुतूहलादप्यतिष्ठदपसंकथो जनः ॥ ६० ॥
तत्र शंकरकटाक्षचोदितश्चारुमद्दलमवादयद्धरिः ।
यः[1] पयोद इति पुष्कराश्रितो नीलकण्ठनटनोचितध्वनिः ॥ ६१ ॥
कामजिन्नटनकारणेन वा भारतीकुचयुगभ्रमेण वा ।
तत्र तालयुगलीमथाददे पाणिपङ्कजयुगेन पद्मभूः ॥ ६२ ॥
रम्भया हृतरसे रदच्छदे वंशनालमवसज्य वासवः ।
वादनादपि विमोहयञ्जनानाददे किल न वासवस्थितिम् ॥ ६३ ॥
वादय द्रुतमितीव शंसता स्फाटिकाक्षवलयेन दक्षिणे ।
आश्रिता श्रवसि चारुवल्लकी वादनं व्यतनुत प्रियाविधेः ॥ ६४ ॥
आयतेन फणिना जटाभरं मध्यभागमिभचर्मकक्ष्यया ।
बध्नतः प्रियतमस्य नर्तितुं वीक्ष्य संभ्रममुमा स्मितं व्यधात् ॥ ६५ ॥
वीक्षणोचितममांसचक्षुषा नर्तनोत्सवमवेक्षितुं निजम् ।
शंभुना सकलदेहिना तदा दिव्यमक्षि दिदिशे दयालुना ॥ ६६ ॥

---

१. 'यः पयोद इव पुष्कराश्रितो' क.

सं[1]ददर्श सपदि भ्रमज्जटाताडितोडुपटलं तदा जनः ।
व्यालनूपुररणत्पदार्पणन्यञ्चितक्षिति नटेशनर्तनम् ॥ ६७ ॥
घर्मवारिकणकन्दलद्द्रवद्भसपुण्ड्रपरिकर्मितालिकम् ।
कण्ठलम्बितहराक्षमालिकाच्छेदकीर्णमणिहारि किंकरम् ॥ ६८ ॥
मध्यसीम्नि गलिताहिबन्धनव्याकुलद्विरदचर्मकक्ष्यकम् ।
पादताडितधरातलक्रमप्रोन्मिषत्पटत्पटायिताकुलम् ॥ ६९ ॥
मण्डलभ्रमिषु कीर्णजाह्नवीशीकरस्नपितचक्रवालकम् ।
बाहुवेगपवनाभिपूरितक्रन्ददन्तरदिगद्रिकन्दरम् ॥ ७० ॥
उद्धृतैकचरणाम्बुजप्रभासृज्यमानपरिवेषविग्रहम् ।
उत्पलोदरसहोदराम्बिकालोचनान्तवलनैकगोचरम् ॥ ७१ ॥
शाम्बरीयवनिकामथाक्षिपन्सप्रपञ्चमयनर्तनं शिवः ।
द्रागदर्शयत गोणिकासुतं व्याघ्रपादमितरानृषीनपि ॥ ७२ ॥
तेन ते स्वयमिदं जगन्मृषा जानते स परमार्थतः पुनः ।
ब्रह्म तत्परमनादि सच्चिदानन्दलक्षणमनन्तमद्वयम् ॥ ७३ ॥
इत्यवेक्ष्य नटनं जगत्पतेर्भक्तिभारलुलितेन चेतसा ।
तुष्टुवुस्तमखिलाः शरीरिणः श्रेयसा स समयोऽजयच्च तान् ॥ ७४ ॥

नृत्तं तत्फणिपतये स दर्शयित्वा
प्राहेदं प्रणयकिरा गिरा गिरीशः ।
त्वं कृत्वा भुवि पदशास्त्रवार्तिकाना
भाष्यं तद्विवृणु ततो दिवं व्रजेति ॥ ७५ ॥

आज्ञाप्यैवं फणिनमपरान्सोऽनुगृह्याक्षिपातै-
र्गौर्या साकं विधिहरिगणैश्चापि शंभुस्तिरोऽभूत् ।

१　'मही पादाघाताद्व्रजति सहसा सशयपद
पद विष्णोर्भ्राम्यद्भुजपरिघरुग्णग्रहगणम् ।
मुहुर्द्यौर्दौस्थ्य यात्यनिभृतजटाताडिततटा
जगद्रक्षायै त्व नटसि ननु वामैव विभुता ॥'

इति महिम्नः स्तवे.

हर्षाश्चर्यैस्तिमितहृदयौ व्याघ्रपाद्गौणिकेया-
वस्तूयेतामृषिभिरनटद्यत्कृते चन्द्रचूडः ॥ ७६ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
चतुर्थः सर्गः।

पञ्चमः सर्गः।

अथ नटनमवेक्ष्य चन्द्रमौलेरपसरति त्रिदशव्रजे विमानैः।
कलिमलहृतये नृणां मुनी तौ लिलिखतुरादिनटं क्वचित्प्रदेशे ॥ १ ॥
विलिखितमधुनापि संयमिभ्यां शिवमवलोक्य नटं चिदम्बरेशम्।
अपहृतकलुषाः कलौ मनुष्या दधति भवाब्धिविलङ्घनक्षमत्वम् ॥ २ ॥
कतकुलतिलकेन कल्पितानामथ मुनिना पदशास्त्रवार्तिकानाम्।
जगदुपकृतये चकार भाष्यं महदचिरेण पतञ्जलिर्महात्मा ॥ ३ ॥
तमृषिमनुययुस्तदीयभाष्यं पिपठिषवः किल पण्डिताः सहस्रम्।
गुरुपरिचरणादृते कुतो वा भवति परं सुलभा जनेन विद्या ॥ ४ ॥
तदनु यवनिकां वितत्य गूढं वपुरनया च पतञ्जलिर्विधाय।
उपविशत बहिस्तिरस्करिण्याः पठत कृतिं च ममेति तानुवाच ॥ ५ ॥
मम स तु न भवेन्मनःप्रियो मा य इह तिरस्करिणीमुदस्य पश्येत्।
इति पुनरभिधाय पाठनार्थं फणिपतिरूपमृषिः समाललम्बे ॥ ६ ॥
अथ गुरुचरणेन शान्तिमन्त्रान्प्रथममजापिषुरुत्तरं च पाठात्।
अहरहरखिला बुधाः कृती स्याद्गुरुवचसि स्थित एव हीष्टसिद्ध्या ॥ ७ ॥
कृतिपठनमुखे गुरोस्तदन्तेऽप्यतनिपत व्यधिकान्दशप्रणामान्।
बहुमतविनया[1] बुधाः किमन्यत्सुकृतमिहास्ति गुरुप्रणामतोऽपि ॥ ८ ॥
पठति बुधगणे फणीन्द्रभाष्यं करधृतपुस्तकमुच्चकैस्तदग्रे।
सुत इव सुखयास्य वाक्यभङ्ग्या निशमयतामम्मृतद्रवः श्रवःसु ॥ ९ ॥
दुरवगमपदार्थबोधहेतोरमृतरुचेरिव चन्द्रिकाविशुद्धा।
भणितिरहिपतेर्बुधावलीनामपनयति स्म तमस्तदा समस्तम् ॥ १० ॥

---

१. 'बहुमतविबुधा बुधाः' ख.

अहमहमिकया स्थितं क्षिपद्भिः परिचितगौतमजैमिनिप्रबन्धैः।
सुमतिभिरनुयुक्तमर्थमुक्त्या झटिति सयुक्तिभिरिद्धया विवव्रे ॥ ११ ॥
किमपि विघटयन्किमप्यनुज्झन्किमपि समुज्ज्वलयंश्च वार्तिकेषु।
नृप इव भटमण्डलेषु भाष्ये व्यहरत राज्य इवास्य वाङ्निगुम्फः॥ १२ ॥
तुहिनशिखरितुङ्गशृङ्गपातक्षणरणदभ्रनदीतरङ्गभङ्गीम्।
परिभवति पतञ्जलेः पठन्तो वचसि दधुः किल विस्मयं तदा ते ॥ १३॥
अधिफणिकृति तावदेव पेठुर्विलसति यावति वासरूपसूत्रम्।
विनयभरजुषो विचक्षणास्ते बहुतपसां हि भवेत्तदन्तपाठः ॥ १४ ॥
प्रतिपुरुषमिहाननैः कियद्भिर्युगपदयं वदतीति विस्मयेन।
अपहृतमनसोऽथ तेऽपनिन्युः सपदि तिरस्करिणीं तदीक्षणाय॥ १५ ॥
विवृतफणसहस्रमुग्रदंष्ट्रं[1] क्षितितलकुण्डलितार्धभोगभीमम्।
प्रसृतपरिहृतोभयाग्रजिह्वं तरलदृशं तमथ व्यलोकयंस्ते ॥ १६ ॥
दधुरथ सदृशीस्तनूः स्मरेण त्रिपुररिपोरलिकाक्षिलक्षितेन।
अपि दश विदुषां शतानि पुंसो गुरुवचनव्यतिलङ्घनं ह्यनर्थः॥ १७ ॥
फणिपतिरभिवीक्ष्य तादृशांस्तान्कथमिदमित्यनुचिन्त्य यावदास्त।
परिसरमुपसृत्य तावदेकः प्रणमितमौलिरिदं भयादवादीत् ॥ १८ ॥
फणिवर भगवन्प्रसीद मह्यं बहिरगमं जलमोचनाय यावत्।
विधुतयवनिकाः कृतापराधा बत मम तावदिति स्थिताः सतीर्थ्याः॥ १९ ॥
इति गदितगिरं शशाप कोपाद्यदविहितोत्तरशान्तिमन्त्रपाठः।
बहिरसि गतवान्पठन्मदीयां कृतिमपि तद्भव राक्षसोऽज्ञसेति॥ २० ॥
प्रणिपतनगुणस्तवप्रबन्धैः फणिपतिरस्य कथंचन प्रसन्नः।
धृतजटिलमनुष्यमूर्तिरित्थं तमवददापदमुत्क्षिपन्निवोक्त्या ॥ २१ ॥

मा भज वत्स विषादं मत्वा कर्माणि जगति चित्राणि।
कथमिव मे त्वयि कोपः कथमिव शापश्च तादृशोऽपरथा ॥ २२॥
निष्ठायां किं रूपं पचेरिति त्वं बुधान्पृच्छ।
पक्वमिति वदति यस्तं मम कृतिमध्याप्य मुच्यसे शापात् ॥ २३ ॥

---

१. 'विवृतफणमुदग्रमुग्रदष्ट्रम्' क.

व्याकरणमहाभाष्यं मत्कृतमखिलं मम प्रसादात्ते ।
स्फुरतु यथेष्टं याहीत्युक्त्वा तमृषिस्तिरोदधे सहसा ॥ २४ ॥
सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः ।
कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् ॥ २५ ॥
गोनर्दाख्यं देशं प्राप्य नमस्कृत्य गोणिका जननीम् ।
तस्यां त्रिदिवगताया तस्थौ शेषः स्वयं स मुनिः ॥ २६ ॥
अथ स पतञ्जलिशिष्यो रक्षो भूत्वाधिरुह्य वटमेकम् ।
पचिरूपं निष्ठाया पृच्छन्पचितमिति वादिनोऽखादीत् ॥ २७ ॥
अथ बहुषु गतेषु वत्सरेषु द्विजमुपकण्ठमुपेयिवांसमेकम् ।
पुनरपि[1] तदपृच्छदेव रक्षो झटिति स पक्वमिति स्फुटं जगाद ॥ २८ ॥
द्विजगिरमवकर्ण्य कर्णरम्यामवतरति स वटात्तदाशु रक्षः ।
अयमुदयति शापमोक्षकालो मम गुरुणोक्त इति प्रहृष्यदन्तः ॥ २९ ॥
द्विजवर वद को भवान्कुतस्त्यस्तव किमिहागमने प्रयोजनं वा ।
कृतमतिरसि पाणिनीयशास्त्रे यदि च रुचिः पठ मत्फणीन्द्रभाष्यम् ॥ ३० ॥
इति कथयति रक्षसि प्रहृष्यन्निदमगदीदहमस्मि चन्द्रगुप्तः ।
उपगम इह मेऽयमुज्जयिन्याः पठितुमहीश्वरभाष्यमन्तिके ते ॥ ३१ ॥
इति गदितवते द्विजाय तस्मै फणिपतिभाष्यमशेषमाचचक्षे ।
शुचिरनिशमसविशन्ननश्नंस्तदपि च मासयुगेन सोऽध्यगीष्ट ॥ ३२ ॥
प्रतिदिवसमसौ पपाठ यावद्भुजगकृतो किल रक्षसः समीपे ।
अपचितवटपत्रजालगर्भे नखशिखरेण दृढं लिलेख तावत् ॥ ३३ ॥
अथ[2] पृथुलशिरोणुमात्रकण्ठं चलदतिशुष्कपिचण्डमायतोरु ।
कृसिमभृदकृशाङ्घ्रिपाणि रक्षो वपुरपहाय स दिव्यमूर्तिरासीत् ॥ ३४ ॥
व्रज सुखमवनौ कुरु प्रचारं भुजगकृतेरिति[3] तं स शेषशिष्यः ।
दिवमगमदुदीर्य सोऽपि बद्ध्वा वटदलसचयमंशुके प्रतस्थे ॥ ३५ ॥

---

१. 'पुनरपि तदपृच्छदेप रक्षो' क. २ 'अथ पृथुशिथिलशिरोणुमात्रकण्ठं' क.
३. 'भुजगकृतेरिति स शेषशिष्यः' ख.

नखलिखितपतञ्जलिप्रबन्धं वटदलजालकमुत्तरीयबद्धम्।
शिरसि दधदभीष्टलाभहृष्टः स निववृते वनवर्त्मना मनीषी ॥ ३६ ॥
पथिकपरिगृहीतवृक्षमूलस्थलमचलत्खगमप्रवृत्तवातम्।
दिशि दिशि विसृतातपोष्म भेजे पथि चलता किल तेन मध्यमाह्नः॥३७
तदनु पथि चलन्स चन्द्रगुप्तः सरितमवैक्षत कामपि प्रसन्नाम्।
विकचकमलगर्भरेणुगन्धी श्रममपहन्ति नृणां यदूर्मिवातः ॥ ३८ ॥
बभुरनवरतं यदम्बुलोलेष्वलिकलभाः कमलेषु संचरन्तः।
वसतिषु शयितं श्रियो जनन्याः प्रभुमिव पञ्चशरं गवेषयन्तः ॥ ३९ ॥
अदधुरिव वनानि सल्लकाना[1] परिमललोलदलिव्रजच्छलेन।
निगलमतरलेतर यदूर्मौ झटिति नियन्त्रयितुं दृशो जनानाम् ॥ ४० ॥
कुमुदमुकुलजालकं यदीये पयसि बभौ करिदन्तकान्तकान्ति।
पथिकतरुणदुर्दशानिमित्तं पतितमिवोडुकदम्बमम्बरान्तात् ॥ ४१ ॥
अविरलमसितं यदम्बुपूरे कुवलयकुड्मलमण्डलं चकाशे।
पथिकयुवविहन्तुरङ्गजस्य[2] स्थितमिव जालमकीर्तिकन्दलानाम् ॥ ४२ ॥
पयसि विहरतोऽनिशं यदीये कलनिनदः कलहंसमण्डलस्य।
श्रुतिषु परिणनाम पान्थयूना कुपितमनोभवयोधसिंहनादः ॥ ४३ ॥
प्रसृमरमवकर्ण्य चक्रवाकप्रणदितमध्वनि तीरभाजि यस्याः।
विनमितमुदितस्मितं तरुण्या वदनमलुम्पत वल्लभस्य धैर्यम् ॥ ४४ ॥
परिणतिविगलत्कदम्बपुष्पस्तबकपरागकरम्बितां यदूर्मिम्।
न पुनरुपससार दावबुद्ध्या वनकलभस्तृषितोऽपि वारि पातुम्॥ ४५॥
शिखरितटनिषण्णमेणशावं कमपि यदम्बुनि लम्भितानुबिम्बम्[3]।
ततकरकमलं गृहीतुकामा प्रतिहसिता[4] शबरी परं ललज्जे ॥ ४६ ॥
तटरुहसहकारमञ्जरीणा पयसि मुहुः प्रतिबिम्बितानि[5] यस्याः।
मधुकरकुलमुज्झितारविन्दस्पृहमसकृद्भ्रमयाबभूवुरुच्चैः ॥ ४७ ॥

---

१. 'हल्लकानाम्' ख. २. 'पथिकयुवतिहन्तुरङ्गजस्य' क. ३ 'लम्बितानुबिम्बम्' क.
४. 'परिहसिता' क. ५ 'परिबिम्बितानि' क.

यदुपवनरसालवाटिकाया मणितमनुत्सुकया भिया विधातुम् ।
अरमत सुदृशा कयापि जारो मदकलकोकिलकूजितानि शृण्वन्॥ ४८॥
ततमपि मणितं तटे यदीये तरुविटपाग्रकलक्कणत्कपोते ।
इह विहरति जारयुग्ममन्तर्निचुलनिकुञ्जभुवीति न व्यनक्ति ॥ ४९ ॥
कमलदलदृशा विटं कयाचित्कृतसमयं यदुपान्तनीपवन्याम् ।
व्यवहितविवृतोऽसकृत्कलापी तरुषु कचभ्रमकृन्निनाय दूरम् ॥ ५० ॥
स्फटिकनिभविसर्पिचन्द्रपादे कुवलयसौरभचोरगन्धवाहे ।
दयिततमपदानि जारिणीभिर्निशि निशि यत्पुलिने गवेषितानि ॥ ५१॥
व्रतिमतिततिभिः प्रतानिनीनामिह विजहार चिराय जारयुग्मम् ।
इति निजकुहरप्रकीर्णभूषामणिभिरुवाच यदीयतीरकुञ्जः ॥ ५२ ॥
करचरणपदानि यत्तटान्ते नवपुलिने निहितानि कुञ्जगर्भे ।
दयितसहचरीजनाय तस्याश्चतुरमचक्षत जारकेलिभेदम् ॥ ५३ ॥
विदितनिजपथेऽपि शालिगोपीं कथमिति पृच्छति पान्थयूनि मार्गम् ।
अयमिति वि[1]हितस्मिता च सास्मै निरदिशदिक्षुवणं यदन्तिकस्थम् ५४
स्तनभरमभिवीक्ष्य शालिगोप्याः पथिकयुवा श्रम इत्यशेत कुञ्जे ।
अविरलपुलकस्तनी वितेने दिशि दिशि सा च दृशौ[2] तटे यदीये ॥ ५५॥
पथिकयुवरदक्षताधरा यत्तटभुवि काचन शा[3]लिगोपकन्या ।
सहचरमतिसदधे[4] चटूक्त्या न दशति केलिशुको न मां सखीति ॥ ५६ ॥
सलिलविहरमाणसारसाक्षीकुचतटकुङ्कुमपङ्किला यदूर्मिः ।
पथिकयुवजनस्य पश्यतोऽन्तःकरणमरञ्जयदद्भुतं न तत्किम्॥ ५७ ॥
तटमधिवसतो विटस्य तन्वीं सपदि यदम्बुनि मज्जतीमवेक्ष्य ।
[5]जलमजनि मनो मृषा न चेदं यदियममज्जदिहापि साङ्गभूषा ॥ ५८॥
स्तनशिखरितटे तलोदरीणामतिकठिने पतिता दृशो विहाय ।
समजनि हृदयेषु हन्त पीडा तरुणजनस्य तटस्थितस्य यस्याः ॥ ५९ ॥

---

१. 'विहितस्मिता च वामे' क. २. 'दृशस्तटे यदीये' क. ३ 'शालिगोपकान्या' क. ४. 'इति सदधे' ख. ५. जल=जड 'किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः । मम किल श्रुतिमाह तदर्थिका नलमुखेन्दुपरा विबुध स्मरः ॥' इति नैषधकाव्ये.

अहरदधररागमाससाद स्तनतटकुङ्कुममाममर्श काञ्चीम् ।
जघनघटनया चचाल यस्याः सलिलभरः सुकृती नितम्बिनीनाम्॥१०॥
गिरितटकठिनोपलाभिघातस्खलनझलज्झलितोरुनिर्झरा या ।
प्रकटसहचरापराधरोपक्षणपरुषोक्तिरिवाङ्गना बभासे ॥ ११ ॥
अथ स बुधवरः श्रमेण तस्याः किमपि निपीय जलं तटद्रुमूले ।
दलचयमुपधाय वस्त्रबद्धं लिखितपतञ्जलिवाङ्मयं निदद्रौ ॥ १२ ॥

तावन्निद्रावशमयमगाद्यावदस्योपधानं
वत्सः कश्चिद्वटदलचयग्रासलोलश्चकर्ष ।
उत्थायाथ ग्रसनचटुलादक्षिपद्वत्सवक्त्रा-
त्तद्दन्तालिक्षतलिपि हठात्केपुचित्तद्दलेषु ॥ १३ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
पञ्चमः सर्गः।

षष्ठः सर्गः ।

बुधं ततः सिन्धुतटे प्रतिष्ठितं बुभुक्षितं काचिदवेक्ष्य तं वधूः ।
नवं वहन्ती नवनीतमाययौ करेण पीयूषमिवादिमोहिनी ॥ १ ॥
विजेतुकामस्य विलासिनीगणं मनोभुवः खड्गलतां मनोहराम् ।
चमत्कृतां चम्पकपुष्पमालया कयापि वेणीकपटेन बिभ्रतीम् ॥ २ ॥
अभिप्रपन्नैरभितो मधुव्रतैः सरोजकिञ्जल्कपरागशङ्कया ।
कचापदेशाद्दधती करम्बितं चिराय सिन्दूररजोधिकारुणम् ॥ ३ ॥
निशाकरार्धे निटिलेन निर्जिते तदीयकीर्तिप्रथमाङ्कुरोपमाम् ।
ललन्तिकामौक्तिकपङ्क्तिमुज्ज्वलां ललाटपट्टे ललिते वितन्वती ॥ ४ ॥
दृशा ललाटस्थितया महेश्वरो ददाह यं दर्शितबाहुविक्रमम् ।
प्ररोहयन्ती प्रसवास्त्रमेव तं विचित्रयेवालिकचित्रकश्रिया ॥ ५ ॥
क्षमे न किं वा पुरुषस्य पश्यतः प्रदातुमावां हृदये धनंजयम् ।
इतीव कर्णव्यतिलङ्घनोद्यते दृशौ दधाना दलिताम्बुजद्युती ॥ ६ ॥

---

१. 'बुधस्ततः' क. २. 'नवनीतमादधौ' ख. ३. 'विलासिना गण' ख.

रुचिं सुवर्णद्युतिभूषणस्थिता बबन्ध मुक्तावलिरुज्ज्वला ययोः ।
तयोर्विशेषं गमिता कपोलयोस्तमालपत्राङ्कुरलेखनश्रिया ॥ ७ ॥
द्विजान्विशुद्धानपि नित्यमाश्रयन्नवाधरः पल्लवविभ्रमं जहौ ।
इतीव नासाभरणस्य रश्मिभिर्निबध्नती रागभृतं तमायतैः ॥ ८ ॥
शरीरसौन्दर्यपयोधिजन्मना गलेन पुष्पायुधवीरकम्बुना ।
धृतस्य हारस्य कुचेभकुम्भयो रुचा दिशन्ती करशीकरभ्रमम् ॥ ९ ॥
भृशं गभीर हृदयं हृदान्तरं विगाहमानेन मनोजदन्तिना ।
बहिष्प्रकाशं गमितौ पृथून्नतौ चिराय कुम्भाविव बिभ्रती कुचौ ॥ १० ॥
प्रविष्टनाभीबिलमन्मथोरगस्फुटेन्द्रनीलोद्गतकान्तिकन्दलैः ।
अभिन्नया मेचकरोमलेखया कृशेऽवलग्ने कृतरामणीयका ॥ ११ ॥
विलोचनान्याक्षिपता विलासिना सलीलमन्यत्र समर्पितान्यपि ।
कलेन काञ्चीरणितेन बिभ्रती मनोजपीठं जघनस्य मण्डलम् ॥ १२ ॥
युवप्रपञ्चे युगपत्समुज्झितुं शरान्कराभ्यामपि शम्बरारिणा ।
निषङ्गयुग्मं निदधे यदार्जितं तदेव जङ्घाकपटेन बिभ्रती ॥ १३ ॥
तरङ्गवेगेन तटान्तमागतैः स्थलारविन्दं यदि सिन्धुमौक्तिकैः ।
वृताञ्चलं कैरपि तेन बिभ्रती कृतोपमानौ चरणौ नखोज्ज्वलौ ॥१४॥
कलक्कणत्काञ्चननूपुरोज्ज्वलं समाह्वयन्तं सहसेव मन्मथम् ।
अलक्तकश्रीजितरक्तसंध्यकं पदक्रमं चारु शनैर्वितन्वती ॥ १५ ॥
ततः सपात्रं नवनीतमङ्गना धरातले तस्य निधाय पार्श्वतः ।
प्रणम्य बद्धाञ्जलिरित्थमर्थयांबभूव भक्तिप्रतिपन्नया गिरा ॥ १६ ॥
बुधेन्द्र पूर्वं बहवस्तपोधनाः फलाम्बुदर्भाजिनबर्हिरर्पणैः ।
मया कुमार्या परितोषिता भृशं प्रसादसर्वस्वमिदं वचोऽवदन् ॥ १७ ॥
इहागमिष्यत्यखिलं पतञ्जलेरधीत्य भाष्यं किल कश्चन द्विजः ।
तदीयशिष्यादचिरेण रक्षसः प्रणम्य तं पूजय पद्मलोचने ॥ १८ ॥

---

१. 'सुवर्णश्रुतिभूषणास्थिता' इति क-पुस्तकपाठः साधुरिति भाति. २. 'न चाधर पल्लवविभ्रमं जहौ' इति ख-पुस्तकपाठ एव शुद्धो भाति ३. 'विलोचनान्याक्षिपत' क; 'विलोचनान्याक्षिपतो' ख. ४. द्वितीयः पाद क-पुस्तके नास्ति

प्रचारयिष्यन्कृतिमात्मनः स्वयं पतञ्जलिस्तद्वपुषाभवद्भुवि ।
स पूजितस्त्वां परिणीय कन्यकां [1]गरीयसि श्रेयसि वर्तयिष्यति ॥१९॥
इतीरिता योगिजनेन शृण्वती गिरं द्विज तं मृगयेऽधुनाप्यहम् ।
स चेद्भवाञ्जन्म कृतार्थमेव मे त्वयि प्रसन्ने किमु दुर्लभं मया ॥ २० ॥
गिरा प्रपञ्चैरथवा किमीदृशैः पुनाति ते दर्शनमेव देहिनः ।
तथापि भोक्तुं नवनीतमाहृतं मया प्रसादं कुरु दृश्यसे श्रमी ॥ २१ ॥
चिरादिति प्रार्थयमानया तया समाधिदृष्टागमिपूर्वचेष्टितः ।
कृतस्मितस्तन्नवनीतमर्पितं यथेष्टमश्नन्स जहौ परिश्रमम् ॥ २२ ॥
तदिङ्गितैरेव विजानती द्विज पतञ्जलेराकृतिभेदमागतम् ।
तमब्रवीदुद्वह मा कृपानिधे तुरीयवर्णप्रभवामपि त्विति ॥ २३ ॥
जगाद तामेवमुदीरितो द्विजो मनोरथो मानिनि ते फलोन्मुखः ।
उदूह्य वर्णत्रयकन्यका यतो विवोढुमीहेऽन्तिमवर्णजामिति ॥ २४ ॥
तदुक्तिमाकर्ण्य गृहं निनाय सा तमुल्लसद्यौवनमिन्दुसुन्दरम् ।
तया ततस्तज्जननीवितीर्णया समं पुरीमुज्जयिनीं जगाम सः ॥ २५ ॥
वटद्रुपर्णस्थितवर्णमेलनादथैष भाष्यं निखिलं पतञ्जलेः ।
लिलेख वत्सक्षतदुर्ग्रहाक्षरे स्थले क्वचित्कुण्डलनामकल्पयत् ॥ २६ ॥
निजे गृहे तत्र निविश्य पाठयंस्तदुज्जयिन्या फणिभाष्यमाश्रुवान् ।
निनाय कालं नियमेन स द्विजः प्रियासु तुल्यं चतसृष्वपि स्थितः ॥ २७ ॥
[2]तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनप्रभावसंदर्शनकौतुकादिव ।
तदा वसन्तस्तरुपुष्पपल्लव[3]प्रसञ्जनव्यञ्जितमूर्तिराययौ ॥ २८ ॥
नवप्रवाला नृपकेलिकानने बभासिरे बालरसालवल्लिषु ।
जगत्त्रयीजेतुरनङ्गभूभुजो भुजप्रतापा इव दृष्टिगोचराः ॥ २९ ॥
वनेषु शाखाः सहकारभूरुहामदर्शयन्त प्रतिपर्व कुड्मलान् ।
चिरोज्झितेषु व्यसनोन्मुखस्मरप्रविद्धगात्रोत्पतितानिवाशुगान् ॥ ३० ॥

---

१. 'वरीयसि श्रेयसि' क. २. 'तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनापभाव' क. ३ 'प्रसाधनव्यञ्जित' इति क.

मधुव्रते गायति मञ्जु पार्श्वतः श्रमाम्बुतुल्यं मकरन्दमुज्झती[1] ।
पुरो ननर्तेव पिकस्य पश्यतः समीरलोला सहकारमञ्जरी ॥ ३१ ॥
क्षणं भ्रमन्व्योम्नि शनैः क्षुपाञ्चले पदं वितन्वन्परितो विलोकयन् ।
समीरधूतामपि चूतमञ्जरी न चञ्चरीको विजहौ चिरं पिबन् ॥ ३२ ॥
मृगीदृशा मानपरिग्रहानयः प्रियेषु मा भूदिति शम्बरद्विषः ।
अनङ्गभावादिव शासनाक्षरं पिकस्य कण्ठादुदियाय पञ्चमः ॥ ३३ ॥
रसालशाखामवलम्ब्य कश्चन द्विजश्चिरायाधिजगे कलस्वरम् ।
मनोजतत्त्वोपनिषद्भिरस्तथा प्रियेषु मानं सुदृशो यथा जहुः ॥ ३४ ॥
द्विजो[2]ऽपि रागं प्रतिपद्य चक्षुषो रजस्वलामेव रसालमञ्जरीम् ।
अचुम्बदेको मधुपप्रिया[3]मिति स्मितं वितेने कुरबस्य कोरकः ॥ ३५ ॥
रसेन गन्धेन रजोभिरुज्ज्वलैरुपागतं सा तमुपाचरत्तथा ।
अचुम्बदाजिघ्रदमृक्षदादराद्यथा द्विरेफः कुरवस्य मञ्जरीम् ॥ ३६ ॥
मनोरमां चम्पकमञ्जरीं वने न षट्पदो वीक्षितुमेव चक्षमे ।
कथं नु दृष्ट्यापि सुवर्णसंभवा गृहीतुमर्हा मधुपस्य गायतः ॥ ३७ ॥
दिशत्यशोके कुसुमानि सुभ्रुवामकल्पताङ्घ्रिर्नवयावकाङ्कितः ।
नवागसां नादितरत्ननूपुरो विलासिनामाहननाय केवलम् ॥ ३८ ॥
युवा वियोगेऽभिनवानि केसरे स्थितानि पुष्पाणि दृशा निरीक्षितुम् ।
न चक्षमे यानि वधूकचार्पितान्यमूनि जिघ्रन्प्रजहर्ष संगमे ॥ ३९ ॥
रतान्ततान्तस्य रहो विलासिनीकचार्पितं केसरदाम कामिनः ।
अभीक्ष्णमाघ्रातमभूच्छ्रमापहं तदीयबिम्बाधरचुम्बनादपि ॥ ४० ॥
चकास्ति कीदृक्कियदत्र सौरभं नवेषु पुष्पेष्विति बोद्धुमिच्छवः ।
अशोकपुन्नागरसालमल्लिकावनेषु संचेरुरिवालिकुञ्जराः ॥ ४१ ॥
वसन्तसंसर्गवती वनस्थली श्लथालका षट्पदजालकश्रिया ।
रराज मल्लीमुकुलैरितस्ततो विहारकीर्णैरिव हारमौक्तिकैः ॥ ४२ ॥

---

१ 'मकरन्दमुज्झति' क-ख. २. अय श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति. ३. 'मधुपप्रियाम्' इत्येव पुस्तकद्वयेऽपि.

क्वचित्सितं निर्मलमल्लिकारुचा क्वचिच्च गौरं नवचम्पकश्रिया ।
परत्र कङ्केलिदलत्विषारुणं त्रिवर्णमुद्यानमभूत्किमद्भुतम् ॥ ४३ ॥
वपुर्विलिम्पन्सहकाररेणुना प्रफुल्लमल्लीपरिरम्भसभ्रमी ।
निपीतकङ्केलिलतादलाधरश्चचार मन्दं किल दक्षिणोऽनिलः ॥ ४४ ॥
रतान्तघर्मोदकबिन्दुसुन्दरं मुखाम्बुजं मुग्धदृशा प्रशसितः ।
सुवर्णजालान्तरतः समागतश्चुचुम्ब धन्यो मलयाचलानिल. ॥ ४५ ॥
शरैः किमन्यैरिह शम्बरद्विषो वियोगिना प्राणवियोगकर्मणि ।
यतो परार्थोऽजनि फुल्लमल्लिकावनान्तसचारसुगन्धिराशुगः ॥ ४६ ॥
न मध्यमह्नाय बबन्ध कक्ष्यया न चाददे कार्मुकमाहवोद्भटः ।
वसन्तमन्दानिलयोगमात्रतो जिगाय कामो जगतामपि त्रयम् ॥ ४७ ॥
वधूजनानां परिचारिका मधौ वियोगिनामप्यवियोगिनामपि ।
प्रवालशय्या किल पर्यकल्पयन्नदीनिकुञ्जेषु च नर्मवेश्मसु ॥ ४८ ॥
तव स्वभावं तरलेक्षणे विदन्न जातु कान्तो मधुमत्यवर्तत ।
इतीरिते प्रोषितवल्लभा सखीजनेन रोमाञ्चमधादुरोजयोः ॥ ४९ ॥
समागतस्ते प्रिय इत्युवाच सा कृतं किमस्यै हृदि पारितोषिकम् ।
वदेति सख्या गिरमेव शृण्वती वधूरनङ्गज्वरमत्यजन्मधौ ॥ ५० ॥
सखि प्रगल्भो मधुरेष दृश्यते गतो य इत्यर्धमुदीर्य जालके ।
निधाय दृष्टिं सहसा नितम्बिनी स्मितेन सख्यै वचनं समापयत् ॥ ५१ ॥
चलद्रसालस्तबकोऽत्र वर्तते वसन्त इत्याशु समेयुषि प्रिये ।
पपात पश्चात्सुदृशो दृगञ्चलं सखीषु केलीसदने तु पूर्वतः ॥ ५२ ॥
वधूर्वसन्ते बिसकङ्कणं करे दृशोरुदश्रु स्तनयोरुशीरवत् ।
प्रियस्य दूरादुपसेदुषो गृहं शरीरमेवाकुरुतो पदापदे ॥ ५३ ॥
यथा सितक्षामकपोलमाननं निरीक्ष्य नार्या नितरां ननन्द सः ।
सपत्रलेखं दयितः सकुङ्कुमं तथा न देशान्तरतः समागतः ॥ ५४ ॥
समाप्तिहीनाधरबिम्बचुम्बनामनुज्झितोरोजदृढोपगूहनाम् ।
निशां निनीषन्नपि सल्लपन्स्थितो मधौ प्रवासी पतिरेत्य कान्तया ॥ ५५ ॥
नृणां तृतीयप्रथमार्थसाधने प्रशस्तमाराध्य मधुं स भूसुरः ।
मखेन यष्टव्यमयष्ट दैवतं नयेन दाराश्चतुरोऽभ्यरीरमत् ॥ ५६ ॥

प्रियाश्चतस्रः प्रतिपेदिरे शनैः शरत्प्रसन्नामिव चन्द्रिकां दिशः ।
द्विजस्य हर्षार्णववृद्धिदायिनी नितान्तरम्यामथ दौहृदश्रियम् ॥ ५७ ॥
बभूवुरासां श्रमवारिबिन्दवो मुखेषु केलीकमलग्रहादपि ।
विहारिकारण्डवपातिताः कणास्तरङ्गिणीनां सरसीरुहेष्विव ॥ ५८ ॥
तदा तदीयाः स्तनवश्चकाशिरे परिष्कृता दौहृदपाण्डिमश्रिया ।
शशाङ्ककान्त्येव शरत्प्रसन्नया करम्बिताः काश्चन सालभञ्जिकाः॥५९॥
रसान्तराद्[1]प्यवकृष्य केवलं मनो बबन्धुर्हृदि योषितस्तदा ।
निसर्गतः सर्गविधौ हि वेधसः प्रियाप्रिये वस्तुषु न व्यवस्थिते॥६०॥
क्रमेण तासामसितभ्रुवां घनाः पयोधरा नीलमुखाश्चकाशिरे ।
सुरेन्द्रनीलोपलमुद्रिताञ्चला मनोभवार्हा इव हेमसंपुटाः ॥ ६१ ॥
तनुस्फुरत्पाण्डिमचण्डिकारुचा कलाधरे गर्भगते निरूपिते ।
तमस्विनी तत्कुतुकादिवागतां बभार रोमावलिमङ्गनागणः ॥ ६२ ॥
विनेतुमेकं बलिमेव चक्षमे समुत्थितं विष्णुपदं पुरा युगे ।
इति स्थितामप्यवधूय तत्तुलां वधूवलग्न्यान्यहरन्वलित्रयम् ॥ ६३ ॥
ततो मुहूर्ते रुचिरे द्विजोत्तमैः पुरन्ध्रिभिः पूरितचत्वरे गृहे ।
स शास्त्रदृष्टेन पथा मृगीदृशा समन्वतिष्ठत्समयोचिताः क्रियाः ॥६४॥
कृतैर्यथाचोदितमेव कर्मभिर्विरेजिरे विप्रवरस्य सुभ्रुवः ।
कृषीवलस्यौषधयः प्ररोपिताः स्वकाललब्धैरिव वर्षवारिभिः ॥ ६५ ॥
दिनेषु ताः सत्पुरुषोदयोचितेष्वरालकेश्यो विदुषां शिखामणेः ।
क्रमात्कुमारान्कमनीयतेजसो मणीनिवासोषत सिन्धुशुक्तयः ॥ ६६ ॥

स पुत्राणां तेषां जननसमयार्हाणि विधिव-
द्वितन्वन्कर्माणि द्विजकुलकृताशीः परिपदि ।
यथा यस्मै यावद्यदभिलषितं देयमददा-
त्तथा तस्मै तावत्तदुपनमितं स्वेन तपसा ॥ ६७ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
षष्ठः सर्गः ।

1. 'दप्यवकर्ष्य' क, 'दप्यपकृष्य' ख.

सप्तमः सर्गः ।

विदधत्क्रियाः शुभतराः परस्परं
　प्रविभिन्नवर्णविलसत्परिग्रहः ।
निगमश्चतुर्भिरिव साधुभिः स्वरै-
　स्तनयैरथ द्विजवरो व्यरोचत ॥ १ ॥

यमजीजनत्प्रथमवर्णकन्यका
　तनयं द्विजो वररुचिं तमाख्यया ।
स्वयमाजुहाव कृतवंशजन्मनः
　पदशास्त्रवार्तिककृतः पवित्रया ॥ २ ॥

यमसूत चन्द्रमिव सिन्धुवीचिका
　नृपकन्यकास्य विततान नाम सः ।
भुवि सोऽयमर्क इव विक्रमे भवे-
　दिति विक्रमार्क इति विश्रुतं भुवि ॥ ३ ॥

वचसैव भर्तुमयमर्हति स्वयं
　वसुधा नयानयविभागचुञ्चुना ।
इति वैश्यजातनुभुवः स भट्टिरि-
　त्यभिधा चकार भटिधातुवाच्यवित् ॥ ४ ॥

धरणीं बिभर्ति दशभिः शिरःशतैः
　प्रलये हरिष्यति च यो विषार्चिषा ।
फणिनोऽस्य भर्तृहरिरित्यभिख्यया
　स समाह्वयच्चरमवर्णजासुतम् ॥ ५ ॥

सुदृशां तदा सुतमुखानि दृष्टयो
　मधुरस्मितानि मुहुरालुलोकिरे ।
कमलानि गाढकुतुकाः कुमुद्वती-
　तरलालिपङ्क्तय इव क्षपात्यये ॥ ६ ॥

चरणं करद्वयगृहीतमेककं
　शिशुभिर्निवेशितमशोभतानने ।

शशिनि प्रपन्नमिव पूर्वमिन्दिरा-
कमलद्वयेन विधिपीठपङ्कजम् ॥ ७ ॥
शिशवस्तदा ददृशिरे महीतले
नमिताननाः सुलभजानुचंक्रमाः ।
फणिनं सहस्रवदनं प्रशासितु
स्वधियेव विश्वमधरं विविक्षवः ॥ ८ ॥
अकृताहिरज्जुगिरिमन्थसग्रहं
प्रबलासुरामरकुलानपेक्षणम् ।
अपकालकूटमयमादृतः पपौ
सुतजल्पितामृतरस स भूसुरः ॥ ९ ॥
जननीकराग्रमवलम्ब्य पाणिभि-
र्भवनाङ्गणे यदवलन्त बालकाः ।
क्षितिमण्डले स किल तस्य पुत्रिता-
यशसामभूद्दिगवलम्बनक्रमः ॥ १० ॥
जनकस्ततो विहितमक्षरक्षण-
ग्रहणं निरीक्ष्य शिशुभिस्त्रिहायणैः ।
सति यौवने कथममी न भाविनः
श्रुतवन्त इत्ययममोदत स्वयम् ॥ ११ ॥
उपनीय तानुपदिदेश स श्रुती-
स्तनयं सुबुद्धिमपि तुर्यमन्तरा ।
स्वयमेव तास्तमचिरात्तु वव्रिरे
चतुरं विलासिनमिवान्ययोषितः ॥ १२ ॥
अथ दर्शनानि षडपि न्यवेशय-
त्तनयेषु स त्रिपु न चान्तिमे द्विजः ।

---

१. षड् दर्शनानि तदुक्तं शास्त्रनिर्णये—
'कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जले. ।
व्यासस्य जैमिनेश्चैव दर्शनानि षडेव तु ॥'

अभजन्त तानि तमगेषु वर्षति
स्तनयित्नुरब्धिमुदकानि यान्ति हि ॥ १३ ॥

तनयानपाठयदयं पतञ्जले-
र्महती कृति मतिमतां गणैः सह ।
पठने तु भर्तृहरिरुत्सुकोऽपि तै-
र्विनिवारितश्चरमवर्णभूरिति ॥ १४ ॥

विजने जगाद पितरं कृताञ्जलि-
र्विनयेन भर्तृहरिराचरन्नमः ।
[1]महनीयपाणिनिमतानुकूलया
लवलीसुगन्धपदबन्धया गिरा ॥ १५ ॥

भगवन्पतञ्जलिरभून्महीतले
भवदाकृतिः प्रथयितुं निजां कृतिम् ।
इति वर्णयन्ति मुनयः पुराविदो
मम तेन भाष्यपठने मनोरथः ॥ १६ ॥

कुहर विधाय किमपि क्षमातले
कुरु मामिहस्थमुपरिस्थितो भुवि ।
पठतश्च पाठय कृतिं पतञ्जले-
र्यदहं पठेयमनवेक्षितोऽखिलैः ॥ १७ ॥

कतमोऽपि मामपि भवन्तमन्तरा
कमनीय एव किल रश्मिरायतः ।
चलयेयमेनमथ चोद्यमस्ति चे-
न्मम तत्र भाष्यमसकृत्प्रबोधय ॥ १८ ॥

विहितं यदीत्थमतिसहिता बुधा
निखिला भवन्ति भवति श्रुतं च मे ।
फणिभाष्यमान्तमपि चिन्त्य सिद्धये
किमपि प्रसीद मयि तत्कृपानिधे ॥ १९ ॥

---

१. पञ्चदशश्लोकस्योत्तरार्धस्तदनन्तरीयस्य पूर्वार्धश्च ख-पुस्तके न स्तः.

इति पुत्रवाक्यमवकर्ण्य सोऽब्रवी-
दिदमेवमस्तु भवतो यथेप्सितम्।
शृणु वत्स किंचिदवधाय मे वचो
गुरुसप्रदायपदवीसमागतम्॥ २०॥
यदि गौतमस्य मतमप्रतिष्ठितं
यदि जैमिनेः श्लथयितुं क्षमं नयैः।
यदि भिक्षुशास्त्रमिदमाविलं खलै-
र्न तथा पतञ्जलिमतं तु दुष्यति॥ २१॥
इतरस्य शास्त्रनिचयस्य कारका
मनुजेषु केचन परं तु तापसाः।
भगवाञ्जगद्धरणसहृतिक्षमः
फणिराज एव पदशास्त्रभाष्यकृत्॥ २२॥
अशुचि शठं विषयलुब्धमास्तिक-
द्विषमप्रवृत्तगुरुशास्त्रभक्तिकम्।
यदि शिष्यमानयति भाष्यमुद्धृण-
न्विपदं तयोर्वदति दृग्गतः फणी॥ २३॥
प्रयतः प्रसन्नहृदयो जितेन्द्रियः
प्रवणो महत्सु गुरुशास्त्रभक्तिमान्।
फणिनः[1] कृतिं पठति चेन्न हीयते
न भजत्यघं न गुरुणा विरुध्यते॥ २४॥
प्रथमं विचिन्तय गतिं तथा गतां
पदसूत्रवार्तिककृतोर्द्वयोरपि।
फणि[2]शिष्यचेष्टितमपि श्रुतं ततो
बहुविघ्नमेव पदशास्त्रशीलनम्॥ २५॥
कुशलाय वृद्धिरिति सिद्ध इत्यथे-
त्युदितं पदत्रयमुपक्रमे कृतेः।

१. 'सुकृती कृतिं' ख. २. 'फणिशिष्यचेष्टितमपि द्रुतं' क.

यद्दपित्रयेण पठतां[1] निरागसां
　मत एव मङ्गलमुदेत्यनिर्गलम्[2] ॥ २६ ॥
प्रथमोत्तरस्य[3] फलमाह्निकस्य य-
　त्पठने पतञ्जलिरनल्पमब्रवीत् ।
उपलक्षणं तदखिलाह्निकावले-
　र्महतः फलस्य विवृतं मनीषिभिः ॥ २७ ॥
यदि रक्षसा यदि गणैर्यदि ग्रहै-
　र्यदि चामयेन परिगृह्यते द्विजः ।
स पतञ्जलेरहरहः पठन्कृतिं
　द्रुतमश्नुते सुखमिति प्रचक्षते ॥ २८ ॥
न च तुर्यवर्णवनितासुतस्य ते
　कथमागमाङ्गपदभाष्यसंस्तवः ।
इति शङ्क्यमस्ति यदसि त्वमात्मवि-
　न्न भवादृशे विधिनिषेधयोग्यता ॥ २९ ॥
इति जल्पितं जनयितुर्निशम्य स
　प्रतिपद्यते स्म परमं तु विस्मयम् ।
क्षितिगर्भमन्दिरगतः पतञ्जले-
　रपठीत्कृतिं च बुधकुञ्जराद्गुरोः ॥ ३० ॥
पठिते पतञ्जलिनिबन्धने द्विजः
　कृतदारकर्मणि च पुत्रमण्डले ।
शुकशिष्यगौडपदगुर्वनुग्रहा-
　च्चरमाश्रमं सुरनदीं च शिश्रिये ॥ ३१ ॥
चतुराननेन विधिनेव मुञ्चता
　समधिष्ठितं जगदशेषमात्मनि ।
भजतामुना परमहंससेव्यता-
　मथ विश्वनाथपुरमाददे श्रियम् ॥ ३२ ॥

---

१. 'पठितान्निरागसा' क. २. 'उदेत्यनर्गलम्' क. ३. 'प्रथमोत्तमस्य' क.

यदुदञ्चितध्वजपटे समीरणैः
कृतनर्मघर्मकणिकानिवारणे ।
निपतन्ति नीलनलिनत्विषो नभ-
श्चरसिद्धचारणपुरंध्रिदृष्टयः ॥ ३३ ॥

दिवसात्ययेषु सुरमुग्धसुभ्रुवो
दिवि विस्मितप्रियहठाहृतांशुकान् ।
कुचकुड्मलान्पिदधते ससंभ्रमं
यदुदग्रकेतनदुकूलपल्लवैः ॥ ३४ ॥

सततं यदीयसदनाग्रवासिन-
स्तरुणव्रजस्य तरलं दृगञ्चलम् ।
रमयन्ति सनिहितनन्दनद्रुम-
स्तबकग्रहोद्यतभुजामरीस्तनाः ॥ ३५ ॥

यदुदग्रसौधभुवि बिम्बविभ्रमे-
ष्वधरेषु नन्दनशुकैर्निपातिभिः ।
जनिते भये दधति मुग्धसुभ्रुवां
परिरम्भसभ्रमसुखं विलासिनः ॥ ३६ ॥

सुरकुञ्जरे स्पृशति शुण्डयाम्बुज-
स्तबकोऽयमित्यमरसिन्धुबिम्बितौ ।
स्वपयोधरौ यदतितुङ्गसौधगा
सुदती पतिं सभयमेत्य सस्वजे ॥ ३७ ॥

रजनीषु यन्मणिशिरोगृहस्थिताः
प्रियपाणिपङ्कजनिपीडितोरवः ।
सुदृशोऽनिलं च्युतवतंसपल्लवाः
स्तुवते विधूनसुरदीर्घिकोत्पलम् ॥ ३८ ॥

निशि यद्विहारमणिकुट्टिमाङ्गणे
गलितो वधूचिकुरमल्लिकाचयः ।
प्रतिबिम्बितादुडुगणाद्विभिद्यते
निजसौरभेण निबिडीकृतालिना ॥ ३९ ॥

घनयावकाङ्कनिजपादमुद्रितं
　　नवहंसतूलशयनं सखीजने ।
निपुणं विलोकयति यत्र मुग्धया
　　सपदि न्यमज्जि महति त्रपाम्बुधौ ॥ ४० ॥
तरुणी गृहाग्रमधिरुह्य दृष्टव-
　　त्यमरीः सहस्रमनिमेषलोचनाः ।
रमणस्य यत्र मणिसालभञ्जिका-
　　निकटेऽपि नानुमनुतेऽधरग्रहम् ॥ ४१ ॥
मकरीविलेखनविधौ नवोढया
　　विवृतौ निरीक्षितुमुरोजकुड्मलौ ।
अपि सवृतस्फटिकभित्तिमन्तरा
　　बत यत्र निन्दति युवाविवृण्वतीम्[1] ॥ ४२ ॥
परिरम्भचुम्बनविधायिदम्पति-
　　प्रतिमामवेक्ष्य यदगारभित्तिषु ।
रहसि प्रियेण शयने सहस्थितिः
　　कियदन्वमन्यत पर नवोढया ॥ ४३ ॥
शिखिपिच्छकस्य समवेक्ष्य चन्द्रकं
　　वलभीविटङ्कपटलावलम्बिनः ।
यदुदारसद्मनि नवोढया सखी-
　　नयनभ्रमादपसृत प्रियान्तिकात् ॥ ४४ ॥
रमणस्य यत्र वसतोऽपि दूरतः
　　प्रतिबिम्बमेव मणिभित्तिदर्शितम् ।
परिरब्धुमुद्यतभुजा नवा वधू-
　　र्विजनेऽपि हन्त विरराम केवलम् ॥ ४५ ॥
कुपितां निशम्य रमणीं नवागसा
　　दयितेन तीव्रमनुनेतुमीयुषा ।

---

१. 'युवा विवृण्विति' क.

यदगारसीम्नि मणिसालभञ्जिका
प्रणता भिया परिहसत्सखीजनम् ॥ ४६ ॥
निशि यत्र वेश्मनि विधूपलस्फुर-
द्वलभीवलीकगलदम्बुशीतले ।
तरुणो निदाघसमयेष्वपि प्रिया-
कुचकुम्भगाढपरिरम्भमातनोत् ॥ ४७ ॥
घनसारपङ्ककलिते तपागमे
यदगारकुट्टिमतले युवा गतः ।
निपतिष्यतीमिव सखीजनान्तिका-
च्चलिता सलीलमबला करेऽग्रहीत् ॥ ४८ ॥
जलदागमे जलजलोचनाः पुन-
र्दृढबद्धजालककवाटमालयम् ।
अधिशय्य यत्र रमणादधीयते
चिरकालविस्मृतमिव स्मरागमम् ॥ ४९ ॥
न हि कश्चिदस्ति किल भिक्षुको जनो
यदधिष्ठितेषु घनधान्यशालिषु ।
परिधातुमप्यसुलभैकवाससं
भवमन्तरेण धृतभैक्षभाजनम् ॥ ५० ॥
वसनानि वा मणिविभूषणानि वा
सुलभानि यत्र धनिषु प्रदातृषु ।
नटतस्त्विहादिजटिलस्य किं ब्रुवे
वसनं दिगाभरणमस्थिमण्डलम् ॥ ५१ ॥
[1]मणिकर्णिका गतवता शरीरिणा
श्रुतिभूषणं किमपि यत्र लभ्यते ।
इति विस्मयः क इह तत्किलाद्भुतं
यदसावुपागमदहीनकङ्कणम् ॥ ५२ ॥

---

१. अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति.

मणिकर्णिकाम्भसि तनूस्त्यजन्ति ये
मनुजास्ततोऽपहृतकोशपञ्चकाः ।
अपि यत्र मुञ्चति मृडो[1] न हि क्षणं
स तथाविधः कितवशेखरो न किम् ॥ ९३ ॥

श्रवणे किमप्युपदिशन्विभूतिम-
प्यलिकेऽर्पयन्नुरसि[2] चास्थिमालिकाम् ।
हरते स यत्र मणिकर्णिकातटे
जटिलो यदस्ति जगतीह देहिनाम् ॥ ९४ ॥

निखिलस्मृतीरयमतीत्य वर्तता
गिरिशो न दण्डधरतो बिभेतु वा ।
करुणाकरोऽप्यपहरन्कथं नृणा
तनुमेव यत्र न पुनः प्रयच्छति ॥ ९५ ॥

स्वतनूरपास्य मणिकर्णिकातटे
सहसा विमुक्तिमनुधावता नृणाम् ।
मनसो गुणास्त्रय इव च्युता बभु-
र्मणिविद्रुमेन्द्रमणयो यदापणे ॥ ९६ ॥

परिशुद्धिदापि बत यत्र जाह्नवी
मलिनीकरोति[3] किल मज्जता गलान् ।
कथये किमन्यदतिशीतलापि सा
घटयत्यहो करतले हुताशनम् ॥ ९७ ॥

सरिदन्तरे जलमशीलितं[4] नृणा-
मवगाढमाशु तुदते परं शिरः ।
बत यत्र दिव्यसरितस्तु तत्पुनः
कुरुतेऽधिरुह्य सततं च पञ्चधा ॥ ९८ ॥

---

१. 'मृडोनभीक्षण' इति ख-पुस्तके वर्तते अताश्चिन्तनीयः को वा पाठः शुद्ध इति.
२. 'अर्पयन्शिरसि' क. ३ 'मलिनीकरोति बत' क. ४. 'जलमशीतलम्' इति क-पुस्तकस्थपाठो न साधुर्दृश्यते.

स्तुतिपात्रमस्तु सुरदीर्घिका कथं
  यदियं यदन्तरचरी[1] निमज्जताम् ।
समये करे च निटिले च पावकं
  विनिधाय पाययति हा महाविषम् ॥ ५९ ॥
यदि धर्तुमिच्छति करोटिकास्रजं
  यदि कर्णवेष्टनमहि चिकीर्षति ।
यदि वा पिपासति विषं जनस्तदा
  विदधातु यत्र विबुधापगाप्लवम् ॥ ६० ॥
शुचिरद्रिजारमणनेत्रनिर्गतः
  प्रथमो ददाह किल काममूष्मलम्[2] ।
इति शीतलः सुरनदीझरो नृणा-
  मपरोऽपि यत्र षडरीनपोहति ॥ ६१ ॥
मनुजाय यत्र मणिकर्णिकातटे
  स तु तस्य जल्पति मनुं तनुत्यजे ।
अपि यः पिशाचनिचयस्य नायकः
  कपयः प्रपत्तिमथ यस्य कुर्वते ॥ ६२ ॥
निजचापभिन्निजनिषङ्गभङ्गकृ-
  न्निजभक्तपङ्क्तिगलदारणो रणे ।
इति यत्र भूतपतिरीर्ष्ययेव त-
  त्पदमर्पयत्यहह पामरेष्वपि ॥ ६३ ॥
स[3] तु विश्वनाथपुरमावसन्यतिः
  समुपेयुषा सदसती हि वस्तुनी ।
वचनेन चञ्चुकलनेन विष्टपे
  विविवेच हंस इव दुग्धपाथसी ॥ ६४ ॥
उपसंहृतेन विषयानुधावना-
  त्परमे स्व एव परिनिष्ठितेन च ।

---

१. 'यदन्तराचिर' ख. २.'कामकुड्मलम्' ख. ३.'स तु विश्वनाथपुरमावसद्यतिः' क

समवृत्तिना सहृदयेन पप्रथे
सुखदुःखयोः सखिसपत्नयोरपि ॥ ६५ ॥
स्वपनप्रपञ्चसदृशं जगत्त्रयं
विदुषा मृषा मरुमरीचिवारिव ।
अमुना स्वरूपमवशेषितं धिया
परमात्मबोधसुखमात्रलक्षणम् ॥ ६६ ॥
सुरसिन्धुरोधसि गिरीशसंनिधा-
वतिनीय तत्र कियतोऽप्यनेहसः ।
विरहासहैरनुगतः स योगिभिः
परिपावनं बदरिकाश्रमं ययौ ॥ ६७ ॥
ब्रह्माद्वैतं पश्यताशेषविश्वं
गोविन्दस्वामीति गीतेन लोके ।
पुण्यक्षेत्रे तत्र नारायणीये
कश्चित्कालानाश्रमे तेन तस्थे ॥ ६८ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वन कृतौ पतञ्जलिचरिते सप्तम सर्गः ।

अष्टम सर्ग ।

प्रव्रज्य तातचरणे परया विरक्त्या
काशीं गिरीश इव पावयति द्वितीये ।
ज्ञानेन शास्त्रजनितेन गृहीतधैर्या-
स्तस्यात्मजा वररुचिप्रमुखा न मम्लुः ॥ १ ॥
नात्यन्तमेव परिचिक्लिशुरिन्द्रियाणि
नाप्यन्ववर्तिषत तानि यथाभिलाषम् ।
स्वस्वानुरूपमवलम्बितशास्त्रमार्गाः
सर्वेऽपि सजगृहिरे सदृश त्रिवर्गम् ॥ २ ॥
सर्वासु शास्त्रपदवीषु विचक्षणोऽपि
ग्रन्थान्व्यधाद्गणित एव जनोपकारान् ।

तेष्वग्रजो वररुचिर्दिवसेश्वरो हि
प्राच्यामुदेत्यखिलदिक्ष्वपि निर्निरोधः ॥ ३ ॥
तस्यानुजो भवति यः किल विक्रमार्कः
संक्रन्दनेन सुरलोकसभान्तराले ।
स स्वर्नटीनटनविभ्रमतारतम्य-
जिज्ञासया पटुरहूयत नाट्यदृष्टौ ॥ ४ ॥
निश्चित्य शासितवते दिवि तारतम्यं
नाट्येषु गोत्रभिददादभिनन्द्य तस्मै ।
राज्यं कुरु त्वमुपविश्य समाः सहस्र-
मस्मिन्क्षिताविति ततो मणिपीठमेकम् ॥ ५ ॥
रत्नासनेन सुरकिंकरधारितेन
साकं समागतवतो गिरमग्रजस्य ।
भट्टिर्निशम्य सचिवोऽस्य भवन्नुपाया-
द्द्वे चायुषामुपनिनाय तदा सहस्रे ॥ ६ ॥
मासान्षडेकशरदो मणिपीठमध्य-
मध्यास्य राज्यमकरोदनुजोपदेशात् ।
अन्यानरण्यचर एव तु षट् च मासा-
नित्यायुषामलभतायमुभे सहस्रे ॥ ७ ॥
भट्टिस्तदा सकलशास्त्रविशारदत्वा-
द्बुद्ध्यानया नयविवेकधुरा वहन्त्या ।
कार्येषु तस्य नृपतेः स्वयमप्रमाद्य-
न्वोढाभरन्नट इवाजनि रज्जुमार्गे ॥ ८ ॥
बुद्ध्याग्रिमोऽपि जनुषा चरमः कनीया-
न्रामस्य राक्षसरिपोश्चरितप्रबन्धम् ।
नामाग्रजस्य परिगृह्य स भट्टिकाव्य-
मित्याततान सुपदैः पदशास्त्रलक्ष्यैः ॥ ९ ॥

संदर्भणेन च स भर्तृहरिः पदानां
　　कंदर्पकार्मुकरसार्पणकर्मठेन ।
शृङ्गारनीतिविगतस्पृहतानुबन्ध-
　　मन्यच्च पद्यशतकत्रयमाततान ॥ १० ॥

ग्रन्थोऽधिकृत्य किल वाक्यपदे बुधाना
　　चक्रेऽथ तेन निखिलार्थविबोधहेतुः ।
यस्यातनोद्विवरणप्रणयेन हेला-
　　राजः शशीव किरणेन विवृद्धिमब्धेः ॥ ११ ॥

वत्सक्षतं सपितृकुण्डलितं यथाव-
　　द्बुद्ध्याकलय्य लिपिजालकमन्तरन्तः ।
टीका पतञ्जलिकृतस्य सपादलक्ष-
　　ग्रन्थात्मनातनुत भाष्यनिबन्धनस्य ॥ १२ ॥

अत्यन्तदुर्गहमशेषमनीषिवर्गै-
　　र्भावं पतञ्जलिकृतेर्मनसा स पश्यन् ।
तस्य स्फुटं विवरणे पटुतां निजां च
　　दुर्वारगर्वगरिमोष्मलमाह चेदम् ॥ १३ ॥

अहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयमहो वयम् ।
मामदृष्ट्वा गत' स्वर्गमकृतार्थः पतञ्जलिः ॥ १४ ॥

इत्युक्तिसजनितगुर्वपराधयोगा-
　　ट्टीका न तस्य लभते स्म भुवि प्रतिष्ठाम् ।
विद्या न दूषयति किं विनयव्यपायो
　　नासावियोग इव योषितमुज्ज्वलाङ्गीम् ॥ १५ ॥

इत्थं सुमन्त्रसचिवैस्तमसोऽपगत्या
　　शुद्धैश्चतुर्भिरुरुकीर्तिभिरुज्जयिन्याम् ।
कालस्तदा कलिरपि प्रथते स्म पुण्य-
　　स्त्रेतेव दाशरथिभिर्मनुराजधान्याम् ॥ १६ ॥

अत्रान्तरे सरिति नक्रगृहीतपादः
सन्यस्तशंकरमुनिर्दुरिताद्विमुक्तः ।
गोविन्ददेशिकपदाम्बुजदर्शनाय
बद्धादरो बदरिकाश्रममन्वियाय ॥ १७ ॥

शैलान्वनानि सरितो नगराणि पल्ली-
ग्रामाञ्जनानपि पशून्पथि सोऽथ पश्यन् ।
नन्वैन्द्रजालिक इवाद्भुतमिन्द्रजालं
ब्रह्मैवमेव परिदर्शयतीति मेने ॥ १८ ॥

दण्डान्वितेन धृतरागघनाम्बरेण
काशीपुरं कलितविश्रमनीलकण्ठम् ।
तेन प्रविष्टमजनिष्ट दिनावसाने
चण्डत्विषा च शिखरं चरमाचलस्य ॥ १९ ॥

वन्यद्विपस्य चरमाचलवासभाजो
हस्तेन केलिचटुलेन गृहीतकीर्णैः ।
तत्रत्यगैरिकरजोभिरिवानुलिप्त-
मारुण्यमाप भृशमम्बुजबन्धुबिम्बम् ॥ २० ॥

व्यातन्वता विहरणं वरुणावरोध-
कान्ताजनेन चरमाचलकन्दराग्रे ।
विक्षिप्तरत्नमयकन्तुकविभ्रमस्य
पात्रं बभूव परिपाटलमर्कबिम्बम् ॥ २१ ॥

प्रत्यग्गिरेरुपरि कुङ्कुमपाटलाभ-
श्चण्डद्युतिः क्षणमलक्ष्यत जीवलोकैः ।
न्यस्तः पुरा हनुमता निजबाललग्नः
प्रासादशृङ्ग इव पङ्क्तिमुखस्य वह्निः ॥ २२ ॥

आकृष्य सर्वमहिमद्युतिरंशुजालं
विद्वानिवेन्द्रियगणं विषयप्रपञ्चात् ।

आरुह्य चान्तिममिवाश्रममद्रिशृङ्ग-
मानन्दमद्वयमिवापरमब्धिमाप ॥ २३ ॥
ह्रित्वानुतापभरिते द्विजराजलक्ष्मीं
पाश्चात्यमब्धिमघनिष्कृतयेऽनुमङ्क्तुम् ।
चण्डद्युतौ व्रजति संभ्रमतोऽस्य शीर्णा
रेजुस्त्विषस्त्रिचतुरा इव साध्यरागाः ॥ २४ ॥
भूमण्डलस्य कवलीकरणाय पूर्वं
तालीवनं प्रविशता तमसा भरेण ।
संदर्शिता ननु चमूविनिवेशभङ्ग्या
कालीकटाक्षकलुषः किल कालिमैकः ॥ २५ ॥
चक्रद्वयीमधिगताम्बुजनालडोला-
मन्योन्यसंघटितपक्षपुटामकाण्डे ।
दूरे वियोजितवतो दिवसात्ययस्य
दुष्कीर्तिवृन्दमिव संददृशे तमिस्रम् ॥ २६ ॥
तत्कालसंकुचदशेषदलाग्ररोधा-
द्भर्भरणन्मधुकरं कमलं वहन्ती ।
अम्भोजिनी दिनकरप्रियविप्रयोगा-
दन्तःप्रवृत्तरुदितेव तदा व्यलोकि ॥ २७ ॥

---

१. 'भानोः पश्चिमशैलकन्दरकुटीमभ्येयुषः सभ्रमा-
त्सध्यारागमिषेण किं विगलिता भान्ति त्विषः पञ्चषाः ।
किं चैषा कृतनिश्चयेन कवलीकर्तुं महीमण्डली-
माक्रान्ता प्रथमं घनेन तमसा नीला तमालाटवी ॥'
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

२. 'चक्रद्वन्द्वं चटुलनलिनीनालडोलाधिरूढं
गाढाश्लिष्टं त्यजति रजनीजातविश्लेषदुःखम् ।
नक्तं भुक्त्वा नवकुमुदिनीं विश्रमार्थी विभाते
गङ्गागेहं विकचकमलं गाहते चञ्चरीकः ॥'.
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

यद्वारुणीपतिरसेवत पङ्कजिन्याः
पादं तदर्पयितुमप्यविदन्पृथिव्याः ।
दूरे खलु न्यपतदम्बरमप्यपास्य
हीहीति नीलनलिनी व्यहसीदिवाग्रे ॥ २८ ॥

आसायमम्बुजवनीमलिराप्रभात-
माश्रित्य तत्समयमत्यजदेव दूरे ।
कं[1] स्थातुमिच्छति मुखे मुकुलीकृतेऽपि
स्थानं न चेत्कुवलये क्वचिदप्यलभ्यम् ॥ २९ ॥

दिष्ट्या वृता वसुमती तमसा घनेन
निम्नोन्नतानि भुवि तेन समीकृतानि ।
इत्यादरादभिसृतिः कुलटाजनस्य
जाता तदा सदधिपेन विना यथेष्टम् ॥ ३० ॥

प्राप्तो ह्यहं त्रिजगति द्विजराजभावं
बिम्बाधरे मुहुरभीकभुजङ्गदष्टे ।
हर्तुं क्षमेत सुदृशां रसपारवश्य-
मित्यन्तरिन्दुरुदियाय मिलत्कलङ्कः ॥ ३१ ॥

चन्द्रोदयेन सहसा बिभिदे तमिस्रा
त्र्यन्तबोधविधिनेव चिरादविद्या ।
द्रागन्वभूयत तदा किल जीवलोकैः
कोऽप्यद्भुतः सुखमयः परिणामभेदः ॥ ३२ ॥

तां तारकाहितरुचिं तमसो निहन्त्री
तापस्य चोज्ज्वलमृगाङ्ककरां त्रियामाम् ।
काश्यामसेवत तदा किल शंकराख्यो
लिङ्गे शिवस्य महिते मनसा च मूर्तिम् ॥ ३३ ॥

आत्मानमेकमखिलेष्वयमद्वितीयं
पश्यन्नपि व्यवहरन्निव लोकरीत्या ।

---

1. 'कः स्थातुमिच्छति' ख.

तुष्टाव नूतनसुधातुलितैर्वचोभि-
　रेवं प्रपन्नकरुणाकरमिन्दुमौलिम् ॥ ३४ ॥

कस्त्वामवाङ्मनसगोचरमस्तु शक्तः
　स्तोतुं सहस्व तदिह स्तुतिसाहसं मे ।
देव स्तवाय तव यन्निगमाः प्रवृत्ताः
　श्वानो बभूवुरपराधिन इत्यवैमि ॥ ३५ ॥

चित्तेऽन्धकारिणि मम क्रमितुं क्षमेत
　पादाब्जमेकमपि तावकमिन्दुमौले ।
अस्त्यक्षि यस्य हरिणार्पितमर्चनार्थं
　मञ्जीरपन्नगफणामणिदीपिका च ॥ ३६ ॥

यद्गीयसे श्रुतिगिरा त्वमपाणिपाद-
　स्तद्विश्वसन्ति भुवनानि[1] विनामरौ द्वौ ।
भानुं करप्रहृतिकल्पितदन्तभङ्गं
　पादाहतित्रुटितवक्षसमन्तकं च ॥ ३७ ॥

जानीमहे जगदधीश्वर यः पुरा ते
　नालक्षयज्जवनमप्यधिरुह्य हंसम् ।
अत्रेर्विधिः स तनयस्त्वयि भक्तिभाजो
　भूत्वाधिगच्छति शिरः शिशिरः शशाङ्कः ॥ ३८ ॥

अन्विष्यतो मुहुरपि श्रमशुष्कतालो-
　र्धातुश्चिराय जनितात्खलु विप्रलम्भात् ।
यत्पापमुत्थितमपास्तमिदं ममेति
　पार्थाहतः किमु विवेद तवेश मूर्धा ॥ ३९ ॥

न स्तस्तवेश पितरौ श्वशुरः शिलात्मा
　व्यालः स्वमार्गणतनुः सुतयोरथैकम् ।
लोकाः कुमारमितरं विदुरेकदन्तं
　त्वं भिक्षुकासि वसितुं वसनं कुतस्ते ॥ ४० ॥

---

१. 'भुवनानि विभो विना द्वौ' ख. अय पाठः समीचीनतरश्चेति दृश्यते

मौनं[1] विधाय गुरुरस्म्यहमित्यकाण्डे
 किं विप्रलम्भयसि मूलगतो वटस्य।
प्राचो मुनीनपि वृषध्वज यत्प्ररूढो
 नाद्यापि ते विगलितः पशुपालभावः॥ ४१॥
दग्धस्त्वया प्रथमतः प्रमथेश कामो
 दग्ध पुरत्रयमथ स्मितलीलयैव।
धत्से करेऽग्निमधुनापि जगन्ति दग्धुं
 बिभ्यत्यतस्त्वदिह पञ्च यमादयोऽपि॥ ४२॥
त्वत्तोऽधिको[2] हरिरिति ब्रुवतो यदास्तां
 स्तब्धौ भुजौ नियमिनोऽभ्यधिकं ततस्त्वाम्।
निश्चिन्वतो घटभुवस्तु स विन्ध्यशैल-
 संभेदनेऽप्यभवदस्खलितः प्रभावः॥ ४३॥
सर्वेश्वरोऽसि भव नास्ति तवान्तकोऽपि
 हृष्टाः प्रजा दधति चाप्यधुना विवृद्धिम्।
ख्यातो भिषक्तम इति त्वमतो विनृत्य-
 स्यानन्दतो यदि विनृत्य किमासितव्यम्॥ ४४॥
इत्थं कृतस्तुतिरवाप्य ततः प्रसन्ना-
 त्र्यम्बकसूत्रमृदुभाष्यनिबन्धशक्तिम्।
काशीपुरान्निरगमत्सविकासभाजः
 प्रातः सरोजमुकुलादिव चञ्चरीकः॥ ४५॥
अद्वैतदर्शनविदा भुवि सार्वभौमो
 यात्येष इत्युडुपबिम्बसितातपत्रम्।
अस्ताचले वहति चारु पुरःप्रकाश-
 व्याजेन चामरमधादिव दिङ्मघोनः॥ ४६॥

---

१. 'चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा।
 गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छिन्नसंशयाः॥'.
२. 'गोविन्दादधिकं न दैवतमिति प्रोच्चार्य हस्तावुभौ' इति.

[1]तारास्तदा ददृशिरे तरला नलिन्या
हृत्वा श्रियं शशिनि धावति साध्वसेन ।
तत्संभ्रमत्रुटितहारलता विशीर्णा
मुक्ता इव त्रिचतुरा गगनान्तराले ॥ ४७ ॥
[2]अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि
शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।
तावन्निशम्य चरणायुधकूजितानि
शय्यामहो परिजहार न जारयुग्मम् ॥ ४८ ॥
सर्वां निशामपि विनीय विमुक्तनिद्रा
सकेतितादपसृतापि तदा निकुञ्जात् ।
वामेन हन्त नयनेन चलेन किंचि-
ज्जाराङ्गना सरभस विनिवर्तते स्म ॥ ४९ ॥
राज्ञोऽवरोधभवनेषु कवाटिकाना-
मुद्घाटनादजनि यद्ध्वनितं तदानीम् ।
कामागमस्य गणनावसरे वधूना
ज्यायाननध्ययनहेतुरयं बभूव ॥ ५० ॥
सर्वात्मना व्यपसृतं न यदा तमिस्रं
मन्दं तदा स्पृशति गन्धवहेऽङ्गमङ्गम् ।
नाथागमात्प्रथमतो नलिनी दधाना
वक्रे विकासमपि कम्पितमूर्तिरासीत् ॥ ५१ ॥
पुष्पंधयी विकसितात्कियदुत्पतन्ती
नालीककुड्मलमुखान्नलिनाकरस्य ।

---

१. 'तारास्तदा ददृशिरे विरला' ख. विद्यमान. पाठ साधीयान्भाति

२. 'अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि
शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।
आविर्भवन्ति मिथुनश्रुतिदुःसहानि
कुक्कुरुतानि चरणायुधकण्ठनालात् ॥'
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

व्योमद्रुमाग्रगतिषूड्डुविहंगमेषु
मुक्ता निपातघुटिकेव तदा बभासे ॥ ९२ ॥
अस्या भविष्यति किमूपशमो निशायाः
सद्रक्ष्यते सहचरी च मया पुनः किम्।
इत्याकुलं दयितया सह दीर्घिकाया
कोकं सखीव समयोजयदूर्मिरेका ॥ ९३ ॥
दूरापसारिततमोरुचिरालकेन
प्राचीमुखं परिमृशत्यरुणे करेण।
द्रष्टुं ह्रिया किमसितोत्पलिनीभिरग्रे
तावत्प्रसूननयनानि निमीलितानि ॥ ९४ ॥
पूर्वाचलोपवनसीम्नि पुरंदरस्य
स्त्रीभिर्विहृत्य निशि निःसरतः प्रभाते।
तावद्दधार परिवारवधूगृहीत-
माणिक्यखेटकतुलां मिहिरस्य बिम्बम् ॥ ९५ ॥
उत्पिञ्जराम्बररजःकपिशालिचक्र-
व्याजेन मे वितनुते दिगियं मघोनः।
नीराजनामिति तदानु नवातपेन
रत्नांशुकेन समभावि विवस्वता सा ॥ ९६ ॥
दृष्ट्वा पतिं परवधूकुचकुङ्कुमाङ्क-
दोर्मध्यमप्युषसि भाति नवातपोऽयम्।
अस्योरसीति हृदि विश्वसती नताङ्गी
मेने तदा न दयितेन न चानुनिन्ये ॥ ९७ ॥
पद्माकरोऽयमरविन्दविकासलक्ष्मी
सानन्दमुद्वहति सांप्रतमित्यलीनाम्।
नादच्छलादिव जगुर्मधुरं तदानीं
दिग्योषितो धृतनवातपकुङ्कुमाङ्गचः ॥ ९८ ॥

बिम्बे भजत्युदयमम्बुजबान्धवस्य
　दध्यौ तदा पुरुषमेकमृषिः स दिव्यम् ।
आह श्रुतिर्भगवती किल यं हिरण्य-
　श्मश्रुं हिरण्यकचमा प्रणखात्सुवर्णम् ॥ ५९ ॥

तेनान्ववर्ति महता क्वचिदुष्णशालि[1]
　शीतं क्वचित्क्वचिदृजु क्वचिदप्यरालम् ।
उत्कण्टकं क्वचिदकण्टकवत्क्वचिच्च
　तद्वर्त्म मूर्खजनचित्तमिवान्यवस्थम् ॥ ६० ॥

आत्मानमक्रियमपव्यथमीक्षितापि
　पान्थैः समं स चलितः पथि लोकरीत्या ।
आदत्फलानि मधुराण्यपिबत्पयांसि
　प्रायादुपाविशदशेत तथोदतिष्ठत् ॥ ६१ ॥

तेन व्यनीयत तदा पदवी दवीय-
　स्यासादित बदरिकाश्रमभूतलं च ।
शंसन्ति यत्र वसतिं तरवो मुनीनां
　शाखाभिरुज्ज्वलमृगाजिनवल्कलाभिः ॥ ६२ ॥

आदेशमेकमनुयोक्तुमयं व्यवस्य-
　न्प्रादेशमात्रविवरप्रतिहारभाजम् ।
तत्र स्थितेन कथिता यमिना गणेन
　गोविन्ददेशिकगुहां कुतुकी ददर्श ॥ ६३ ॥

तस्याः प्रपन्नपरितोषदुहो गुहायाः
　स त्रिः प्रदक्षिणपरिक्रमणं विधाय ।
द्वारं प्रति प्रणिपतञ्जपता पुरोगं
　तुष्टाव तुष्टहृदयस्तमपास्तशोकम्[2] ॥ ६४ ॥

पर्यङ्कता भजति यः पतगेन्द्रकेतोः
　पादाङ्गदत्वमथवा परमेश्वरस्य ।

---

१. 'क्वचिदुष्णशाली' क. तत्पामादिकमिति भाति. २. 'अपास्तचेत्यम्' 'क'

तस्यैव मौलिधृतिसार्णवशैलभूमेः
शेषस्य विग्रहविशेषमहं भजे त्वाम् ॥ ६५ ॥
दृष्ट्वा[1] पुनर्निजसहस्रमुखीमभेपु-
रन्तेवसन्त इति तामपहाय भूयः ।
एकाननेन भुवि यस्त्ववतीर्य शिष्या-
नन्वग्रहीन्ननु स एव पतञ्जलिस्त्वम् ॥ ६६ ॥
तस्मिन्निति स्तुवति कस्त्वमिति ब्रुवन्तं
दिष्ट्या स[2]माधिपथरुद्धविसृष्टचित्तम् ।
गोविन्ददेशिकमुवाच तदा स[3] वाग्मिः
प्राचीनपुण्यजनितात्मविबोधचिह्नैः ॥ ६७ ॥
स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो
न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ।
नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो
यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥ ६८ ॥
आकर्ण्य शंकरमुनेर्वचन तदित्थ-
मद्वैतदर्शनसमुत्थमुपात्तहर्षः ।
स प्राह शंकर स शंकर एव साक्षा-
ज्जातस्त्वमित्यहमवैमि समाधिनेति ॥ ६९ ॥
तस्याथ दर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वा[4]रे ह्यपूजयदुपेत्य स शंकरार्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्त्वमस्मै
गोविन्दतापसगुरुर्गुरवे यतीनाम् ॥ ७० ॥
गोविन्ददेशिकमुपास्य चिराय भक्त्या
तस्मिन्स्थिते निजमहिम्नि विदेहमुक्त्या ।

---

१. 'दृष्ट्वा पुरा निजसहस्रमुखीम्' ख. २. 'समाधिपथरूढि' ख. ३. 'स वाग्मी प्राचीनपुण्यजनित भुवि बोधचिह्नैः' ख. ४. 'द्वारेऽभ्यपूजयदुपेत्य' क.

अद्वैतभाष्यमुपकल्प्य दिशो विजित्य
काञ्चीपुरे स्थितिमवाप स शंकरार्यः ॥ ७१ ॥
गोविन्दस्य व्रतिकुलगुरोः सिद्धिमाकर्ण्य कृत्वा
यत्कर्तव्यं तदपि वररुच्यादयो भ्रातरस्ते ।
स्वे स्वे कर्मण्यवहितधियो विद्यया कीर्तिमन्त-
श्चत्वारोऽपि स्थितिमभिमतामुज्जयिन्यामकुर्वन् ॥ ७२ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरितेऽष्टमः सर्गः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

---

१. 'आकर्ण्य काले' क.

KÂVYAMÂLÂ. 54.

THE

DHANAÑJAYAVIJAYA

OF

KAÑCHANACHÂRYA

EDITED BY

PANDIT S'IVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Departm

Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JAVAJI DÂDAJI'S "NIRNAYA-SAGARA" PRESS

BOMBAY

1895

Price 3 Annas

काव्यमाला. ५४.

श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितो

धनंजयविजयः ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरवोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितः ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ।

१८९५

मूल्यं ३ आणकाः ।

काव्यमाला।

श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितो

धनंजयविजयः।

हरेर्लीलावराहस्य दंष्ट्रादण्डः स पातु वः।
हेमाद्रिकलशा यत्र धात्री छत्रश्रियं दधौ ॥ १ ॥

अपि च।

तद्वः प्रमार्ष्टु विपदः प्रणतार्तिहन्त्र्या
न्यस्तं पदं महिषमूर्धनि चण्डिकायाः।
वैरी यदीयनखरांशुपरीतशृङ्गः
शक्रायुधाङ्कितनवाम्बुधरप्रभोऽभूत् ॥ २ ॥

अपि च।

तद्वः सारस्वतं चक्षुः समुन्मीलतु सर्वदा।
यत्र सिद्धाञ्जनायन्ते गुरुपादाब्जरेणवः ॥ ३ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(समन्तादवलोक्य।) अहो रमणीयता प्रभातस्य। तथा हि।

दाराणां मुरवैरिणो रतिपतेर्मातुस्त्रिलोकीजितः
स्फारत्पङ्कजकोटरोदरजुषो निद्राविरामे श्रियः।
प्रत्युद्बुद्धमरालपक्षपटहध्वानप्रबन्धानुगं
भृङ्गी मङ्गलगाथिकेव सततं प्रोत्कूजति प्राङ्गणे ॥ ४ ॥

(पुनः परितोऽवलोक्य।) अहो रमणीयः शरदारम्भः। यतः।

.... ।
सरो हरति मे चेतः प्रोन्मूर्च्छत्पद्मकुड्मलम् ॥ ५ ॥

अपि च ।

निष्कम्पा पृथिवी सशाद्वललता निर्दुर्दिनं चाम्बरं
सुव्यक्तामलतारकेन्दु सरितः काशप्रसूनाङ्किताः ।
तोयं वीतविषं सरांसि विकसत्पद्मानि शुभ्रा दिशो
द्रष्टुं संप्रति शारदीं श्रियमिमां मन्ये प्रबुद्धो हरिः ॥ ६ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) क एष लिखितहस्तः समायाति ।

(ततः प्रविश्य पुरुषो लिखितमर्पयति ।)

सूत्रधारः—(विमृश्य वाचयति ।) 'अस्ति प्रशस्तिसहितः श्रीमाञ्जयदेवः ।

अर्थिप्रत्यर्थिलक्षेष्वप्यपराङ्मुखचेतसम् ।
यं पराङ्मुखता निन्युः केवलं परयोषितः ॥ ७ ॥

यस्य चेतसि निर्व्याजं द्वयं तूलकणायते ।
क्रोधे विरोधिनां सैन्यं प्रसादे कनकोच्चयः ॥ ८ ॥

स च प्रसादेन रङ्गमण्डनं नाम नटं समादिशति—

इह शरदि विराजद्वारिजोत्तंसितायां
प्रथमविगतनिद्रः श्रीकराश्लिष्टवक्षाः ।
शिथिलयति मुरारिर्योगनिद्रानुरागं
तदयमखिललोकस्योत्सवः किं पुनर्नः ॥ ९ ॥

तदिदानीं भवता वीरसाद्भुतं रूपकमभिनीय गदाधरप्रमुखास्मत्परिषदानन्दनीया' इति । किं नाम तादृशं रूपकम् । (स्मृत्वा ।) आः, ज्ञातम् ।

कुलं कविमुनेरस्ति पुत्रान्यत्र सरस्वती ।
संशिक्षयति धात्रीव नितान्तं मधुरां गिरम् ॥ १० ॥

तत्राभवदुपाध्यायो नारायणसमाह्वयः ।
जितवादिसहस्रौघः प्राप वादीश्वराभिधाम् ॥ ११ ॥

अपि च ।

कृतसंन्यसनात्प्रयच्छतोऽप्यभयं भूतगणाय योगिनः ।
निजमण्डलभेदशङ्किनो भयमेकस्य रवेरभूद्यतः ॥ १२ ॥

तत्सूनुः काञ्चनो नाम समस्तगुणवल्लभः ।
गोष्ठीशालेव विद्याना यस्य जिह्वा विराजते ॥ १३ ॥

तेन कृतो धनंजयविजयो नाम व्यायोगोऽभिनेतव्यः। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।) कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्विकः—भाव, को णिओओ । (क)

सूत्रधारः—आहूयता धनंजयविजयाभिनयकुशलो नटवर्गः ।

पारिपार्श्विकः—तह । (इत्युक्त्वा निष्क्रान्त ।) (ख)

सूत्रधारः—(प्राचीमवलोक्य स्थित्वा ।)

चिरमज्ञातः समयवशात्कोऽपि तेजसो निचयः ।
प्रकटीभवति विवस्वानेप किरीटीव समयमुत्तीर्णः ॥ १४ ॥

(तत॰ प्रविशति विराटामात्येन सहार्जुन ।)

अर्जुनः—(सोत्साहम् ।) अनुकूलं दैवं लक्ष्यते । यतः ।

या लतान्विष्यते सैव लग्ना सप्रति पादयोः ।
कुरुराजोऽभियातव्यः स्वयमेव समागतः ॥ १५ ॥

सूत्रधारः—(सहर्षमवलोक्य ।) अये, परिगृहीतार्जुनवेषः श्यामलकः प्रवृत्तः । तदहं पात्रान्तराणि प्रगुणयामि ।

(इति निष्क्रान्त ।)

इति प्रस्तावना ।

नायकः—(सहर्षम् ।)

गोरक्षणं सकलशात्रवमानभङ्ग-
स्तोषो विराटनृपतेरुपकारिणश्च ।
पर्याप्तमेकमपि यत्समरोत्सवाय
सर्वं तथा मिलितमत्र ममैव भाग्यैः ॥ १६ ॥

(क) भाव, को नियोगः ।

(ख) तथा ।

अपि च ।

सा मनोरथसंपत्तिः स एव हि महोत्सवः ।
निर्वापयन्ति यद्वैरं परिपन्थिषु मानिनः ॥ १७ ॥

अमात्यः—देव, नेय सङ्ग्रामस्य भूमिः ।

निर्दग्धकालकेयस्य निवातकवचद्विषः ।
कौरवास्ते कियन्मात्रं रणाराधितशूलिनः ॥ १८ ॥

नायकः—साधु सुयोधन, साधु ।

यत्पूर्वजैरधिगतं भुजविक्रमेण
तत्प्राप्य राज्यमखिलं कपटाक्षवृत्त्या ।
गाः सांप्रतं हरसि भिल्ल इव त्वयाद्य
सापत्रपः कुलगुरुर्विहितो विधुर्नः ॥ १९ ॥

अमात्यः—देव,

सुयोधनचरित्रेण शशिनोऽवनतं शिरः ।
चरित्राणि तवैवाद्य कुर्वन्तु परमोन्नतम् ॥ २० ॥

नायकः—(विचिन्त्य ।) कथमद्य नगरसमीपे क्षिप्तसमरोपकरणानयनाय प्रहितः प्रतिपन्नसारथ्यश्चिरयति कुमारः ।

(ततः प्रविशति विराट्कुमारः ।)

कुमारः—देव, अनुष्ठितस्तवादेशः । तदारोहत्वायुष्मान् ।

(नायकः कृतसनाहो रथमारोहति ।)

अमात्यः—(सविस्मयं नायकमवलोक्य ।)

विरचितसमरोचिताङ्गभूषः परिहितभूषितवेष एष भाति ।
जलधरनिकरोपरोधशून्यो रविरिव राजसुतः शरत्प्रचण्डः ॥ २१ ॥

(पुनर्निपुणमवलोक्य ।)

हेषन्ते यज्जितजलधरध्वानमेते तुरङ्गा
भूमिं पादैर्यदपि च मुहुर्दक्षिणैरालिखन्ति ।
यानौत्सुक्यं यदपि चलनाद्बालधेर्व्यञ्जयन्ति
त्वद्दोर्दण्डद्वितयवशगा तत्समग्रा जयश्रीः ॥ २२ ॥

नायकः—अमात्य, वयमिदानीं गाः प्रत्यानेतुं प्रस्थिताः स्मः । त्वं गोहरणोद्विग्नं पौरजनं समाश्वासय ।

अमात्यः—यदादिशति देवस्तथा करोमि । (इति निष्क्रान्तः ।)

नायकः—(कुमारं प्रति ।) यावन्मा गमन्दूरे गावस्तावन्नोदयाश्वान् ।

(कुमारस्तथा करोति ।)

नायकः—(रथवेगं निरूप्य ।)

आलिङ्गन्तो वसुधां निजखुरदलितामिवानुनेतुममी ।
वदनविगतचरणा इव सलक्ष्यन्ते जवादश्वाः ॥ २३ ॥

अपि च ।

विच्छिन्ना रथचक्रपद्धतिरियं हेलाप्लुतैर्वाजिना-
मायान्तीव जवेन संमुखममी मार्गस्थिताः शाखिनः ।
खेदं पादतलाहतेरिव पुरो गन्तुं गतो नेहते
वाहानामनुकूलमारुतभरोद्धूतोऽपि धूलिव्रजः ॥ २४ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) रे रे गोपालाः, अलं विषादेन । तथा हि ।

सिञ्चन्तः करुणारसेन हृदयं यावन्न वत्सा अमी
मातुर्मार्गविलोकनव्यसनिनो मुञ्चन्ति हम्बारवान् ।
याचन्ते नहि यावदेव शिशवः पातुं पयो नोत्सुका-
स्तावद्गाव इहेत्यवेत भवता चेतोज्वरः शाम्यतु ॥ २५ ॥

(नेपथ्ये ।)

महाप्पसाओ । (क)

कुमारः—आयुष्मन्, नूनमदूरे कुरुबलम् । यतः ।

वाजिव्राजखुराभिघातदलितक्षौणीरजोभिः पुरः
सान्द्रैर्जीर्णकपोतकण्ठरुचिभिर्व्योमेदमास्तीर्यते ।
किं वाक्येन करीन्द्रगण्डविगलद्दानाम्बुधारागणा-
भोगं संप्रथयन्त्यमी परिमलप्रोद्गारिमन्दानिलाः ॥ २६ ॥

(क) महाप्रसादः ।

नायकः—सुव्यक्तं कुरुबलम् । तथा हि ।

व्याधूतचामरमुदस्तसितातपत्र-
मुत्क्षिप्तकुन्तभयविद्रुतपत्त्रिचक्रम् ।
एतद्बलं कुरुपतेर्गिरपूर्यमाण
शङ्खध्वनित्रसदरण्यमृगं पुरस्तात् ॥ २७ ॥

(बाहू प्रति सोत्साहम् ।)

कान्तारक्षितिपूपधानविषये यद्भ्यां लिभिर्धूसरौ
पाञ्चालीपरिरम्भनिर्भररसास्वादेऽपि यद्वञ्चितौ ।
यत्कान्ताजनयोग्यदन्तवलयैराविष्टितौ निस्त्रपं
तद्बाहू स्मरतं चिराय पुरतस्तिष्ठन्त्यमी वैरिणः ॥ २८ ॥

(नेपथ्ये ।)

धृतधनुरिव दर्पः साहसस्यैव मूर्तिः
स पटुरिव रसोऽयं विग्रही वीरनामा ।
दधदिव जयलक्ष्मीं सनिधौ चापवल्ली-
मगणितकुरुराजः कोऽयमेकोऽभ्युपैति ॥ २९ ॥

(उभौ शृणुतः ।)

कुमारः—आयुष्मन्, कस्येदमुदारं वचनम् ।

नायकः—अस्मत्प्रथमगुरोः शारद्वतस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

द्वन्द्वाहवाराधितशूलपाणिः स पाण्डवः खाण्डवतर्पिताग्निः ।
ज्याघातजातः किणसंनिवेशः करद्वये यस्य परस्य पुंसः ॥ ३० ॥

अपि च ।

गलितनिखिलशस्त्रं बाहुमात्रावशेषं
द्विगुणिततररागं यं निरीक्ष्य स्मरारिः ।
विहितकपटरूपः साहसाकृष्टचेता
नयनमभिललाटं दर्शयामास सद्यः ॥ ३१ ॥

व्यक्त एवायमर्जुनः । तथा हि ।

हेलोल्लङ्घितवारिधिर्जनकजाविश्लेषशुष्यन्मन -
कौशल्यासुतदैन्यपानशुपटुर्ग्रस्ताशुमन्मण्डलः ।
निर्दग्धाखिलराक्षसेश्वरपुरः सौमित्रिसंजीवन-
प्रोत्खातौषधिपर्वतोऽस्य मरुतः पुत्रो ध्वजे वर्तते ॥ ३२ ॥

(उभौ शृणुत ।)

कुमारः—आयुष्मन्,

कृतवीररसोद्रेकैर्वैदर्भीगर्भितैः पदैः ।
त्वयि पुत्र इवात्यर्थं पक्षपातं व्यनक्ति कः ॥ ३३ ॥

नायकः—कुमार, किमित्युच्यते पुत्र इवेति । ननु पुत्र एवाहमाचार्यस्य ।

(नेपथ्ये ।)

तूर्णं कर्ण धनुर्गृहाण समरे शारद्वतस्त्वग्रणी-
र्भारद्वाज भृगूद्वहादधिगतान्यस्त्राणि संशिक्षय ।
द्रौणे नन्दय कौरवक्षितिपतिं पुत्रस्तथा शान्तनोः
संधत्ते समरोचितं पुररिपोः शिष्योऽयमास्तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥

नायकः—(सानन्दम् ।) सोऽयं कुरुराजः सेनाया सनाहयति योधान् ।

कुमारः—देव, सारथिना परबलयोधाः स्वरूपतो वीर्यतश्च ज्ञातव्याः ।

नायकः—पश्यैनं भुजगध्वजावेदितकौटिल्यम् ।

यस्येन्दुवंशकलहप्रथमाङ्कुरस्य
सौजन्यगन्धमपि यस्य न वेत्ति चेतः ।
आ जन्मनो विषजलाग्निमुखैरुपायै-
रस्मन्निकारनिरतः कुरुराज एषः ॥ ३५ ॥

कुमारः—कोऽयं ततो दक्षिणतः ।

नायकः—(साश्चर्यम् ।)

रोषोत्कर्षकषायितोल्बणदृशोऽप्यग्रे हिडिम्बाद्विषः
पाञ्चालीहृदयस्थलात्सरभसं लज्जादुकूलाञ्चलः ।

निर्मोकः फणिनस्तनोरिव बलाद्येनावकृष्टः पुरा
सोऽयं साहसिकाग्रणीस्तनुरथे दुःशासनस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

कुमारः—किमतः परं साहसम् ।

नायकः—इतः पश्य । (सप्रणामम् ।)

प्रतिफलितरविप्रभावितानः स्फुरदुरुकाञ्चनवेदिसूचितेज्यः ।
दधदुपनिषदः श्रियं समग्रां प्रथितयशा गुरुरेष कौरवाणाम् ॥ ३७ ॥

कुमारः—महानुभावः खल्वेष लक्ष्यते ।

नायकः—इतः पश्य ।

योऽय ललाटतटमण्डितचण्डचूडः
संलक्ष्यते स्वयमिव त्रिपुरप्रमाथी ।
मूर्तोऽस्त्रवेद इव दुर्विषहः परेषा
पुत्रो गुरोः पुनरय दयितः सखा मे ॥ ३८ ॥

कुमारः—पुनरावेदय ।

नायकः—

येनोच्चैर्ध्वजमिषतः कलश इवारोपितो धनुर्वेदः ।
कनककमण्डलुमण्डितरथवंशो भाति गुरुरेषः ॥ ३९ ॥

कुमारः—कोऽयं कुरुराजसंनिधौ समरार्थीव दृश्यते ।

नायकः—(सामर्षम् ।)

मूलं सुयोधनकृताखिलदुर्नयानां
यद्दोर्बलं भृगुकुलोद्वहगूढशिष्यः ।
सोऽय प्रसन्नबलसूदनदत्तशक्तिः
सूतात्मजो निजकुलानुचिताभिमानः ॥ ४० ॥

कुमारः—(सोपहासम् ।) नन्वेष घोषयात्राया विदितप्रभावः । क एष ध्वजः ।

नायकः—(सप्रणामम् ।)

अन्याङ्गनापरिहृतिप्रणयेन कीर्ते-
र्वालिङ्गितो धवलया पलितच्छलेन ।

द्वन्द्वाहवप्रकटनिर्जितजामदग्न्यो
देवव्रतः पृथुयशाः स पितामहो नः ॥ ४१ ॥

सूत, त्वरय त्वरय तुरगान् ।

(नेपथ्ये ।)

वैमानिका इमे व्योम्नि समरालोकनोत्सुकाः ।
बाहुसारमिदानीं त्वं प्रदर्शय धनंजय ॥ ४२ ॥

(ततः प्रविशति विद्याधरसहित इन्द्रः प्रतीहारी च ।)

इन्द्रः—(साश्चर्यम् ।)

वाक्कलहोऽपि सुगहनो बहुभिर्बलिनो विहीनसामर्थ्यैः ।
किमुतानेकैर्बलिभिः क्रूरास्त्रनिपातदारुणः समरः ॥ ४३ ॥

(पुनः सविस्मयम् ।)

एको रथी प्रतिरथास्तु निरस्तसङ्ख्याः
कर्णादयः सुचिरराज्यमदेन दृप्ताः ।
वत्सस्तथाप्यहह निग्रहणं प्रविष्टः
सत्त्वं हि नोर्जिततरं विमृशत्यपायम् ॥ ४४ ॥

कुमारः—(पुरोऽवलोक्य ।) देव, कुरुपतिरेवागच्छति ।

नायकः—पूर्णास्तर्हि मनोरथाः ।

(ततः प्रविशति रथारूढो दुर्योधनः ।)

दुर्योधनः—(नायकं विलोक्य सामर्षम् ।)

वनवासपरिक्लेशात्किं निर्विण्णोऽसि जीवने ।
यदभीरेक एव त्वमनेकैर्योद्धुमुद्यतः ॥ ४५ ॥

नायकः—(सोपहासम् ।)

एको निवातकवचान्सह कालकेयै-
र्भस्मीचकार भगिनीमहरच्च शौरेः ।
एकेन खाण्डववनं जुहुवेऽनले च
पार्थस्य नाभिनव एष रणेषु पन्थाः ॥ ४६ ॥

दुर्योधनः—अलमेतैरुपहासैः । उपस्थितो निकषोपलोपमः संग्रामः ।

नायकः—(सहासम्।)

अपसर कुरुनाथ द्यूतमन्यादृशं त-
द्द्रुपदनृपतिपुत्री यत्र दासीकृतासीत्।
इह हि शरशलाकापातपूर्वं सगर्वं
प्रतिनृपतिशराक्षैः क्षत्रियद्यूतकेलिः॥ ४७॥

दुर्योधनः—(सामर्षम्।)

करिवदनवलयभूषितकरश्चिरत्यक्तकार्मुकाभ्यासः।
नर्तनशालां प्रविश प्रवीरपुरुषोचितो हि सङ्ग्रामः॥ ४८॥

कुमारः—(सोल्लुण्ठम्।) आर्य, एन चिरपरित्यक्तकार्मुकाभ्यास इत्यभिधत्से तद्युक्तम्।

सङ्क्रन्दनप्रहितखेचरवर्गबद्ध-
युष्मत्कृपाकुलनिजाग्रजशासनेन।
भीमानुजेन विहिता शरपञ्जरश्री-
र्नालोकिता हि भवता नृप विह्वलेन॥ ४९॥

विद्याधरः—देव, प्रौढः खल्वेष वत्सः।

इन्द्रः—राजपुत्रो ह्ययम्।

दुर्योधनः—सूत, अलं विप्रजनोचितवाक्कलहेन। विषमेयं भूमिः। रथसचारोचिता भुवमवतराम।

सूतः—यदभिरुचितं कुरुपतये।

(इति निष्क्रान्तौ।)

विद्याधरः—(नायकरथं निर्दिश्य।) देव,

त्वन्नन्दनस्यन्दनवाजिराजिक्षुरक्षतक्षुण्णरजःपताकाः।
विपक्षवक्षोऽरणिमन्थनोत्थप्रतापवह्नेरिव धूमलेखाः॥ ५०॥

इन्द्रः—भद्र, महाकविरसि।

विद्याधरः—देव, निकटगते किरीटिनि प्रवृत्तः कोलाहलः कुरूणाम्। तथा हि।

हेषाघोषैर्हरीणां जितघननिनदैर्बृंहितैः कुञ्जराणां
ज्याघातोत्थैर्निनादैः पटुपटहरवैर्मर्दलोद्दामशब्दैः ।
प्राप्तैः कर्णोपकण्ठं मदगजनिवहस्कन्धघण्टाप्रणादैः
शृङ्गाराय त्वरन्ते त्रिदशमृगदृशो वीरवर्गानुरक्ताः ॥ ११ ॥

प्रतीहारी—देव, ण कोलाहलमेत्तम् । जण्ण वि पउत्तम् । कुरुबलं पच्चहिआतस्स तुह उत्तस्स अहिमुहं प्रचलिदम् । देव, पेक्ख । आकण्णाकड्ढिअकठिणफग्गुणकोदण्डमुहणिस्सरन्तसरणिअरेहि केवि खण्डिदगत्ताओ, केवि भग्गकोदण्डाओ, केवि पमुडिदसीसकाओ, केवि णिभिण्णणेत्ताओ, केवि भग्गभुजाओ, केवि विक्खदवक्खत्थलाओ कुरुबले भटा दीसन्ति । (क)*

इन्द्रः—(सहर्षम् ।) कृतहस्तः खल्वेष वत्सः ।

विद्याधरः—देव, पश्य पश्य ।

मुञ्चद्भिर्मदवारि वारणगणैर्मेघायितं कार्मुकै-
रेतैः शक्रशरासनायितमधश्छत्त्रैः शिलीन्ध्रायितम् ।
खद्योतायितमस्त्रघट्टनसमुद्भूतस्फुलिङ्गैः स्फुर-
न्नाराचैरशनायित रणभुवा सैन्यैर्नभस्यायितम् ॥ १२ ॥

अपि च ।

त्वत्पुत्रमुक्तविशिखैरशनिप्रकाशै-
रामूललूननवकेतकान्तदन्ताः ।
त्रासावसन्नमदधारकपोलभागा
संपादयन्ति करिणः करिणीभ्रमं नः ॥ १३ ॥

(क) देव, न कोलाहलमात्रम् । जन्यमपि प्रवृत्तम् । कुरुबलं प्रत्यभियातस्य तव पुत्रस्याभिमुखं प्रचालितम् । देव, प्रेक्षस्व । आकर्णाकृष्टकठिनफाल्गुनकोदण्डमुखनिःसरच्छरनिकरैः केऽपि खण्डितगात्राः, केऽपि भग्नकोदण्डाः, केऽपि प्रमोटितशीर्षकाः, केऽपि निर्भिन्ननेत्राः, केऽपि भग्नभुजाः, केऽपि विक्षतवक्षःस्थलाः कुरुबले भटा दृश्यन्ते ।

इन्द्रः—(सतोषम् ।)

हरान्तेवासिनस्तस्य कालकेयान्तकस्य च ।
यदुनाथसनाथस्य का श्लाघा कौरवैर्जितैः ॥ १४ ॥

प्रतीहारी—पेक्खदु देवो ।

बाणप्पलूणमअवारणगेरगेर-
णाणासिराहिमुहदत्तगहीरतुण्डा ।
एसा पणच्चिदकराङ्गुलि कण्ठदिद्ध
रत्तासअ पिबइ कावि पिसाअकण्णा ॥ १५ ॥ (क)

विद्याधरः—देव, पश्य ।

एते मत्तमतङ्गजाः प्रजविनः श्वासाकुलाधोरणाः
स्फूर्जच्चन्द्रकिबर्हभारकलितोद्दण्डध्वजश्रेणयः ।
कुप्यत्त्वत्करवज्रपातचकितप्रभ्रान्तपृथ्वीधर-
व्यूहभ्रान्तिमुदञ्चयन्ति नितरा त्वत्पुत्रविद्राविताः ॥ १६ ॥

(इन्द्र सहर्ष पश्यति ।)

प्रतीहारी—देव, पेक्ख पेक्ख । णिरन्तरविक्खित्तबाणणिउरम्बपरिक्खदगअणररुहिरपाणसंतप्पिदाओ साहुवादोत्तरं जादुहाणजोइणीओ अहिणन्दन्ति तुह उत्तस्स विअअम् । (ख)

इन्द्रः—जय एव तर्हि । सत्याशिषस्ताः ।

विद्याधरः—(विभाव्य ।) देव, महद्युद्धं वर्तते । पश्य पश्य ।

(क) प्रेक्षता देवः ।

बाणप्रलूनमदवारणग्रन्थिग्रन्थि-
नानाशिराभिमुखदत्तगभीरतुण्डा ।
एषा प्रनर्तितकराङ्गुलि कण्ठदिग्ध
रक्तासव पिबति कापि पिशाचकन्या ॥

(ख) देव, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । निरन्तरविक्षिप्तबाणनिकुरम्बपरिक्षतगजनररुधिरपानसतर्पिता. साधुवादोत्तर यातुधानयोगिन्योऽभिनन्दन्ति तव पुत्रस्य विजयम् ।

वपुषि भटकरोटिन्यस्तकीलालसिन्धुं
द्विरदकरमृणालैर्योगिनीभिर्निपीय ।
समरविजयिने यद्बाहुमुद्यम्य भूयः
प्रकटितपरितोषं स्वस्तिवादोऽभितेने ॥ ९७ ॥

अपि च ।

भुग्नभ्रूयुगलैः क्रुधा समधिकस्फारारुणाक्षैः क्षणा-
त्स्वेदाम्भःपटलप्रमृष्टतिलकैर्दष्टाधरोष्ठैरपि ।
दष्टश्मश्रुभिरुत्पतद्भिरभितः सकीर्णमालक्ष्यते
त्वत्पुत्रास्त्रनिकृत्तवैरिसुभटश्रेणीशिरोभिर्वियत् ॥ ९८ ॥

(पुनः सविस्मयमालोक्य ।) देव, पश्य ।

कोऽप्येष खण्डितशिरा विकसन्मुखश्रीः
प्रारब्धताण्डवविधिः सुरकामिनीभिः ।
आलोक्यते निजकराभिनयानुरूप-
व्यापारितेक्षणनिवेदितसत्त्वसारः ॥ ९९ ॥

इन्द्रः—(सहर्षम् ।) किं किं पश्यामि । दोलायित मनः ।

मायाविभिः कुरुबलैः सह युध्यमानं
कुन्तीसुतं रणशिरस्यसहायवीरम् ।
तद्वैरिवीरवरणेषु तथात्र नूनं
सापत्न्यसभ्रमकलि सुरकामिनीनाम् ॥ ६० ॥

विद्याधरः—एवमेतत् । (अन्यतोऽवलोक्य ।) देव, पश्य पश्य ।

दूरात्प्रोत्सार्यमाणापरशरनिकरज्वालकीलाभिघात-
प्रभ्रश्यद्वाजिवर्गभ्रमणनियमनव्याकुलब्रध्नसूतः ।
लेढि प्रौढो हुताशः कृतलयसमयाशङ्कमाकाशवीथि
गङ्गासूनुप्रमुक्तप्रथितहुतवहास्त्रानुभावप्रसूतः ॥ ६१ ॥

प्रतीहारी—देव, अह्माणं वि णिअडवत्ती भआणओ एसो हुदा-
सणो । (क)

(क) देव, अस्माकमपि निकटवर्ती भयानक एष हुताशनः ।

विद्याधरः—भद्रे, मा भैषीः । किं नामेदं किरीटिनः । पश्य पश्य ।

नीलैः कालाञ्जननिभतमःस्तोमलिप्तान्तरिक्षै-
विद्युद्दामद्युतिधवलिताशेषदिक्चक्रवालैः ।
धीरध्वानैः कलभकनिभैः स्थूलधाराः सृजद्भि-
र्मेघैर्नीतः प्रलयमनलो वारुणास्त्रप्रसूतैः ॥ ६२ ॥

इन्द्रः—महानुभावः खल्वेष वत्स ।

प्रतीहारी—देव, संपदं राहासुदेण भुजङ्गमत्थं पउत्तम् । आलोल-जीहाजुअलकरालमुहणीसरन्तगरलधूमलेहाकरम्बिदफणारअणकिरणमाला-विडम्बिदसुरकोअण्डाओ विहलिदसअलपुहवीवलआओ पेक्खणमेत्तदग्धम-हामहीरुहाओ अपसरन्ति सप्पाओ । (क)

विद्याधरः—

दीर्घैः सज्जनसख्यवन्मुकुलितैश्चित्तैः खलानामिव
व्यालैर्योगिजनैरिवाम्बरतलव्याप्तैर्लसत्स्वस्तिकैः ।
रत्नोद्भासिकरोज्ज्वलैर्नृपतिवत्स्वर्गस्थवद्भोगिभी
राधेयास्त्रभुजङ्गमास्त्रजनितैर्दिक्चक्रमाक्रम्यते ॥ ६३ ॥

इन्द्रः—खाण्डवदाहे कृतवैराः किं दशन्ति सर्पाः ।

विद्याधरः—अलं विषादेन । अर्जुनेन प्रयुक्तं गारुडमस्त्रम् । पश्य पश्य ।

पादाघातनिपातमारुतभरात्प्रोत्क्षिप्तपृथ्वीधरा-
श्चञ्चूदष्टविशालभोगभुजगाः सूर्योपकण्ठस्पृशः ।
संतोषं जनयन्त्यमी कुलगुरोस्तीक्ष्णस्तथा सारथे-
र्मन्ये वैरिनृपप्रमाथविकसद्विक्रान्तयः पक्षिणः ॥ ६४ ॥

(क) देव, सांप्रतं राधासुतेन भुजङ्गमास्त्रं प्रयुक्तम् । आलोलजिह्वायुगल-करालमुखनिःसरद्गरलधूमलेखाकरम्बितफणारत्नकिरणमालाविडम्बितसुरको-दण्डा विह्वलितसकलपृथिवीवलयाः प्रेक्षणमात्रदग्धमहामहीरुहा अपसरन्ति सर्पाः ।

इन्द्रः—(सहर्षम् ।) ततस्ततः ।

प्रतीहारी—एसो संपदं दुज्जोधणभच्छिदेण ढोणेण मुत्तो वारणबाणो तुह उत्तस्स समुपचलिदो । (क)

विद्याधरः—(सम्यगवलोक्य ।) प्रयुक्तं वैनायकमस्त्रम् । पश्य पश्य ।

सिन्दूरारुणमौलिभिः स्वदशनप्रोताम्बुदश्रेणिभि-
लीलोदस्तकराग्रमारुतभरप्रोद्धूततारागणैः ।
पादाघातचलत्कुलक्षितिधरैः संकीर्णमालक्ष्यते
हैरम्बास्त्रविनिःसृतैर्मदमुखैः स्तम्बेरमैरम्बरम् ॥ ६९ ॥

इन्द्रः—ततस्ततः ।

विद्याधरः—पार्थेन सिंहास्त्रं प्रयुक्तम् । पश्य पश्य ।

दंष्ट्राज्योतिःखचितगगनैः केसराटोपभीमै-
रुल्लाङ्गूलैः क्षितिधरगुहासंचरद्धीरनादैः ।
सिंहैरन्तर्नखरशिखरात्खातकुम्भस्थलासृ-
ग्धारास्वादव्यसनविवशैः क्वापि नीता गजेन्द्राः ॥ ६६ ॥

इन्द्रः—स्वल्पावशिष्टस्तर्हि जयः ।

विद्याधरः—देव, नैव । निरवशिष्टश्च ।

हत्वा शान्तनुनन्दनस्य तुरगान्सूत कुरूणां गुरोः
कर्णस्यापि रथं विदार्य कणशः कृत्वा विसङ्गं कृपम् ।
छित्त्वा द्रोणसुतस्य कार्मुकलता विद्राव्य चान्यद्बलं
त्वत्पुत्रो भयविद्रवत्कुरुपतेः पन्थानमन्वेत्ययम् ॥ ६७ ॥

प्रतीहारी—अच्चाहिदं दुज्जोधणस्स । (ख)

विद्याधरः—नैव ।

विमुखे निपतति शस्त्रं सक्रन्दननन्दनस्य न हि जातु ।
मणिमयमुकुटनिपातात्कोपाग्निस्तस्य कोपितः किंचित् ॥ ६८ ॥

(क) एष सांप्रतं दुर्योधनभर्त्सितेन द्रोणेन मुक्तो वारणबाणस्तव पुत्रस्य समुपचलितः ।

(ख) अत्याहितं दुर्योधनस्य ।

(नेपथ्ये ।)

भो भो राधेयमित्र,

राजात्मजापरिभवक्षुभितः प्रतिज्ञा-
मार्यस्तवोरुदलने यदि नाकरिष्यत् ।
नूनं स्फुरन्मुकुटपाटनपाटवेन
तीक्ष्णः शरस्तव शिरोऽप्यहरिष्यदेव ॥ ६९ ॥

प्रतीहारी—देव, सुदं तुह उत्तस्स वअणम् । (क)

इन्द्रः—(सविस्मयम् ।)

दैवानुकूल्ये किं नाम न शिवाय प्रकल्पते ।
क्रुद्धभीमप्रतिज्ञापि ररक्ष कुरुभूपतिम् ॥ ७० ॥

विद्याधरः—देव, दुर्योधनमुकुटपाटनक्षुभितैः कर्णपुरःसरैः कुरुभिः समन्ततो वेष्टितोऽर्जुनः ।

इन्द्रः—(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

विद्याधरः—देव, त्वत्पुत्रेण प्रस्वापनास्त्रं प्रयुक्तम् ।

आमीलितेक्षणयुगं प्रथमं प्रसर्प-
न्निश्वासवातभरपूरितकण्ठघोषम् ।
गण्डस्थलानिहितकार्मुककोटि सुप्तं
संलक्ष्यते कुरुबलं मृतकल्पमेतत् ॥ ७१ ॥

इन्द्रः—आयोधनश्रान्तानामुचितमेतत् । ततस्ततः ।

विद्याधरः—

एकं शान्तनवं हित्वा सर्वे विवसनाः कृताः ।
प्रमृज्य लोचने पश्चात्प्रबुद्धाश्च पलायिताः ॥ ७२ ॥

अपि च ।

निर्जित्य कौरवबलान्यथ बल्लवेभ्यो
गास्ताः समर्प्य मुदितैरभिनन्दितस्तैः ।

(क) देव, श्रुतं तव पुत्रस्य वचनम् ।

प्रत्युद्गतः पुरजनैरथ धूलिजाल-
व्यालोलसक्तनयनैरयमेति पार्थः ॥ ७३ ॥

इन्द्रः—(आलोक्य ।) यद्द्रष्टव्यं तद्दृष्टम् ।

(ततः प्रविशति रथारूढो नायकः सूतश्च ।)

नायकः—(सूत विलोक्य ।) कुमार,

न तथा मोदते चित्तं जित्वा कुरुपति रणे ।
यथाक्षतशरीरेण त्वया मत्स्येन्द्रनन्दन ॥ ७४ ॥

सूतः—त्वयि रक्षितरि किं दुर्लभम् ।

इन्द्रः—(सरभसम् ।) दृष्टद्रष्टव्योऽस्म्यहम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

नायकः—(सतोषम् ।) सूत,

दुःशासनो यदकरोत्कुरुसंनिधाने
पञ्चालराजतनया प्रसहन्विवस्त्राम् ।
तत्साम्प्रतं प्रतिकृत हरता मयात्र
निद्राणकौरवबलस्य रणेऽशुकानि ॥ ७५ ॥

सूतः—सर्वमेतत्प्रतिकृतम् । तावच्च ।

सङ्ग्राममरणं नाम क्षतदुःखं सुखान्तरम् ।
आजन्म हृदये शल्य मानभङ्गो हि मानिनाम् ॥ ७६ ॥

नायकः—(पुरोऽवलोक्य ।) अये सोपकरणानुज आर्य, आर्यश्च वि-
राट इत एवागच्छति ।

(ततः प्रविशन्ति यथानिर्दिष्टा युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवाः सपरिवारा विराटश्च ।)

युधिष्ठिरः—मत्स्यराज, पश्य पश्य ।

रथतुरगरजोभिर्धूसरस्मश्रुजाल
श्रमजलकणिकाभिर्भासुराभिः परीतम् ।
असमसमरकर्मक्लान्तगात्रं यस्य वक्त्रं
जयति विजयलक्ष्मीसङ्गसपत्नशोभम् ॥ ७७ ॥

विराटः—

शोभन्ते विद्यया विप्राः क्षत्रिया विजयश्रिया ।
श्रियोऽनुकूलदानेन लज्जया कुलपालिकाः ॥ ७८ ॥

नायकः—(ससंभ्रमम् ।) अये, कथमार्यः । (रथादवतीर्य यथोचितमभिवादयते ।)

सर्वे—(अभिनन्दन्ति ।)

एकोऽहरद्रिपुपुराणि हरः खरादी-
नेकश्च दण्डकवने न्यवधीत्स रामः ।
एकोऽधुना कुरुबलानि भवानजैषी-
न्नाश्रावि नैक्षि च पुनः पुरुषश्चतुर्थः ॥ ७९ ॥

नायकः—स खलु युष्माकं प्रसादः ।

विराटः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) राजपुत्र, पश्य पश्य ।

वत्सालोकप्रस्नुतापीनभाजः सिञ्चन्त्यः क्ष्मां क्षीरधाराच्छलेन ।
चन्द्रालोकस्पर्धिनी धेनवस्ते कीर्तिं मूर्तां नूनमेताः सृजन्ति ॥ ८० ॥

(अर्जुनं संबोध्य ।)

मध्येसभं यो द्रुपदात्मजायाश्चकर्ष केशान्धृतराष्ट्रपुत्रः ।
निर्यात्यमेतन्मुकुटं निपात्य निर्यातितं तस्य सुयोधनस्य ॥ ८१ ॥

(तच्छ्रुत्वा ।)

भीमः—(सामर्षम् ।) भो भो राजन्, नैतत्प्रतिकृतं भवति । किंतु ।

दुःशासनस्य गदया प्रविदार्य वक्षः
सद्यः कदुष्णरुधिराणि ततो निपीय ।
तच्छोणिताम्बुलुलिता सुनियम्य देव्या
वेणी तु तत्प्रतिकरिष्यति भीम एव ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरः—वत्स, किमसाध्यं त्वया ।

लीलोन्मूलितकौबेरसौगन्धिकवनश्रियः ।
लीलाहतहिडिम्बस्य विक्रमं ते रुणद्धि कः ॥ ८३ ॥

भीमः—(श्रुत्वा सानुनयम् ।) शृणोत्वार्यः । न क्षमेऽहम् ।

युधिष्ठिरः—अतीतः कालः क्षमायाः, आसन्नश्च कालो विक्रमस्य । अलमनुनयेन ।

विराटः—(युधिष्ठिर प्रति ।)

अज्ञानतो नियुक्तश्च यदयोग्येषु कर्मसु ।
क्षन्तव्यं तन्महाभाग नाज्ञातमपराध्यति ॥ ८४ ॥

नायकः—राजन्, उपकार एवायम् । नापकारः ।

यदि कर्मस्वयोग्येषु त्वमस्मान्न न्ययोक्ष्यथाः ।
अज्ञातवासं राजायं नाकरिष्यत्सहानुजैः ॥ ८५ ॥

विराटः—(नायकं प्रति ।) राजपुत्र,

सख्यं साप्तपदीनं यत्सोढव्यः प्रणयो मम ।
अतस्त्वामर्थये किंचिदुत्तरा मे स्नुषास्तु ते ॥ ८६ ॥

नायकः—यद्रोचते भवते ।

स्वयमायान्तीं गेहे लक्ष्मीं को ना विमन्यते मूढः ।
दैवानुकूलता सा यदयाचितमाप्यतेऽभीष्टम् ॥ ८७ ॥

विराटः—किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

नायकः—

निस्तीर्णोऽज्ञातवासो रणभुवि विजिता धार्तराष्ट्राः सकर्णाः
स्त्रीरत्नं त्वत्तनूजा समजनि तनयस्याभिमन्योः कलत्रम् ।
गावः प्रत्याहृतास्ताः सुहृदपि परमस्त्वं च नः श्लाघनीय-
स्तज्जाने नैव किंचित्सुचिरमवमृशन्यन्मया प्रार्थनीयम् ॥ ८८ ॥

तथापीदमस्तु ।

सौजन्यामृतसिन्धवः परहितप्रारम्भवीरव्रता
वाचालाः परवर्णने निजगुणालापे च मौनव्रताः ।

आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्यनिचयाः सपत्स्वनुत्सेकिनो
मा भूवन्खलवक्त्रनिर्गतविषम्लानाननाः सज्जनाः ॥ ८९ ॥

अपि च ।

सारस्वतं स्फुरतु चेतसि सत्कवीनां
चक्षुर्भवन्तु कृतिनो गतमत्सराश्च ।
भूपाश्च सन्तु कविसूक्तिषु सानुरागाः
संत्यज्य मण्डलकविप्रणयानुरागम् ॥ ९० ॥

विराटः—तथास्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितो धनंजयविजयो नाम व्यायोगः समाप्तः ।

KÂVYAMÂLÂ. 50.

THE ALANKÂRAS'EKHARA

OF

KES'AVAMIS'RA.

EDITED BY

PANDIT S'IVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department, Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ.

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS.

BOMBAY

1895

Price 9 Annas

काव्यमाला. ५०.

श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः

श्रीकेशवमिश्रकृतः

अलंकारशेखरः ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितः ।

स च

मुम्बय्या निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९५

मूल्यं ९ आणकाः ।

काव्यमाला।

श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः श्रीमत्केशवमिश्रकृतः

अलंकारशेखरः।

प्रथमो मरीचि ।

प्राणान्कृशोदरीणा राधानयनान्तसर्वस्वम् ।
तेजस्तमालनीलं शरणागतवज्रपञ्जरं वन्दे ॥
स्वप्रकाशचिदानन्दमयाय परमात्मने ।
अविद्यानिबिडध्वान्तभास्कराय नमो[1]ऽन्वहम् ॥

ग्रन्थाः काव्यकृता हिताय विहिता ये सप्त पूर्वं मया
ते तर्कार्णवसप्लवव्यसनिभिः शक्याः परं वेदितुम् ।
इत्यालोच्य हृदा मदालसवधूपादारविन्दक्वण-
न्मञ्जीरध्वनिमञ्जुलोऽयमधुना प्रस्तूयते प्रक्रमः ॥

आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासः
कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः ।
राजद्राजन्यराजीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पादपीठः
प्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः ॥

मित्राणि प्रतिपालयंस्त्रिजगती कीर्तीन्दुना ह्लादय-
ञ्शत्रूणा हृदय प्रतापदहनै रात्रिदिवं ज्वालयन् ।
सर्वस्वेन कृतार्थयन्द्विजगणान्देवान्मखैस्तोषय-
न्नेष प्रौढमनाश्चिराय बुभुजे सप्तार्णवां मेदिनीम् ॥

सूत्रामोद्दामढि[2]ल्लीपरिवृढविलसत्काबिलक्षोणिभर्त्रोः
प्रक्रान्ते प्रौढयुद्धे समदलयदसौ कोटिशो वैरिवीरान् ।

1. 'नमाम्य' क. २ 'दिल्ली' ख.

पश्चान्मासास्थिमेदःकलुषितवसुधां प्रोज्झ्य तांश्चाकलय्य
द्या यातान्वैरिवर्गान्दिवमपि सहसा जेतुकामो जगाम ॥
क्षीराम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो **रामचन्द्रा-**
दस्मादुद्यत्प्रतापः समजनि सुमना **धर्मचन्द्रो** नरेन्द्रः ।
यस्याद्यापि प्रसन्नस्मितसुभगमुखाः स्विद्यदञ्चत्कपोला
रोमाञ्चस्तम्भभव्यास्त्रिदशयुवतयो हन्त गायन्ति कीर्तीः ॥
निष्क्रान्तं सदनादुदैक्षि भगवानम्भोजिनीवल्लभ-
स्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः ।
विश्रान्तं गिरिकाननेषु निबिडच्छायेषु भाग्योदया-
दित्थं स्मेरमुखाः स्तुवन्ति विपदं यद्वैरिवामभ्रुवः ॥
प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मी-
धम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः ।
तस्मादजायत समस्तगुणाभिरामो
माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशक्रः ॥
काव्यालंकारपारंगममतिरखिलक्ष्माभृतां चक्रवर्ती
सर्वेषामस्तु काव्ये मतिरतिनिपुणेत्याशये संनिवेश्य ।
वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं **केशवं** संनियुज्य
श्रीमन्**माणिक्यचन्द्रः** क्षितिपतितिलको ग्रन्थमेनं विधत्ते ॥
बहुदोषोऽपि विदोषः क्रियते सुजनेन बाण इव हरिणा ।
गुणवदपि निर्गुणीयति दुर्जनतो मूषिकात इव पुस्तम् ॥
परोद्वेगे परानन्दे खलसज्जनयोर्द्वयोः ।
स्वभाव एव शरणं विषपीयूषयोरिव ॥

अलंकारविद्यासूत्रकारो भगवाञ्शौद्धोदनिः परमकारुणिकः स्वशास्त्रं प्रवर्तयिष्यन्प्रथमं काव्यस्वरूपमाह—

काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत् ।

आदिपदेनालंकारपरिग्रहः । तथा च तदुभयान्यतरवत्त्वं[1] लक्षणम् ।

---

१. 'त्व वा' ख.

अन्यतरत्त्वं च तदन्यान्यत्वम् । सुखविशेषसाधनत्वं[1] वा लक्षणम् । समुदायार्थशून्येऽपि[2] तदुभयमस्त्येवेति वृद्धाः । अदृष्टद्वारा तद्धेतुशब्देऽतिव्याप्तिराह—श्रुतमिति । सदिति शेषः । सुखे वैजात्यं सर्वानुभवसिद्धमेव ॥

केचित्तु—

'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।'

इत्याहुः ॥ 'रसप्रतिपत्तिद्वारा[3] सुखविशेषसाधनं वाक्यं **काव्यम्**' इत्यपरे ॥ केचित्तु—'पदावली **काव्यम्**' । न तु निर्दोषगुणवदादि, काव्यदोषाणामपरिगणनापत्तेः । न च—दोषाभावघटितकाव्यत्वज्ञानार्थमेव प्रतियोगिपरिगणनम्—इति वाच्यम्, 'न चैतत्काव्यं दुष्टम्' इत्यनुद्भावनापत्तेः 'इद काव्यमेव न' इत्यभिधानस्यैवोचितत्वात्—इत्याहुः । तन्न । तवायं हेतुराभास इतिवदुपपत्तेः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वात् । न च हेतुत्वेनाभिमत इति वाच्यम् ॥ तुल्यत्वादिति ॥ वस्तुतस्तत्काव्यं[4] पृथगेव यत्र दोषगुणादिचिन्ता[5] । नहि । दुष्ट शरीरं शरीरमेव न भवति, इत्यन्ये ॥ कीर्त्यादिरूपफलसाधनता तु विशिष्टस्य । यदाह—

'साधुशब्दार्थसदर्भ गुणालंकारभूषितम् ।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥'

आहुश्च—

'निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन्प्रीतिं कीर्तिं च विन्दति ॥' इति ॥

प्रवृत्त्यौपयिकं फलमाह—

हिताय सुकविः कुर्यात्

सुकवेरेव हितम्, अन्यस्य तु प्रतिकूलं[6] तत् ॥

उक्तं[7] च—

'गौर्गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ताः पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥

१. 'साधन' ख. २. 'शून्यत्वे' ख ३. 'प्रतिपत्तिगुणद्वारा' ख. ४. 'वस्तुतस्तु का' क-ख. ५. 'गुणदोषादि' क. ६. 'कूलमिदमिति भावः' क; 'प्रातिकूलमिति तन्न' ख. ७. 'तदुक्तम्' क.

श्लाघ्यः पामरपरिषदि कवयति दोलीककर्तापि ।
यस्मै स्पृहयति विद्वाँस्तत्काव्यं काव्यमित्याहुः ॥
अर्थैः कृतार्थयन्त्येके घटनापटवः परे ।
उभयत्र प्रवीणा ये त एव कवयो मताः ॥'

हितमाह **श्रीपादः**—
'लाभः पूजाख्यातिर्धर्म[1] कामश्च मोक्षश्च ।
इष्टानिष्टप्राप्तित्यागौ ज्ञानं फलानि काव्यस्य ॥'

इष्टेति गोवृषन्यायात् ॥

आहुश्च—
'काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥'

वृद्धास्तु—
'श्रोतॄणां द्राग्महानन्दः स स्वस्मिन्नाभिमानिकः ।
तत्कालफलमेतावत्क्रमात्कीर्तिधनादिकम् ॥'

नन्वेवं सर्वः सुकविरेव स्यात् । अत आह—

तद्धेतुः प्रतिभादिकम् ॥ १ ॥

तदाह—
'प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः[2] काव्यस्यैषा व्यवस्थितिः ॥'

व्युत्पत्तिर्नानातन्त्रज्ञानम् ॥

आहुश्च—
'शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥'

शक्तिः पुण्यविशेषः । स एव प्रतिभेत्युच्यते ।
'व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयं काव्यसाधनम् ।'

इत्यपि ॥

---

१ 'यस्य' क. २. 'कृतोऽभ्यासः' क.

श्रीपादस्तु—

'परिशीलितकाव्यवर्त्मनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् ।
परिभावयतामनुक्षणं कविता पाणितले निषीदति ॥'

वृद्धास्तु[1]—

'नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥
मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालेऽभियोगिता ।
अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥
द्वित्रि[2]कोपपरिज्ञानं द्वित्रि[3]व्याकरणज्ञता ।
छन्दोविद्याप्रवीणत्वं काव्येऽवश्यमपेक्ष्यते ॥'

आदिपदात्प्रकारज्ञानम् । तथा हि—सा खल्वेषा भारती सुरसरिदिव सहस्रमुख्यपि संक्षेपेण चतुर्धा प्रवर्तते । तदाहुः—

'संस्कृतं प्राकृतं चैव पैशाची मागधी तथा ।
विद्याश्चतस्र एवैताः सक्षेपात्काव्यवर्त्मनः ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाची तु[5] पिशाचाद्या मागधी हीनजातयः ॥
चतसृष्वपि मूर्धन्यं संस्कृतं मुनयो विदुः ।
गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत्रिधैव व्यवस्थितम् ।
गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ॥
तत्रापि पद्यं तदपि वृत्तकं वर्णमात्रयोः ।
समवैषम्यभेदेन तदानन्त्याय कल्पते ॥'

दण्डिनस्तु—

'तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥

---

१ ख-पुस्तके नास्ति. २.–३. 'द्वित्रि' ख. ४. 'क्षते' ख. ५. 'च' ख.

प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ।
अपभ्रंशश्च यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥
संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
आसारादि त्वपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥
यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारति ।
कवेः पात्रस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥'

इत्यलंकारशेखर उपक्रमरत्ने काव्यस्वरूपफलकारणमरीचिः ॥ १ ॥

द्वितीयो मरीचिः ।

शरीरकल्पस्य[1] काव्यस्य रूपान्तरमाह—

रीतिरुक्तिस्तथा मुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवि[illegible] ।
त्रिविधस्यापि दोषास्तु त्याज्याः श्लाघ्य[illegible] ॥' णाः ॥ १ ॥
अलंकारस्तु शोभायै रस आत्मा परे [illegible]

[illegible]य इति शब्दार्थभेदात्त्रितयान्वयि । परे रसदो[illegible]निकः । [illegible]वर्णादयः ॥
तत्र रीतिमाह— [illegible] ॥'

तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः
पद्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी [illegible]कम् ॥

तदेतत्पल्लवयन्ति **श्रीपादाः**—

'गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भी च तदल्पतः ।
अनयोः संकरो यस्तु मागधी सातिविस्तरा ॥
गौडीयैः प्रथमामध्यावैदर्भैर्मैथिलैस्तथा ।
अन्यैस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥'

तत्र गौडी यथा—

'उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥'

---

१. 'शरीरि' ख.

वैदर्भी यथा—

'[1]मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥'

मागधी यथा—

'पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या पुनर्गण्डयो-
नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे ।
लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि [2]रक्षिष्यसि ॥'

इयं बहुधा विस्तृतमन्यत्र ॥

भोजराजस्तु—

'शस्ता विदग्धगोष्ठीषु वैदर्भी रीतिरुत्तमा ।
मागधी मध्यमा गौडी गौडस्त्रीकलहायते ॥'

यदाह—

'ब्रह्मन्विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥'

उक्तिं विभजते—

लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुक्तिश्चतुर्विधा ॥ ३ ॥

तत्र लोकोक्तिर्यथा—

'शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥'

छेको विदग्धस्तस्योक्तिर्यथा—

'योऽतिदीर्घासिताक्षस्य विलास[3]वलितभ्रुवः ।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥'

अत्र 'नृपशवे [4]नमः' इति ॥

---

१. 'मनीषितामर्चगृहेषु देवता' क. २. 'सरक्षसि' क. ३. 'चलित' ख. ४. 'नास्ति' ख.

अर्भकोक्तिर्यथा—

'स किं स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।
मातस्ते कीदृशा वृक्षा येषां मुक्ताफलं फलम् ॥'

अत्र पुष्पं निशाकरः, फलं मुक्ताफलमिति ॥

उन्मत्तोक्तिर्यथा—

'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

अत्र विरहोन्मत्तस्यैवमभिधानम् ॥

विन्यासविशेषवशाद्यत्राभिप्रायविशेषलाभेन मुदो हर्षस्योत्पत्तिः सा मुद्रा ॥

तामिदानीं विभजते—

'मुद्रा पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ॥'

तत्र पदमुद्रा यथा—

'निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं, वक्त्रस्य दासः शशी
भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुर्ज्योत्स्नासितस्याञ्चलम् ।
सगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः
सर्वाकारमहो विधेः परिणतं विज्ञानशिल्पं चिरात् ॥'

अत्र निर्माल्यादि पदानां गौणवृत्त्याभिप्रायविशेषान्मुत्प्रदायिता ॥

वाक्यमुद्रा यथा—

'रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायि-
न्यद्यापि नाम भवतो भगवन्ननास्था ।
स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च
दृष्ट्वाथ वा मम धनुश्च शिलीमुखांश्च ॥'

अत्र सगरं च भगीरथं चेत्यादिवाक्यस्य प्रागुपकाराभिप्रायेण दृष्ट्वा याव-
दपकारसामर्थ्याभिप्रायेण निवेशनान्मुत्प्रदायिता ॥

---

१. 'तासु' क.

विभक्तिमुद्रा यथा—

'श्रियं प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूतेऽविनयं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥'

अत्र प्रदुग्ध इत्यादि तिङ्विभक्तीनां द्वयोर्द्विकर्मकयोर्निवेशनान्मङ्गल्यामङ्गल्यार्थकानामपि मङ्गल्य एवाभिप्रायवशाद्विभक्तिमुद्रा ॥

वचनमुद्रा यथा—

'विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां गृहेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥'

अत्र वयमिति वचनेन सवितुरहं महानित्यभिप्रायाद्वचनमुद्रा ॥

'प्रयोजनं यथैतासां रसमैत्री च विस्तरः ।
तथालंकारसर्वस्वे सप्रपञ्चमदर्शयम् ॥'

इत्यलंकारशेखर उपक्रमरत्ने रीत्यादिबहिरङ्गत्रयमरीचिः ॥ २ ॥

तृतीयो मरीचिः ।

अथ वृत्तिं विभजते—

पदानां वृत्तयस्तिस्रः

तिस्रो वृत्तयः पदानां भवन्ति, शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना चेति । तत्र—शक्तिरीश्वरेच्छा या संकेत इत्युच्यते । सा पदेषु प्रसिद्धैव ॥ सा च—

'कोशव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषोपमादितः ।
प्रसिद्धपदसंबन्धाद्व्यवहाराच्च बुध्यते ॥'

लक्षणा शक्यसंबन्धः । सा च तात्पर्यानुपपत्त्या मुख्यार्थानुपपत्त्या वा प्रवर्तते ॥ यथा 'निर्माल्यं नयनश्रियः' इत्यादौ निर्माल्यदासादिपदे ॥

तृतीया वृत्तिर्व्यञ्जना यथा—

'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेय'तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'
अत्राधमपदेन रन्तुं गतासीति व्यज्यते ॥

ननु 'रविरस्तं गतः' इत्यादौ तान्येव पदानि कथं श्रोतॄणां विचित्रबुद्धीरुत्पादयन्तीत्यत आह—

विचित्रसहकारिणाम् ।

तदेव हि पदं स्वरससमभिव्याहारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादिरूपसहकारिभेदात्तत्तद्धियमुत्पादयति दण्ड इव गवाभ्याजनघटौ ॥

[१]ननु शक्त्यादिकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदाये, तत्कथमेकदेशस्य बोधकतात आह—

स्वभाववैचित्र्यजुषाम्

विचित्रस्वभावानि खलु पदानि भवन्ति । क्वचिदेकदेशस्याद्यस्य बोधकता । यथा भीमसेनबलदेवादिपदादौ ॥ क्वचिच्चरमस्य । यथा—मतंगजवसुंधरा धराधरपदादौ । सा च तत्तत्पदस्मरणेन प्रकारान्तरेण चेत्यन्यदेतत् ॥ किं च कर्णावतंसपदवत् शक्यतावच्छेदकस्य [२]पृथगुपादानेनापि न पौनरुक्त्यं भवति । यथा—करिबृंहितमयूरकेकादौ । क्वचित्—शक्यस्यापि । यथा—'उदयाचलकारागृहादौ । उदयपदस्य पूर्वाचले, कारापदस्य वन्दिगृहे शक्यत्वात् । किं च परस्परविरुद्धतया तिरस्कृततृतीयकोटिकमिवान्यतरप्रतिक्षेपे परस्यैव लाभं जनयति । यथा—'शीतेतरानुष्णकरा हिमांशोः' इत्यादौ 'अपांसुलाना धुरि कीर्तनीया' 'स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा' इत्यादौ प्रकर्षलाभवदित्यवधेयम् । किंचित्पदमनपेक्ष्यरूढिकम्, यथा—'सिंहादवाप द्विपदं नृसिंहः' इत्यादौ । किंचिच्चानपेक्ष्ययौगिकम्, यथा—क्षीराम्भोधेरित्यादौ, अन्यथानन्वयापत्तिः । किं च वामनयना वामोरुरिति भवति न तु वामवदना वामपाणिरिति । सर्वं चेदं क्वचिदेव पदे । अत उक्तं स्वभावेति ॥

१. 'शक्त्यादि' ख. २. 'पुनरुक्तत्वेऽपि' क.

तत्किं यद् व्यञ्जनापि पदमात्रवृत्तिरेव नेत्यत आह—

व्यञ्जनार्थत्रयेऽपि च ॥ १ ॥

शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक इत्यर्थः ॥ शक्यार्थस्य व्यञ्जकता यथा—

'अवलोकय निष्पन्दो बिशिनीपत्रे वको भाति ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थितो विमलशङ्ख[1] इव ॥'

अत्र निष्पन्दशब्दस्यार्थेन क्रियाविरहेण वकगतमाश्वस्तत्वं व्यज्यते ॥

लक्ष्यार्थस्य यथा—

'मुखं विकसितस्मितं वशित[2]वक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंस[3]बन्धोद्धुर
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥'

अत्र विकासः पुष्पधर्मो मुखेऽनुपपन्न इति लक्षितेन प्रसृतत्वेन लोकोत्तर-रमणीयतात्मकातिशयो व्यज्यते ॥ एवमग्रेऽपि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा 'अव-लोकय—' इत्यादावेव व्यङ्ग्येनाश्वस्तत्वेन देशस्य सकेतयोग्यत्वं व्यज्यते ॥

त्रिविधस्यापीति ॥ उत्तममध्यमाधमात्मकस्य । तत्र—

वाच्यनिरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षाधारत्व**मुत्तमत्वम्** ।' यथा—'निःशेषच्यु-तचन्दनम्' इत्यादौ वाच्या[4]र्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थे एव झटिति चमत्कार-विशेषमारोहति ॥

वाच्यनिरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षानाधारत्वं **मध्यमत्वम्** ।' यथा—

'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुखच्छाया ॥'

अत्र वञ्जुलकुञ्जे दत्तसकेता तरुणी न गतेति व्यज्यते । तच्च गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारि[5]त्वात् ॥

चमत्कृतिहेतुव्यङ्ग्यरहितत्व**मधमत्वम्** । यथा—

'वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।
जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥'

---

१. 'शङ्खशुक्तिरिव' ख. २. 'वशित' ख. ३. मश' क. ४. 'वाच्या' ख. ५ 'त्कारि' ख.

अत्र व्यङ्ग्यः कोऽप्यर्थस्तादृशो नास्ति । अत्र सर्वत्र[1] व्यञ्जनासु वक्तुरेव तात्पर्यं नियामकम् । तज्ज्ञानमेव बोधोपयोगि । तदभावादधममित्युच्यते । प्रपञ्चितं चेदं मयैव वाक्यरत्ने ॥ ननु व्यञ्जना वृत्त्यन्तरमित्यत्र किं मानमिति । उच्यते—

'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥'

अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादि पदाना राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधानियन्त्रणेऽपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य व्यञ्जनयैव प्रतीतिः ॥ वस्तुतस्तु—

'अद्यारभ्य चिरं साधो निःशङ्कमिह सचर ।
रेवाकुञ्जे मृगेन्द्रेण स दुष्टश्वाद्य घातितः ॥'

अत्र भिक्षुकं प्रत्येवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं प्रति निःशङ्करत्यभिधानं स्फुटमिति ॥ कि च रेवाकुञ्जस्य रतस्थानत्वं लभ्यते, सिंहबुद्ध्या परेण न गन्तव्यम्, सिंहस्तु वस्तुगत्या नात्येव तदेतद्व्यञ्जना विना प्रकारान्तरेण लब्धव्यमित्याशङ्कैव नास्तीति[2] ॥

इत्यलंकारशेखर उपक्रमरत्ने वृत्तिमरिचि ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते श्रीकेशवमिश्रविरचितेऽलंकारशेखर उपक्रमरत्नम् ॥ १ ॥

चतुर्थो मरीचि ।

'दोषास्त्याज्याः' इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् ॥ यदाह—

'दोषः सर्वात्मना त्याज्यो रसहानिकरो हि सः ।
अन्यो गुणोऽस्तु मा वास्तु महान्निर्दोषता गुणः ॥'

---

१. 'सर्वत्र वक्तु' ख. २. 'श्रीपाद ' क.

दण्डी च—

'तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये[1] दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन[2] दुर्भगम् ॥'

दोषत्वं च रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । रसकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् इति यावत् ॥

अत्र प्रथमं पददोषानाह—

कष्टाप्रयुक्तसंदिग्धव्यर्थाश्लीलाप्रतीतकाः ।
असाध्ववाचकौ दोषाः पदेऽष्टावेव भाषिताः ॥ १ ॥

कष्टं श्रुतिकटु यथा—

'बर्हिनिर्ह्रादनार्हेऽसिन्काले जीमूतमालिनि ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभता चिरात् ॥'

अत्र बर्हिनिर्ह्रादनकार्तार्थ्यादि शब्दाः ॥

अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

'यतोऽयं दारुणाचारो न हन्ति सुरनिम्नगाम् ।
अतो मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥'

अत्र हन्तीति गमने, दैवतशब्दः पुंसि कविर्न प्रयुक्तः ॥

संदिग्धं संदेहजनकम् । यथा—

'अपिधानेन हे वत्स किमर्थमिह वर्तसे ।
आरादेवास्ति स प्रायो यतस्ते भयमुत्थितम् ॥

अत्रापिधानाराच्छब्दौ ॥

व्यर्थं प्रकृतार्थानुपयुक्तम् । यथा—

'बिभर्ति यश्च देहार्धे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।
स वै देवः खलु त्वा तु पुनातु मदनान्तकः ॥'

अत्र च-हि-वै-खलु-तु-शब्दाः ॥

अश्लीलमौज्वल्याभाववत् । तदपि त्रिविधम्, अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साभेदात् ॥ क्रमेणोदाहरणम्—

---

१. 'काव्य' क. २. 'श्वित्रेण' ख.

'विनाशान्मारुतेस्तस्य सुमहत्साधनोऽपि सन् ।
नासाग्रेण स सुग्रीवो वायुं त्यजति केवलम् ॥'

अत्र विनाशसाधनवायुशब्दाः ॥

अप्रतीतं स्वशास्त्रमात्रविरुद्धम् । यथा—

'त्रुटौ विश्रान्तिरित्येके पीलावस्तीति चापरे ।
त्वन्मध्यमाणिमा तन्वि न केनापि विभाव्यते ॥'

अत्र त्रुटिपीलुशब्दौ ॥

असाधु अनुशासनविरुद्धम् । यथा—

'शातोदरि कथंकार मानमेतच्चिकीर्षति ।
मानिनीमानदलनो विजयत्येष चन्द्रमाः ॥'

अत्र मानमेतद्विजयतीति ।

अवाचकं प्रकृतार्थाशक्तम् । यथा—

'भूयोमत्तद्विरदगमनां हारकेयूरयुक्ता
पीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् ।
स्मेरोदञ्चन्नवकिसलयस्पर्धिताम्राधरौष्ठी
लक्ष्मीमक्षिस्फुरितवदनामन्वहं संस्मरामि ॥'

अत्र लक्ष्मीपदमङ्गनायाः ।

ग्राम्यं त्ववाचकाश्लीलान्यतरान्तर्भावान्न पृथगिति ॥

इत्यलंकारशेखरे दोषरत्ने परदोषमरीचि ॥ ४ ॥

पञ्चमो मरीचि ।

अथेदानीमसाधारणान्वाक्यदोषानाह—

न्यूनं विसंधि व्याकीर्णं समाप्तपुनरात्तकम् ।
भग्नः क्रमयतिच्छन्दो वाक्यगर्भमरीतिमत् ॥ १ ॥
अभिमृष्टविधेयांशं समुदायार्थवर्जितम् ।
विरुद्धमतिकृद्वाक्ये दोषा द्वादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

---

१. 'मरुत्' ख. २. 'पीलु' क.

तत्र **न्यूनमन्वयबोधप्रयोजकपदशून्यम्** । यथा—

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने भजति मयि नाद्यापि कुरुषु ॥'

अत्र स्थितमित्यनन्तरमस्माभिरिति, खिन्न इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च दातुमर्हति ॥

विसंधिः संधिविरहो विरुद्धसधिश्च । आद्योऽपि द्विविधः । ऐच्छिकः प्रगृह्यादिनिबन्धनश्च । ऐच्छिकः सकृदपि दोषः । उभयोरुदाहरणम्—

'मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।
पादपा उत्तमा उच्चा इदानीमेव पातिताः ॥'

चरमश्चतुर्विधः । अश्लीलः कष्ट उत्वप्राप्तविसर्गो[1] लुप्तविसर्गश्च । क्रमेणोदाहरणानि—

'ववुरिन्दीवरश्रेणिबान्धवा यत्र वायवः ।
मञ्जर्युद्गमगर्भोसौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥'

'धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥'

व्याकीर्णं व्यवहितान्वयम् । यथा—

'मसृणचरणपातं गम्यता भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥'

अत्र 'तद्गम्यताम्, तद्विरचय' इत्यन्वये तदिति व्यवहितम् ॥

समाप्तपुनरात्तकं समाप्तौ प्रधानवाक्यार्थबोधे जाते पुनरुपात्तम् । यथा 'निर्माल्यं नयनश्रियः' इत्यादौ चिरादिति । यथा च—

---

१. 'उपहतविसर्गो' क.

'क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरध्वनिः।
तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥'

अत्र वेणुस्वन इति॥

भग्नक्रमं यत्रार्थः शाब्दो[1] वा क्रमेनास्ति। उभयं यथा—

'तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम्।
कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ॥'

भग्नयतिर्यथा—'रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायिन्यद्यापि' इत्यादौ। अत्रावश्यकी पदशेषयतिर्नास्ति॥

भग्नछन्दो यथा—

'ततः परमोमित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम्।
भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमाश्रमम्॥'

अत्र पञ्चमं लघु कर्तुमर्हति॥

यत्रापर्यवसितवाक्यमध्ये तदनपेक्षवाक्यान्तरमनुप्रविशति **तद्वाक्यगर्भम्**। यथा—

'योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन लक्ष्मणेन मया।
रक्षैन यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः॥'

अत्र तृतीयपादगर्भता[2]॥

अरीतिमत् या रीतिमुपक्रम्य प्रवृत्तं तद्भङ्गवत्। यथा—

'गाहन्ता महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्[3]मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहततिभि[4]र्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः[5]॥'

---

१. 'शब्दो वा क्रमेण' ख. २. 'पद' क. ३. 'शृङ्गे' ख. ४. 'पतिभिः' ख. ५ 'बद्ध' ख.

अत्र तृतीयपादेऽनभिहितकर्त्रादरातद्भङ्गः।

अभिमृष्टविधेयांशं प्राधान्यानिर्दिष्टविधेयकम्। यथा—

'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥'

अत्र जन्मोद्दिश्यालक्ष्यत्वं विधेयम्। तच्च समासप्रविष्टतया न प्राधान्येन निर्दिष्टम्॥

समुदायार्थवर्जितं यथा—

'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः॥'

अथ **विरुद्धमतिकृत्**—

'कुबेरस्येव भगवान्भवानीरमणो हरः।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ वासुदेवः किरीटिनः॥'

अत्र भवानीरमणाकार्यमित्रशब्दौ विरुद्धां मतिं कुरुतः॥

'**असमर्थसमासो** दोषान्तरम्' इति गोवर्धनः। यथा—

'प्राक्प्रत्यक्पृथिवीभृतोः परिषदि प्रख्यातसख्यावता-
महायाद्भुततर्ककर्कशतया विच्छिद्य विद्यामदम्।
ये केऽप्युत्कलभूपते तव सभासभाविताः पण्डिताः
पत्रं श्रीजयदेवपण्डितकविस्तन्मूर्ध्नि विन्यस्यति॥'

इत्यलंकारशेखरे वाक्यदोषमरीचिः॥ ५॥

षष्ठो मरीचिः।

अथार्थदोषानाह—

अष्टार्थदोषा विरसग्राम्यव्याहतनाखन्नताः।
हीनाधिकासदृक्साम्यं देशादीनां विरोधि च॥ १॥

---

१ 'मलक्ष' क. २. 'लक्षक' ख. ३. 'अत्रासम' ख. ४. 'न्तर गो' ख. ५. उदाहरण क-पुस्तके नास्ति. ६ 'वाग्दोष' ख.

अत्र **विरसं** प्रस्तुतरसविरुद्धम्। यथा—

'किं रोदिषि हा रावैः सुतमरणशुचं जहीहि किं म्रियसे।
सफलय यौवनमधुना सममनुरक्तेन सुतनु मया॥'

अत्र करुणशृङ्गारयोर्महान्विरोधः॥

ग्राम्यमविदग्धोक्तिनिष्पन्नम्। यथा—

'स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि संप्रत्याशस्तवान्तिके[1]।
मनागूरुद्वयं बाले कुञ्चितं समुदञ्चय॥'

व्याहतम् उपात्तविरुद्धम्। यथा—

'विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन॥'

अत्र शैलदुहितृत्वभावप्रकाशनत्वे विरुद्धे। एकेन प्रस्तरप्रकृतित्वस्यापरेण विदग्धत्वस्य लाभात्॥

खिन्नमपुष्टम्। यथा—

'त्वत्प्रयाणसमद्भूतधूली लुम्पति भास्करम्।
कृपाणं पाणिना धत्से शूरो न त्वत्समो भुवि॥'

अत्र धूल्युत्थापनकृपाणधारणयोरशूरसाधारण्याच्छौर्यस्यापुष्टिः॥

हीनोपमं[2] यथा—

'क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापत्यनिघ्नता।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम्॥'

अधिकोपमं[3] यथा—

'वसिष्ठवदयं दासो हनूमानिव मूषिका।
सरस्वानिव कूपोऽयं शुनीयं श्रीरिव स्वयम्॥'

अत्र यद्यप्युपमेयानां प्रकर्ष एव, तथाप्यात्यन्तिकरसहानेः सोऽपि न प्रतीयते[4]॥

---

१. 'संप्रत्याशास्तवाङ्कके' ख. २–३. 'पमा' क. ४. 'इति' क.

असदृशोपमं यथा—

'निर्ययौ रुद्रनयनात्सस्फुलिङ्गो महानलः ।
वर्षन्ती शीकरासारं गङ्गा हिमगिरेरिव ॥'

अत्र स्फुटमसादृश्यम् ॥

देशादिविरोधि यत्र तत्तद्देशकालवयोवस्थादिविरोधः प्रतीयते । यथा—

'प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजिस्मितदिशि
प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसमानोष्ममहसि ।
जलक्रीडायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं
मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥'

अत्र प्रवेशे चैत्रस्य, स्फुटकुटजेति कालस्य, मरुसरसीति देशस्य, (बालद्विपकुलं) मदेनान्धमिति वयसः, प्रशमिन इत्यवस्थाया विरोधः । इदं च तत्तच्छास्त्रतत्तत्प्रमाणतत्तल्लोकादिभेदादनन्तम् ॥ यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धिरेव बलीयसी इति । यथा—

'सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥'

अत्र कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशता लोकविरुद्धापि कविसमयसिद्धेत्यदोषः ॥ ननु कथममीषां दोषता आकाङ्क्षादिर्ज्ञानासत्त्वे शाब्दज्ञानविलम्बादिति चेत् न वाक्यान्तरापेक्षया काव्ये सामग्रीवैलक्षण्यात् । अन्यथा प्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा चान्वयबोधाकाङ्क्षा सत्त्वेऽपि रसोत्पत्त्यनुकूलाकाङ्क्षादिविरहो दोष इति ध्येयम् ॥

संप्रदायानुरोधेन व्याख्यैवं मम वस्तुतः ।
तादृक्काव्यं प्रकुर्वीत यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

इत्यलंकारशेखरेऽर्थदोषमरीचिः ॥ ६ ॥

---

१. 'यथा तत्र' ख. २. 'कर' ख. ३. 'त्यक्ताशङ्का' क. ४-५. 'ज्ञाना' ख.

सप्तमो मरीचिः ।

'श्लाघ्या गुणाः' इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । यदाह—

'अलंकृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।
गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालंकारयोगयोः ॥'

तदुक्तम्—

'अलंकारसहस्रैः किं गुणो यदि न विद्यते ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥'

उक्तं च भगवता—'शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम्, आत्मा रसः, गुणाः शौर्यादिवत् । दोषा काणत्वादिवत् । अलंकाराः कुण्डलादिवत्' इति ।

तान्विभजते—

गुणः सामान्यतो द्वेधा शब्देष्वर्थेषु च स्थितः ।
दोषाणामप्यदोषत्वं प्राहुर्वैशेषिकान्गुणान् ॥ १ ॥

तत्र

संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं प्रसादोक्तिसमाधयः ।
अत्रैवान्यसमावेशात्पञ्च शब्दगुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

तत्र स्वल्पाक्षरेण भूयोर्थकथनं संक्षेपः । यथा—

'ते हिमाचलमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमाययुः ॥'

श्लाघ्यविशेषणत्वमुदात्तत्वम् । यथा—

'श्रुत्वा यं सहसा गतं निजपुरात्त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधनैर्जलभरप्रस्पन्दलिम्पत्पुटाः ।
शुभ्रे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि
क्रीडाद्रौ नवशाद्वले विचलितग्रीवैर्वियुक्ता दृशः ॥'

अत्र शुभ्रे पल्लविनीत्यादिविशेषणानां श्लाघ्यता ॥

झटित्यर्थप्रत्यायकत्वं **प्रसादम्**[1] । यथा—

'स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥'

कौशलादर्थविशेषलाभ **उक्तिः** । यथा—

'कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।
पुनरपि तदेव कथयसि मृतां न कथयामि या श्वसिति ॥'

अत्र कुशलमकुशलं वेत्युत्तरे कर्तव्ये जीवतीत्युक्तिविशेषाज्जीवितमात्रं लभ्यते ॥

अन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं **समाधिः** । यथा—

'नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः
कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षी चकार ।
भ्रूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी-
द्वक्त्रज्योत्स्ना सितकररुचं[2] दूषयामास तस्याः ॥'

अत्र पत्रदानादिपदानां चेतनधर्माणामारोपणमिति ॥

इत्यलंकारशेखरे शब्दगुणमरीचि ॥ ७ ॥

अष्टमो मरीचि. ।

इदानीमर्थगुणानाह—

**भाविकत्वं सुशब्दत्वं पर्यायोक्तिः सुधर्मिता ।
चत्वारोऽर्थगुणाः मोक्ताः परे त्वत्रैव संगताः ॥ १ ॥**

सगता अन्तर्भूताः । तदाहुः—

अलंकाराश्रिताः केचिददोषान्तर्गताः परे ।
चतुर्ष्वन्तर्गताः केचिदतश्चत्वार एव ते ॥

तत्र **भाविकत्वम**भिप्रायपूर्वकाभिधानम् । स्वयं दौत्यमिति यावत् । यथा—

'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यसि ।

---

१. 'प्रसादत्वम्' ख. २. 'रुचि' क.

एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥'
अत्रोपपतिं प्रति संकेताभिप्रायेणैवमभिधानम् ॥

दारुणेऽर्थेऽदारुणपदता **सुशब्दता**। यथा—
'देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोवशेषे।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान्द्रोणिरयं सहायः ॥'
अत्र मुमूर्षति मृते चेत्यर्थे ईदृक्पदता ॥

येन क्रमेण यद्वस्तु, तत्क्रमाभिधानं **पर्यायोक्तिः**। यथा—
'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥'

यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः, सा **सुधर्मिता**। यथा—
'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरचक्रद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्द-
न्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥'
अत्र पद्मिनीप्रकाशादीनां सूर्यनियतत्वात्तल्लाभः ॥

इत्यलंकारशेखरेऽर्थगुणमरीचिः ॥ ८ ॥

नवमो मरीचिः।

इदानीं वैशेषिकान्गुणानाह—

पदवाक्यतदर्थेषु ये दोषाः पूर्वमीरिताः।
तेषां क्वचिददोषत्वं यत्तद्वैशेषिको गुणः ॥ १ ॥

उक्तानामेव दोषाणां विषयावस्थादिभेदाद्यददोषत्वं तदेव वैशेषिको गुण इत्यर्थः ॥

केचित्तु—

'एतेषामेव दोषाणां स्थानेष्वेतेष्वदोषता ।
परं न त्वस्ति गुणता पार्थक्यमनयोर्यतः ॥'

अन्ये तु—'क्वचिददोषतामात्रं क्वचिद्गुणतापि । तत्र सहृदयानामेव प्रतीतिः साक्षिणी' ॥

तदाहुः[1]—

'अलंकारे गुणे दोषे रसे वा काव्यसंपदाम् ।
प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवसीयते ॥'

श्रीपादस्तु—'रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतयैवैतेषां दोषता । यत्र केनापि निमित्तेन न रसप्रतिबन्धः, तत्रादोषत्वमुचितमेव' इत्याह ॥

तत्र पदेषु यथासभवमाह—

अनुप्रासेषु नो कष्टं

यथा—'महाराष्ट्रेषु नोष्ट्रिण.' इत्यादौ ॥

श्लेषादौ नाभयुक्तता ।

यथा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
योगङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र क्षयशब्दो गृहे ॥

मिथः स्तुतौ न संदिग्धं

यथा—

'पृथुकार्तस्वरयुक्तं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सप्रति सममावयोः सदनम् ॥'

---

१. 'कगुणत्वमित्यर्थः' ख. २. 'द्गण' ख. ३. 'तत्तद' क. ४. 'तयैषा' क.

न व्यर्थं यमकादिषु ॥ २ ॥

यथा—

'दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशीतलम् ।
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकायां प्रतिमेन काचन ॥'

अत्र चमत्कारः ॥

नाश्लीलं भगवत्पादौ

तदाहुः—

'भगिनीभगवत्पादौ शिवलिङ्गगुहादिषु ।
अभिप्रेतकुमार्यादावश्लीलं नैव दुष्यति ॥'

अश्लीलत्रयमत्रोक्तमिति ध्येयम् ॥

दण्डी तु—

'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्त्यादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥'

तद्विदेनाप्रतीतकम् ।

यथा—

'सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥'

'सहायाः साधनोपाया देशकालौ बलाबलौ ।
विपत्तेश्च प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र उच्यते ॥'

'रूपं संज्ञाथ संस्कारो वेदनानुभवस्तथा ।
इति बौद्धाः शरीरेषु मन्यन्ते स्कन्धपञ्चकम् ॥'

इति भार्गवसर्वस्वे ॥

नासाध्वनुकृतौ

यथा—

'हुं हुं हुं न न म मेति युवत्या जल्पितं जयति मानधनायाः' इत्यादौ ॥

नापि लक्षणादाववाचकम् ॥ ३ ॥

लक्षणादेरशक्य एव वृत्तित्वादिति हृदयम् ॥

इदानीं वाक्येषु यथासंभवमाह—

प्रतीत्यबाधान्न न्यूनं

यथा—

'तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥'

यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्र '[1]अस्तिर्भवतीपरः प्रथमपुरुषो प्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति न्यायेन यत्र तद्द्वयेन नोपपत्तिस्तत्र तद्दूषणमित्यर्थः। एवं प्रकरणादिना पदान्तरस्य लाभे द्रष्टव्यम्। अत उक्तम्—'प्रतीत्यबाधान्न न्यूनम्' इति।

पादभेदे विसंधि न।

यथा—

'यद्यपि नदति सरोषं मृगपतिपुरतोऽपि मत्तगोमायुः।
तदपि न कुप्यति सिंहो असदृशपुरुषेषु कः कोपः ॥'

इह यद्यपि यदुल्लिखितम् 'संधिविरहो न दोषः' इति, तथाप्यनुशासनविरुद्धत्वात् 'विसदृशपुरुषेषु' इति पठनीयम्।

न व्याकीर्णं तु सापेक्षे

यथा—

'अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥'

इत्यादौ।

नान्यवाक्ये समाप्तता ॥ ४ ॥

समाप्तपुनरात्तकं वाक्यभेदेन दोषः। यथा—

'तं शरैः प्रतिजग्राह कालिङ्गो गजसाधनः।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥'

---

१. 'अस्तिर्भवतिर्वा प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते' क. २ 'ना[illegible]त्ति' ख.

यथा वा—

'न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥'

समस्ते यतिभङ्गो न

यथा—

'कल्याणाना त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमलमपि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय ॥'

मत्तादौ नार्थवर्जितम् ।

आदिपदेन विरहिबालादिपरिग्रहः । यथा—'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः' इत्यादौ ।

विरुद्धं न तथावाक्ये

विरुद्धां धियमुत्पादयत्वित्यभिप्रायेण प्रयोगे तत्र दोष इत्यर्थः ।

वाक्यार्थेषु यथासंभवमाह—

विरसं नाप्रधानके ।

यथा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥'

न द्व्यर्थं नर्मणि ग्राम्यं

'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति भरतोक्तेः ।

सर्वत्र हेतुमाह—

रसहानेरयोगतः ॥ ९ ॥

१–२. 'वातादौ' 'विरहवीय' क; 'बालादौ' 'वीरवातुला' ख.

इदानी सर्वसाधारणमदोषत्वमाह—

तत्र तत्राभिधातव्ये तथानुकरणादिषु ।
उन्मत्ताद्यभिधानेषु कोऽपि दोषो न विद्यते ॥ ६ ॥

श्रीपादास्तु—

'तदर्थातिशये शैघ्र्ये दैन्ये कोपेऽवधारणे ।
विषादे विस्मये हर्षे पुनरुक्तं न दुष्यति ॥'

इत्यलंकारशेखरे वैशेषिकगुणमरीचिः ॥ ९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारितेऽलंकारशेखरे गुणरत्नम् ॥

दशमो मरीचिः ।

'अलंकारास्तु शोभायै' इत्युक्तम् । तच्च साधु । यतः—

'गुणवत्यपि निर्दोषेऽलंकारैः काव्यराजनि ।
जायतेऽन्यैव सुषमा रत्नालंकरणैरिव ॥'

आहुश्च—'निर्दोषं गुणवत्काव्यम्' इत्यादि । तत्र चमत्कारविशेषकारित्वमलंकारसामान्यलक्षणम् । शब्दार्थनिष्ठत्वेन विशेषितं विशेषणद्वयम् । परम्परया रसोपकारित्वं तदित्यन्ये ।

तत्र प्रथमं शब्दालंकारान्विभजते—

चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ।
प्रश्नोत्तरं च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ १ ॥

तत्र कौतुकविशेषकारि **चित्रम्** । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदादनन्तम् । यदाह—

'सर्वतोभद्रधेन्वादिगोमूत्रीमुरजादि च ।
गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं मुनीश्वराः ॥'

तच्च माघादौ [१]सुव्यक्तत्वान्नेहोदाह्रियते ।

अन्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यमन्येनान्यार्थकतया यद्योज्यते सा **वक्रोक्तिः** । एतदेव वाकोवाक्यमुच्यते । यथा—

'कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं
कृष्णोऽहं दयिते बिभेमि सुतरां कृष्णः कथं वानरः ।

---

१. 'प्राचुर्येण व्यक्त' क.

मुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्विता-
मित्थं निर्वचनीकृतो दयितया ह्रीणो हरिः पातु वः ॥'

वर्णसाम्यमनुप्रासः । स च द्विविधः—लाटानुप्रासश्छेकानुप्रासश्च तत्रासकृदावृत्तवर्णत्वं[1] लाटानुप्रासः । यथा—

'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कृतार्थयतु मानसम् ॥

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः । यथा—

'नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥'

'पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुप्रासकाम्यया ।
आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दं विचिन्तयेत् ॥'

इति रहस्यम् ॥

गूढं क्रियागुप्तादिः ।

यथा—

'पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्नितान्तमधुरारवैः[2] ।
सहकारद्रुमा रम्या वसन्ते कामपि श्रियम् ॥'

इदं च नाना । यदाहुः—

'क्रियाकारकसंबन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्य च ।
गुप्तं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च ॥'

एकोच्चारणापह्नुतभेदत्वं श्लेषः[3] ।

यथा—'येन ध्वस्तमनोभवेन' इत्यादौ । अयं चाष्टधा । यदाह—

'विभक्तिपदवर्णानां लिङ्गस्य वचनस्य च ।
भाषाप्रकृत्योर्भेदेन श्लेषाः स्युः प्रत्ययस्य च ॥'

प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः । सा च च्युताक्षरादत्ताक्षरादिः ।

यथा—

'विदग्धः सरलो रागी नितम्बोपरि संस्थितः ।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥'

---

१. 'वृत्तो' ख. २. 'अधु' इति क्रिया. ३. 'श्लेषत्वम्' ख.

अत्र विट इत्यत्र विकारस्थाने घकारदानाद्वितीयोऽर्थो भवति । सा च षोढा । तदाहुः—

'प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सा च षोढा च्युताक्षरा ।
दत्ताक्षरोभय मुष्टिर्बिन्दुमत्यर्थवत्यपि ॥'

प्रश्नोत्तरमपि द्विविधम्—बहिरन्तश्च[1] । तत्र बहिःप्रश्नोत्तरं यथा—

'प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते नराः सर्वत्र कीदृशाः ।
नावेत्यय[2] भवेच्छब्दो नौवाची वद कीदृशः ॥'

सावधानाः[3] ।

अन्तःप्रश्नोत्तर यथा—

'काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन्किमुत्तरम् ।
कथमुक्त न जानासि कदर्थयसि यत्सखे ॥'

अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यञ्जनसमुदायाभ्यासो यमकम् । यथा—

'नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्ससुरभि सुरभि सुमनोभरैः ॥'

तच्चेदं संक्षेपेण सप्ताशीतिप्रकारमिति चान्यत्र विस्तरः । एतच्चित्र एवान्तर्भूतमिति गोवर्धनः ॥

इत्यलंकारशेखरेऽलंकाररत्ने शब्दालंकारमरीचिः ॥ १० ॥

एकादशो मरीचिः ।

अथार्थालंकारान्विभजते—

उपमारूपकोत्प्रेक्षाः समासोक्तिरपह्नुतिः ।
समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥ १ ॥
सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिर्विभावना ।
एवं स्युरर्थालंकाराश्चतुर्दश न[4] चापरे ॥ २ ॥

तत्र—भेदे सति साधर्म्यमुपमा । अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानम् । निकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयम् ।

---

१ 'रन्तरश्च' ख. २. 'नावे' ख; 'नावे' क. ३. सौ औकारसहितः । अवा धाकाररहितश्च ना.. ४. 'नवा' क.

ता विभजते—

वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाभूतविपर्ययाः।
संशयो नियमः स्वं च विक्रियेत्युपमा दश॥ ३॥

तत्र—वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यदुपमीयते सा **वाक्यार्थोपमा**। सा च द्वयी—प्रत्येकं सादृश्यानपेक्षा तत्सापेक्षा च। आद्या यथा—

'कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराहः।
कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्खनति मानलतायाः॥'

अन्त्या यथा—

'त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेशरं भाति पङ्कजम्॥'

यत्रातिशयधर्मोपन्यासः **सातिशयोपमा**।
यथा—

'कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः।
अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति च॥'

पदश्लेषनिबन्धनसाम्यं **श्लेषोपमा**।
यथा—

'तमालपत्राभरणा राजते विलसद्वयाः[1]।
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी[2]॥'

यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपः सा **निन्दोपमा**।
यथा—

'नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदुर्वोरुपमानबाह्याः॥'

यत्रासंसृष्टज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रसञ्जनं सा **भूतोपमा**।
यथा—

'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥'

---

१. अवस्थापक्षिवाची वयःशब्दः. २. सालाना काननेन, अलकसहिताननेन च.

यत्रोपमानस्यैवोपमेयता सा **विपर्ययोपमा**।

यथा—

'अथ सुललितयोषिद्भ्रूलताचारुशार्ङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा॥'

इत्यादौ।

यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता सा **संशयोपमा**।

यथा—

'किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं
किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ।
खगौ[1] वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ
तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला॥'

यत्रेतरव्यावृत्त्या साम्यलाभः सा **नियमोपमा**।

यथा—

'कस्ते पुरंदरादन्यः प्रतिमल्लो भविष्यति।
ऋते सहस्रकिरणात्त्वत्प्रतापसमो हि कः॥'

यत्रोपमानान्तरविरहतात्पर्येण स्वसाम्यं[2] सा **स्वोपमा**।

यथा—

'आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजितामृतांशु।
अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम्॥'

अभेदानुमानवदिह भेदो द्रष्टव्यः॥

यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यते सा **विक्रियोपमा**।

यथा—

'हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च।
आहृत्य कान्तिसार विधिरसृजत्सुभ्रुवो दृष्टिम्॥'

---

१. 'स्वगौ' ख. २. 'सामान्य' क.

श्रीपादस्तु—'समभिव्याहारोपमाप्यस्ति' इति ।

यथा—

'प्रकृत्यैव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः ।
चन्द्रे ह्लादकता कस्मात्पद्मः केन परिष्कृतः ॥'

अत्र सर्वत्र—

न्यूनाधिकत्वशङ्का चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ।
किंचिद्विशेषमादाय भेदो भेदश्च कश्चन ॥
काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रान्वया परा ।
विशेषणान्वया काचिदुपमा कापि तत्परा ॥

अत्र च—

न्यूनता साम्यमाधिक्यं यद्यदेवाभिधीयते ।
अहो काव्यस्य माहात्म्य समतैव प्रतीयते ॥

तदाह राजशेखरः—

'समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ।
सकुल्यं सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥
अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम् ।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥'

इत्यलंकारशेखरेऽर्थालंकारे उपमामरीचिः ॥ ११ ॥

द्वादशो मरीचिः ।

अतिसाम्यादपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो **रूपकम्** ।

यदाह—

'तद्रूपकमभेदो यदुपमानोपमेययोः ।' इति ।

दण्डिनोऽप्याहुः—

'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।' इति ।

तद्विभजते—

विरुद्धं च समस्तं च व्यस्तं रूपकरूपकम् ।
श्लिष्टं च रूपकं तस्मात्संक्षेपात्पञ्चधा स्मृतम् ॥ १ ॥

तत्र—यत्रोपमानविरुद्धोऽर्थस्तद्विरुद्धम् ।

यथा—

'दिवा न परिभूयते न च मनागपि क्षीयते
न वा चरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविन्दति।
न च त्रिदशसुभ्रुवा वदनकान्तिभिर्जीयते
यशस्तुहिनदीधितिर्जयति कोऽपि भूमीपतेः॥'

समस्तं यथा—

'तस्या बाहुलता पाणिपद्म चरणपल्लवम्।
मुखेन्दुरक्षिभ्रमरौ सर्वस्व पुष्पधन्वनः॥'

व्यस्तं यथा—

'भुजौ मृणाले वदनं सुधांशुः कुन्दानि दन्ताश्चरणौ सरोजे।
स्मितं प्रसूनानि करौ प्रवाले पयोधरौ भूमिधरौ मृगाक्ष्याः॥'

रूपकरूपकं यथा—

'मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भ्रूलतानर्तकी तव।
नरीनर्ति लसत्स्वर्णकेतकीदललोचने॥'

श्लिष्टरूपकं यथा—

'राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम्।
पुष्णाति सुषमा काचिन्मुखपङ्केरुह तव॥'

इदं च समस्तासमस्तादिभेदादनन्तम्। लक्षणाप्यत्रैवान्तर्भवति, उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेरत्रापि सत्त्वात्।

तदुक्तम्—

'रूपकं लक्षणादिकम्' इति। सा च द्विधा—समस्तासमस्तभेदात्। तत्राद्या यथा—

'उदयति कनकाचलयोरुपरि चलत्पङ्कजश्चन्द्रः।
तदुपरि घनान्धकारः कस्य कृते धातुरीदृशी सृष्टिः॥'

---

१ 'भृत.' ग. २ 'यद्गज' क.

अन्त्या यथा—

'तामरसे सालसता जलमुचि कांश्चद्विपर्यास‌ः।
निस्यन्दता लताया कथयति कस्यापि पुण्यानि ॥'

इत्यलंकारशेखरे रूपकमरीचिः ॥ १२ ॥

त्रयोदशो मरीचिः।

अन्यनिमित्तके वस्तुन्यन्यनिमित्तकत्वारोपे[2] उत्प्रेक्षा।

यथा—

'गमनमलसयातैः कुम्भलक्ष्मी कुचाभ्या-
मविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन।
यदि यमहरदेषा हेतुनानेन नूनं
निजवपुषि करीन्द्राः पांशुपूरं क्षिपन्ति ॥'

इयं च

सर्वालंकारसर्वस्वं कविकीर्तिविवर्धिनी।
उत्प्रेक्षा हरति स्वान्तमचिरोढासितादिव ॥
शङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो नूनं जानामि तर्कये।
इवेत्यादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते काव्यवर्त्मनि ॥

अन्यदेवाभिप्रेत्यान्याभिधानं समासोक्तिः। सैव चान्यापदेश इत्युच्यते।

यथा—

'त्वं पीयूष दिवोऽपि भूषणमसि द्राक्षे परीक्षेत को
माधुर्यं तव विश्वतोऽपि विदिता माध्वीक साध्वी कथा।
एतत्किंतु तवाप्यरुंतुदमिव ब्रूमो न चेत्कुप्यसे
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नान्यत्र कुत्रापि सः ॥'

किंचिदपह्नुत्य यदन्यार्थप्रदर्शनं[3] सापह्नुतिः।

यथा—

'सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम्।
नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥'

---

१ 'सारसता' ख. २ 'गोपणम्' क. ३. 'प्रकाशन' ग.

'कलमधुरं किल कूजन्यमुनाकूलेषु नीलघनदेहः ।
दृष्टः सखि गोपालो नहि नहि सखि कोकिलो दृष्ट. ॥'

आरब्धानुकूलाकस्मिकसहकारिलाभः **समाहितम्** ।

यथा—

'मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया
यावन्नमामि चरणावथ तावदेव ।
नीपस्खलन्नवसमीरपुरःसराणि
प्रादुर्बभूवुरचिराद्घनगर्जितानि ॥'

यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्यानं **स्वभावः** । तदेव **जातिरि**त्युच्यते ।

यथा—

'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥'

विरोधो द्विविधः—पारमार्थिकाविरोधेऽपि[1] औचित्येन विरुद्धतया प्रतीयते यत्र[2] ।

यथा—'मनीषिताः[3] सन्ति गृहेषु देवताः' इत्यादौ ।

द्वितीयस्तु यथाश्रुते विरोधसधानेऽपि यत्राभिप्रेतार्थमादाय विरोधः । अयमेव **विरोधाभास** इत्युच्यते । यथा—

'भक्तानां कामदस्तुष्टो रुषा कामं दहन्नपि ।
अपि ज्ञानमयस्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि ॥'

उत्तरोत्तरं यत्र सारोत्कर्षः स **सारः** ।

यथा—

'विषयेषु तावदबलास्तास्वपि गोप्यः स्वभावमृदुवाचः ।
मध्ये तासामपि सा तस्या अपि साचि वीक्षितं किमपि ॥'

समस्तवाक्योपकरणत्वं[4] **दीपकत्वम्** । तच्च[5] भिन्नमभिन्नं च ।

---

१ 'धोपि' क-ग. २ 'यत्र' नास्ति क. ३ 'तामर्चे' क. ४ 'कारणत्व' क. ५. 'तच्चाभिन्नतत्तत्कारक' क.

अभिन्नं यथा—'पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या च गण्डस्थली' इत्यादौ । तत्तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम् ।

भिन्नं यथा—

'नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥'

अत्र विस्तरभिया सर्वं नोदाह्रियते । एतच्च मालादीपकादिभेदादनन्तम् ।

अत्र पूर्वापरवाक्यार्थयोरुपकार्योपकारकशृङ्खला **मालादीपकम्** ।

तत्रोत्तरस्य पूर्वोपकारकत्वं यथा—

'चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥'

पूर्वस्योत्तरोपकारकत्वं यथा—

'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समासादिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

समानकालोक्तिः **सहोक्तिः** । सा द्वयी—उदासीनयोस्त्वराप्रतिपत्तये, कार्यकारणयोरपि ।

आद्या यथा—

'सहदीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
समं मम शरीरेण क्षीयन्ते दिवसा अमी ॥'

अन्त्या यथा—

'वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।
पतन्ति च समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥'

प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वैयधिकरण्यमन्यदेशत्वम् ।

यथा—

'सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

१. 'भयात्' क-ग. २ 'पकारक माला' ख.

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तु न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥'

कारणे सत्यपि कार्याभावो **विशेषोक्तिः** ।

यथा—

'आवाति वारिधरशीकरवारिवर्षी
स्वैरं कदम्बवनदुर्ललितः समीरः ।
अङ्गेऽर्पितानि नलिनीनवपल्लवानि
तापस्तथापि सुदृशः शिथिलो न जातः ॥'

कारणं विना कार्योदयो **विभावना** ।

यथा—

'नाङ्गेषु रत्नाभरणानि सन्ति निश्वासहार्याण्यपि नांशुकानि ।
तथापि सा सम्प्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥'

केचित्तु—

अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिविभावने अधिकरणद्वयमादाय ।

अन्ये तु—

'अनयोरेवैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्व्यतिरेकमादाय' इति ।

गोवर्धनस्त्वाभ्यामेवान्यथासिद्ध्यान्यदेशत्वमेव निराचकार । **व्यतिरे-कालंकार**स्त्वतिरिच्यत इत्येके । स च यथा—

कादाचित्की द्युतिं धत्ते कलङ्की क्षीयतेऽन्वहम् ।
दोषाकरः कथंकारं त्वदाननसमः प्रिये ॥'

एकेनाप्रस्तुतस्यासिद्धि**राक्षेपः** । सोऽपि पृथगित्यपरे ।

यथा—

'इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनु-
रैरावतेन किमसौ यदि तद्द्विपेन्द्रः ।
दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः
स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥'

---

१. 'स्त्वन्यामेव' क, 'स्त्वाद्यामेव' ग. २. 'किमहो' ग.

सुखबोधाय बालानामतिकोमलवर्त्मना ।
मया संक्षेपणादित्थमलंकाराः प्रदर्शिताः ॥
यथैतेषां मिथो भेदः परेषां नातिरेकिता ।
तथालंकारसर्वस्वे स प्रपञ्चमदर्शयम् ॥

इति केशवमिश्रकृतेऽलंकारशेखरेऽलंकाररत्नम्[1] ।

'उपमा काव्यसंपदाम् । सर्वस्व सा च साधर्म्यम्' इतीदानीं तस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावाह—

चन्द्रकलाम्बुजदामशिरीषं विद्युत्ताराकनकलता च ।
दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरेभिर्योषिद्वर्ण्या ॥ १ ॥

यथा—

'शिखेव[3] दीपस्य लतेव हैमी कलेव चान्द्री स्रगिवाम्बुजानाम् ।
शिरीषपुष्पं स्मरहेमयष्टी सा मे कदा लोचनगोचरा स्यात् ॥'

'दमनकतरुशाखालम्बिरोलम्बयुग्मं[4]
तुहिनकिरणबिम्बे खञ्जरीटप्रचारः ।
विकचकमलकोशे दाडिमीबीजपङ्क्ति-
स्त्रितयमिदमपूर्वं दृष्टमेकत्र चित्रम् ॥'

'तडिद्वा तारा वा' इत्यादि । 'उद्भिन्नया रत्नशलाकया वा' इत्यादि-दर्शनात्तथात्वं वर्ण्यते इत्याहुः ।

अत्यन्तानन्दसंदोहदायिनी परिवर्ण्यते ।

योषिदित्यनुवर्तते । यथा—

'सा कौमुदी नयनयोरमृतैकवर्ति-
रानन्दपङ्कजवतीविलसत्तडागः ।
प्राणाः स्मरस्य जनपुण्यतरोः फलानि
साफल्यमक्षिजनुषां क्व गता न जाने ॥'

'शक्तिर्मूर्तिमयी स्मरस्य जगतां नारीमयं मण्डलं
कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्तेः समुत्तेजनम् ।

---

१ 'इत्यलंकार' ग. २ 'रत्न चतुर्थम्' क. ३. 'शिखीव' ग. ४ 'जम्बीरयुग्म' ग.

लक्ष्मीः सस्मृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याम्भसां
सा राजव्रजचक्षुषा क्षणमभूदानन्दपुण्यस्थली ॥'

रोचना स्वर्णविद्युद्भिर्हरिद्राभिर्वराटकैः ।
चम्पकैर्हेमकेतक्या वर्ण्यते तत्तनोर्द्युतिः ॥ २ ॥

यथा—

'प्रत्यग्रपद्मबीजद्युति काञ्चनकेतकच्छायम् ।
गोरोचनातिगौरं वपुरस्य साक्षात्कृतं तस्याः ॥
चम्पकदामहरिद्राकाञ्चनसौदामनीनां च ।
ह्रेपयति कान्तिमेषा निजवपुषा पद्मपत्राक्षी ॥'

इदमुपलक्षणम्—'तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्' इत्यादेः ।

'वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णान्ततो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सखेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवपङ्कजानि ॥'

इत्यादेः । 'मोचात्वचः[1] पञ्चपपाटनानाम्' इत्यादेश्च ।

'काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-
माबद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं
तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां प्रयाति ॥'

इत्यादेश्च तत्तत्साम्यमपि बोध्यम् ।

तमःशैवालपाथोदबर्हभ्रमरचामरैः ।
यमुनावीचिनीलाश्मनीलाब्जाभ्रैः समः कचः ॥ ३ ॥

यथा—

'न जीमूतच्छेदः स हि गगनचारी न च तमो
न चास्येन्दोर्मैत्री न च मधुकरास्ते हि मुखराः ।
न पिच्छं तत्केकिन्युचितमसितोऽयं न च मणि-
र्मृदुत्वादा ज्ञातं घनचिकुरपाशो मृगदृशः ॥'

---

१ 'मोचत्वच' क-ग.

'जानामि जानकि कलिन्दसुताजलेऽस्मि-
न्स्नातासि हन्त यदिमास्तव कुन्तलानाम् ।
वीचीषु नीलकमलस्त्रजि शैवलेषु
दृश्यन्त एव रुचयः कणशो विकीर्णाः ॥'

'तारा रदाना वदनस्य चन्द्र रुचा कचाना च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वि[1]तयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥'

'कूर्[2]पासेन स्थगितहृदया सपुटे हा[3]टकीयं
म[4]स्तन्यस्ताञ्चलनिवसना चामर वारिदाभम् ।
यत्रासीना रतिरिव वणिक्प्रेयसी वीथिकाया
विक्रीणीते मुकुलितमुखी सज्ञया मौक्तिकानि ॥'

इ[5]दमुपलक्षणम् ।

'पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंग्रहम् ।
सखीस्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धनि चामरं चिरात् ॥'

इति धूमसाम्यमपि बोध्यम् ।

'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।'

इति रहस्यम् ।

ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा ।

'केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एना यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधुः ॥'

'अधस्तादन्धकाराणामुपरिष्टात्कुरङ्गयोः ।
सिन्दूरबिन्दुसुभगा दृष्टा काचन पट्टिका ॥'

वल्लीस्मरधनुर्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भ्रुवौ ॥ ४ ॥

---

१ 'भृत.' क. २. 'कुर्यासेन' ख-ग. ३. 'हाटकेयम्' ख-ग. ४ 'हस्तन्यस्ता ज्वलति वसना' ग. ५ 'अङ्गुल्या यदि निर्दिशेदरुणिमा लाक्षागुटी विभ्रम वाचा यद्यथ शुद्धपारदवटीबुद्धि रदस्य द्युति.। दृग्भङ्ग्या यदि नीलिमा वितनुते काचस्रजः प्रत्यय विक्रेतु बत मौक्तिकानि भवति व्यग्रा वणिक्प्रेयसी ॥' इत्यपातः प्राक्क्वचित्

यथा—

'अथ सुललितयोषिद्भ्रूलता चारुभृङ्गम्' इत्यादि ।

'श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छाया शशिनि शिखिना बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हन्तैकस्य क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥'

'भ्रूपल्लवं मधुपराजिरुचा निधिस्ते
गण्डस्थली कनकदर्पणदर्पहन्त्री ।
हे कम्बुकण्ठि शुककिन्नरहंसवाणि
प्राणा ममासि मदनस्य च जैत्रमस्त्रम् ॥'

चन्द्रादर्शौ कपोलस्य

सुव्यक्तमव्यवहितश्लोकद्वये ।

इदमुपलक्षणम्—

'मधूककुसुमभ्रान्त्या पुनर्गण्डयोः' इत्यादेस्तथात्वमपि ।

मुखस्येन्द्वब्जदर्पणाः ।

यथा—

'किमिन्दुः किं पद्मम्' इत्यादौ ।

तिलप्रसूनं नासायाः

यथा—

'बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि-
र्गण्डश्चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये
प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥'

कामतूणीकृत्य नासा वर्ण्यत इति **श्रीहर्षः** । 'नासावंशो मृगीदृशाम्' इत्यप्यस्ति । 'नासानाली तिलोपमा' इत्यपि पठन्ति ।

---

१ 'शार्ङ्ग' ग. २. 'प्रेक्षिते' ग. ३ 'तत्पश्यामि' ख. ४. 'भीरु' ख. ५ 'इत्यादिदर्शनात्' ग. ६. 'नाल' क.

कण्ठः कम्बोः समः स्मृतः ॥ ५ ॥

यथा—

'हे कम्बुकण्ठि' इत्यादौ 'कम्बुग्रीवे तद्वदेवाष्टमान्त्ये' इत्यादौ ।

मृग तन्नेत्रपाथोऽज तत्पत्रझषखञ्जनैः ।
नेत्रं चकोर तन्नेत्रकेतकालिस्मराशुगैः ॥ ६ ॥

यथा—

'चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेप[1] दृष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नै[2]र्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥'

'हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च[3]' ।

'किमब्जे किं मीनौ' इत्यादि ।

'नयने खञ्जनकमले बाहू विलसन्मृणालबिसखण्डे ।
वपुरपि शि[4]रीषकुसुमं मुखमिन्दुस्त्वं शरल्लक्ष्मीः ॥'

'चकार सा मत्तचकोरनेत्रा विलोलनेत्रा भ्रमरैर्गवाक्षान्[5] ।
पूर्णान्दलैः काञ्चनकेतकीनामहो वधूना पृथगेव सृष्टिः[6] ॥'

केचित्तु—

'कोशातकी पुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोल्वणबाणचक्षुषः ।
ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनैश्चिर धृतीनामुपरि[7] व्यलोकयन् ॥'

इति माघदर्शनात्कोशातकीत्वेन मुखम्, बाणत्वेन वर्णनीयमिति वदन्ति ।

अन्ये तु—

'तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्याः ।
प्रसन्नचेतः सलिलः शिवोऽभूत्ससृज्यमानः शरदेव लोकः ॥'

इति दर्शनात् 'नेत्रं कुमुदोपमेयम्' इत्याहुः ॥

प्रवालबिम्बबन्धूकपल्लवैरधरोष्ठकौ ।
वर्ण्यौ माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः ॥ ७ ॥

---

१ 'कृष्ट' क. २ 'प्रयासै' ख; 'प्रयत्नात्' ग. ३ 'इत्यादि' ग. ४. 'पुष्प' ग. ५ 'गवाक्षाः । पूर्णा' ग. ६ 'दृष्टि.' ग. ७ 'व्रतीना' क; 'वृत्तीना' ख.

यथा—

'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततो न कुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः सितस्य ॥'

'तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणा[1] निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥'

'बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः' इत्यादि। जवाप्यत्र गणनीयेति गोवर्धनः॥
माधुर्यमाश्रित्येति ।

यथा—

'त्वं पीयूष[2] दिवो विभूषणम्[3]' इत्यादौ ॥

मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः ।
ताराभिश्च रदाः

यथा—

'कूर्पासेन स्थगितहृदयः[4]' इत्यादि । 'तन्वी श्यामा शिखरदशना' इत्यादि ।

'तद्दन्ता नागरङ्गानि च्छोलङ्गानि पयोधरौ ।
ओष्ठाधरौ च बिम्बानि सा मे फलमयी प्रिया ॥'

दमनकेत्यादि । बन्धूकद्युतीत्यादि ।

तत्कोरकैर्यथा—

'अधरः किसलयमङ्गी पद्मौ कुन्दस्य कोरका दन्ताः ।
कः कौ के कं कौ कान्प्रहसति हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्याः ॥'

'तारा रदानाम्' इत्यादि ॥

वाणी हंसालिशुककिन्नरैः ।
वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ ८ ॥

---

१ 'प्रेक्षणी' ख. २. 'पि' ख. ३ 'मासि' ग. ४. 'स्थगितहृदय' इति न. ख; 'हृदय' इति न. ग.

यथा—

'हे कम्बुकण्ठि शुककिन्नरहंसवाणि' इत्यादि ।

'तस्य गोप्तुर्द्विरेफाणां कर्णोत्पलनिपातिनाम् ।
स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥'

'कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।
इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥'

माधुर्यमिति ।

'मधुद्रोणीव मन्दारमरन्दामन्दवृष्टिवत् ।
सुधासारद्रवद्राक्षागोणी वाणी तव प्रिये ॥'

बाहुर्बिसेन विद्युद्वल्लिमृणालैः

बिसमृणालयोरवान्तरविवक्षयेदम् ।

यथा—

'अस्या भुजाभ्यां विजिताद्बिसात्किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।
इहेक्षते तत्र गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥'

'विद्युन्मृणालसुभगा बाहुवल्ली मृगीदृशः ।
यूना तु कण्ठकाण्डेषु जाता कनकशृङ्खला ॥'

करस्तु पद्मेन ।

पल्लवविद्रुमकाभ्यां

'करकिसलयेन सुदृशां रागसरित्पङ्कजेनेव ।
शिथिलितविद्रुममहसा स्पृष्टोऽहं चेतना न लभे ॥'

चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ ९ ॥

यथा—

'निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम् ।
नवोदितेन्दुप्रतिमस्य लेखां व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ॥'

'निर्दोषरत्नसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः ।
नखैः कमलपत्त्राणि चक्रे बाला पृथक्पृथक्' ॥

१. 'यैशः' ख.

पूगाब्जतत्कोरकबिल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटेशचक्रैः ।
सौवीरजम्बीरकबीजपूरसमुद्गछोलङ्गफलैरुरोजः ॥ १० ॥

यथा—

'कनकक्रमुकायितं पुरस्तादथ पङ्केरुहकोरकायमाणम् ।
क्रमशः कलशायमानमास्ते सुदृशो वक्षसि कस्य भागधेये ॥'

'कलशीयति कुचकमलं कमलीयति लोचनभ्रमरः ।
द्व्यणुकीयति[1] पुनरस्या हरिणदृशः प्रत्यह मध्यः ॥'

'स्तनबिल्वद्वयी तस्याः प्रययौ चक्रवाकताम् ।
उड्डीय पुनरद्रीणा जहार विपुला श्रियम् ॥'

'चिरप्रवासिस्तव वाटिकायां बिभर्ति चत्वारि फलानि वीरुत् ।
सौवीरजम्बीरकबीजपूरतालान्यसौ धास्यति किं न जाने ॥'

'घटौ वा गुच्छौ वा' इति ।

'स्वयंभूः शंभुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥'

'संपुटं हाटकीयम्' इत्यादि । 'दमनकतरुशाखालम्बि छोलङ्गयुग्मम्' इत्यादि ।

'महतोऽपि महीयांसमणीयासमणोरपि ।
त्वत्प्रतीकं विदुर्नूनमणुमध्ये नगस्तनि ॥'

'रेखाकारातिसुश्यामा[2] रोमालिस्तेन तादृशैः ।
शैवालधूमभृङ्गालिलताद्यैरुपमीयते ॥'

सुगममिदम् ।

नाभीरसातलावर्तह्रदकूपनदादिभिः ।

यथा—

'मदनसरितमेतां गाहमानो जनोऽयं
जघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्यम् ।

---

१. 'अणुकीयति' ग. २. 'कान्ता' ग.

मुखकमलसनाथामुल्लसद्भ्रूलतोर्मि
चिरविरहहुताशा या समुज्झांचकार ॥'

'त्वन्नाभिकूपः पातालं नितम्बस्तव मेदिनी।
पयोधरस्ते हेमाद्रिस्त्वं ममासि जगत्त्रयम् ॥'

'ह्रदनदसरांसि नाभिस्त्रिवली तटिनी रसात्मकं च वपुः।
तदपि तलोदरि सुन्दरि कथमिव सतापं तनुषे ॥'

वली तटिन्या तद्रूपैः

तत्समैः पाशादिभिः। तदाह—'त्रिवलीपाशैस्तथा तथा नद्धः'। 'क्रमेण सोपानमिव प्रयुक्तम्' इति च।

पृष्ठं काञ्चनपट्टकैः ॥ ११ ॥

यथा—

'मुक्तावलिस्ते रदनाः पृष्ठं काञ्चनपट्टकम्।
नखाशवस्ते रत्नानि मध्ये क्षीणासि किं प्रिये ॥'

शूच्यग्रतलशून्याणु वेदी सिंहादिभिः समः।
मुष्टिग्राह्यो भवेन्मध्यः

अत्र मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्प्राधान्येनोपमानता। अत एव मुष्टिग्राह्यता तलपरिमाणता च। सूक्ष्मत्वादेव मध्ये शून्यतापि। अत एव 'सदसत्संशयगोचरोदरि' इत्यपि वर्णयन्ति।

जघनं पुलिनोपमम् ॥ १२ ॥

यथा—

'मदनसरितमेताम्' इत्यादि।

पीठप्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ण्यते।

यथा—

'नितम्बः स्वर्णपीठं ते तवाङ्गुल्यश्च पल्लवाः।
ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकान्ति स्मितं तव ॥'

'तपनीयशिला शोभा' इत्यादि। 'नितम्बस्तव मेदिनी' इत्यादि।

'चक्रेण विश्वं युधि पुष्पकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥'

'बिभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे' इति नैषधात् 'रथचरणविशालश्रोणि लोलेक्षणेन' इति माघाच्च । चक्रान्तरद्वयसाम्यमत्र ।

ऊरुस्तु करिहस्तेन कदल्या करभेण च ॥ १३ ॥

यथा—

'कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेन बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥'

चरणः पल्लवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः ।

यथा—

'विजितप्रवालपल्लवकवलीकृतप्रोल्लसत्सुषमे ।
पदकमले कमलाया लुठदलकः पातु देवकीसूनुः ॥'
'अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्विक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्याः स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥'

पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखौ

यथा—

'यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च बिभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।
कलाश्चतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्या[१] कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम्[२] ॥'

गमनं हंसहस्तिवत् ॥ १४ ॥

यथा—

'गमनमलसयातैः' इत्यादि ।

'सा राजहंसैरिव सनताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविभ्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥'

कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः ।

यथा—

'हालाहलं वा विलसत्सुधा वा भृङ्गावली वा यमुनोर्मयो वा ।
निशाणघृष्टा मदनेषवो वा यद्वा कटाक्षो मदिरेक्षणायाः ॥'

---

१. 'नास्या' ख. २. 'तस्याम्' ख.

ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूपफेनकैरववद्धसः ॥ १५ ॥

हसो हास्यम् ॥

यथा—'ज्योत्स्नेन्दुपुष्प—'इत्यादि ॥

'नूनं ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥'

मुक्ताप्यत्र गणनीया ।

'मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्' इत्यादेः ॥

दर्शनं वमदब्जादिः

यथा—

'धवलयदिव जगदखिलं प्लावयदिव विश्वमेव विशिखौघैः[1] ।
वमदिव कमलसहस्र लोचनमेणीदृशो जयति ॥'

श्वासस्तु सुरभिः शनैः ।

यथा—

'वहन्ति प्रातरम्भोजसौरभोद्गारवासिताः ।
मन्दमन्दममी वाता निश्वासास्तावका इव ॥

हंससारसशब्दाभ्यां वर्ण्यते नूपुरध्वनिः ॥ १६ ॥

यथा—'सा राजहंसैः' इवेत्यादि ।

'लीलाचलस्त्रीचरणारुणोत्पलस्फुरत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।
सौरेरुपानूपमुपाहरन्मनःस्वरान्तरादुन्मदसारसारवः ॥'

अत्र श्रीपादानुसारिकविकल्पलताकार एतावदधिकमाह—

'वेण्याः सर्पासिभृङ्गाल्योर्धम्मिल्लस्य विधुंतुदः ।
सीमन्तस्याध्वदण्डौ च भ्रुवोः सर्पीकृपाणकौ ॥
दन्तस्य जीरका ज्ञेया मदिरा कुमुदं दृशोः ।
जिह्वायास्त्वञ्चलो दोला नासायाः पाटली तथा ।
वल्लरी लहरी पाशः शाखा बाहुद्वयस्य च ॥

---

१ 'विधै.' क; 'विषैः' ग.

प्रवालशाखा वाङ्गुल्याः पल्लवश्च नखस्य तु ।
रक्तपुष्पाणि नाभ्यास्तु विवराम्भोरुहे समे ।
वीचिसोपाननिश्रेण्यस्त्रिवल्लया इति च स्त्रियाम् ॥
पुंसां तु वृषरक्ताक्षस्कन्धौ स्कन्धस्य सन्निभौ ।
भुजौ वज्रस्य गमनमुक्ष्णामित्यभिकीर्तितम् ॥

गोवर्धनस्तु शरीरतदवयवयोर्वर्णनीयान्गुणानाह—

सौन्दर्यं मृदुताकार्श्यमतिकोमलता तथा ।
कान्तिरौज्ज्वल्यमाबल्यमित्यमी वपुषो गुणाः ॥
केशस्य दीर्घकौटिल्यमृदुनैबिड्यनीलता ।
कपोले स्वच्छता कण्ठे द्राघीयस्त्व त्रिरेखता ॥
नेत्रे स्नैग्ध्यं विशालत्वं लोलतापाङ्गदीर्घता ।
नीलता प्रान्तलौहित्य श्वैत्यं निबिडपक्ष्मता ॥
अधरेऽत्यन्तमाधुर्यमुच्छूनत्वं सुरक्तता ।
दन्तस्य श्वैत्यलौहित्यद्वात्रिंशत्तातिदीप्तता ॥
माधुर्यं स्पष्टता वाचा मृदुता समता भुजे ।
करेऽतिमृदुता शैत्य सर्वभागे च शोणता ॥
स्तने श्यामाग्रतौन्नत्यविस्तारदृढपाण्डुता ।
रोमाल्या मार्दवं सौक्ष्म्यं श्यामता नाभिगामिता ॥
कान्तिर्वृत्तानुपूर्वत्वं जङ्घयोर्नातिदीर्घता ।
अत्यन्तमन्दता शैत्यं निश्वासेऽतिसुगन्धिता ॥

इत्यादि ।

मया सक्षेपशीलेन गच्छता मृदु वर्त्मनि ।
सर्वशिष्टानुरोधेन दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥

इत्यलंकारशेखरे वर्णकरत्ने योषिद्वर्णनमरीचिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशो मरीचिः ।

इदानीं पुरुषवर्णनमाह—

राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता ।

अत्र पुंसामिति वक्तव्ये प्रायशः कवीनां राजान एव वर्णनीया भवन्तीतिताननुगृह्णता महर्षिणा राज्ञामित्युक्तम्।

यथा—

'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुः' इत्यादौ।

युगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥ १ ॥

बाहुः

यथा—

'युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः।'

'भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज।'

'अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता।
उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥'

'नागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम्।
दोर्दण्डभुवनागारस्तम्भं राजा ममर्श सः ॥'

वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते।

यथा—

'तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः शलः शिलापट्टविशालवक्षाः।
जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः [1]शालीनतामाव्रजदीड्यमानः ॥'

अंसे विपुलता

यथा—

'युवा युगव्यायतबाहुरंसलः' इत्यादौ।

मध्ये कार्श्यम्

यथा—

'अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णरश्मिस्त्वष्ट्रेव यन्त्रोल्लिखितो विभाति ॥'

इत्यादौ।

उन्नतता पदे ॥ २ ॥

---

१. 'शालीनतापत्रजमस्तमानः' ख.

यथा—

'कूर्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डा-
दण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।
प्रायः पृथ्वीधरणविधये तत्समर्थान्पदार्था-
नेकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्मिता यस्य मूर्तिः ॥'

स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि ।

यथा—

'सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।
कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पञ्चेषुबाणालिरिव व्यलोकि ॥'

नारीस्तनस्वच्छता यथा—

'प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलबुद्ध्या पयोधरे देव्याः ।
प्रातः प्रोञ्छितुमिच्छुर्गिरिजाहसितो हरो जयति ॥'

कान्तिप्रयोजकं यावत्तावत्तद्वत्प्रवर्ण्यते ॥ ३ ॥

तद्वद्योषिद्वत् । यथा—

'कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती ।
तयोः[1] प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥'

'धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिव ॥'

'चन्द्राननचन्द्रदिनं मृगलोचनमृगशिरश्च नक्षत्रम् ।
तिथि[2]रतिथिप्रियं नवमीशुभयोगः स्वर्भंग भाति भवान् ॥'

'कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी ।'

इत्यादि । विस्तृतमन्यत्र । इदमुपलक्षणम् । आह्लादकत्वपुर[3]स्कारेण चन्द्रादिसाम्यमुभयोरपि ।

---

१. इदमुत्तरार्धं क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. २ इदमर्धं क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'साम्येन' ग.

यथा—

'इत्थं[1] द्विजेन द्विजराजकान्तिः', 'इन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेत्य[2]', 'स्फुरत्कमलप्रभे' इति श्रुतबोधे ।

प्रतापोऽर्का[3]ग्निवज्राद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः ।
करे पद्मोर्ध्वरेखादि पदे छत्रध्वजादिकम् ।
गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्यं च भुजादिषु ॥ ४ ॥

स्फुटमिहोदाहरणम् । गमनमिति ।

यथा—

'पूर्वं यथा देवपतेर्नि[4]योगं मूर्ध्ना वहन्कार्मुकबाणहस्तः ।
प्राप्तस्तथैवाशु गजेन्द्रगामी प्रोद्भिद्यमानो नवयौवनेन ॥'

'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी' इत्यादौ ।

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः [5]पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥ ५ ॥

अत्रादिपदादृषभोऽपि ।

कर्तव्या रत्नसिंहाद्या नरराजादितः पदात् ।
विशेष्यभावो द्युसदा वरभूमिविशेषणात् ॥
यद्यत्सामुद्रिकाद्युक्तं तद्वर्ण्यमुभयोरपि ।
किंतु शिष्टप्रयोगोऽत्र नियामकतयेष्यते ॥

इत्यलंकारशेखरे वर्णकरत्ने पुरुषवर्णनमरीचिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशो मरीचिः ।

इदानीं सादृश्यप्रापकप्रकारमाह—

इवाद्यैः प्रतिमानाद्यैः समानाद्यैर्निभादिभिः ।
बन्धुचौरारिवंशाद्यैः सादृश्यप्रतिपत्तयः ॥ १ ॥

---

१ 'इति' क-ग. २. 'तीं बभाषे ग.' ३. 'भ्यादि' ग. ४. 'पतिर्नि' ख.
५. 'पुंसः' ग; 'हस' क.

इवाद्यैरिति। तदाहुः—

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः।
तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः।
सदृक्सदृशसंवादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः॥ २॥

प्रतिमानाद्यैरिति।

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया।
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमान स्यात्॥

समानाद्यैर्निभादिभिरिति।

वाच्यलिङ्गाः समानश्च सदृक्षः सदृशः सदृक्।
साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी।
निभसकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः॥

बन्ध्विति।

बन्धुर्मित्रं वयस्यश्च प्रेयान्प्रीतः सुहृत्सखा।

उपमानोपमेययोरेवम्। चौरेति।

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः।
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः॥

मुखकान्तिचौरश्चन्द्र इत्यादि कर्तव्यम्। अरीति।

रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः।
द्विट्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः॥

चन्द्रस्य वैरि मुखमित्यादि कर्तव्यम्। वंशाद्यैरिति।

सततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ।
वंशोऽन्ववायः सतानः सपिण्डास्तु सनाभयः॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः।
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुश्च स्वजनः समाः॥

चन्द्रसगोत्रं चन्द्रसोदरं मुखमित्यादि कर्तव्यम्।

प्रकारान्तरमाह—

भृतकाद्यैर्भृत्याद्यैर्न्यक्कारार्थक्रियापदैः ।
संदेहतत्तद्वाक्याद्यैः सादृश्यं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

भृतकाद्यैरिति ।

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकश्च सः ।

'मुखस्य भृतकश्चन्द्रः' इत्यादि कर्तव्यम् । भृत्याद्यैरिति ।

भृत्यदासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।
नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

मुखस्य दासः शशीत्यादि कर्तव्यम् । न्यक्कारार्थेति ।

न्यक्करोति तिरस्कुर्वन्प्रतिक्षिपति भर्त्सति ।
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति सरुन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥

त्वन्मुखबिम्बश्चन्द्रं न्यक्करोति, इत्यादि विधेयम् ।

तृणीकृतमधिक्षिप्तं निरस्तं च लघूकृतम् ।
अनादृतमवज्ञातमम्भोजं त्वन्मुखेन्दुना ॥

संदेहेति—'किमिन्दुः किं पद्मम्' इत्यादि । तत्तद्वाक्येति । यथा—

तस्य पुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
तेन सार्धं विगृह्णाति तुला तेनाधिरोहति ॥
तत्पदव्या पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
तमर्थमनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥
तस्य चानुकरोतीति तमर्थमनुधावति ।
आकारयत्याह्वयते जिगीषति सरोरुहम् ॥
विधिरम्भोजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति ।
तस्या मुखेन सदृशं कः कर्तुं चन्द्रमीश्वरः ।
भवतीन्दुर्न दासोऽपि त्वदास्यं चेत्किमिन्दुना ॥

चन्द्रमूर्ध्नि पदं धत्ते वृथा चन्द्र तपस्यति ।
लीयते चन्द्रमाः क्वापि बिभेति च पलायते ॥

दण्डी तु—

प्रतिच्छन्दसरूपादिसजातीयानुवादिनः ।
सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् ॥
कल्पदेशीयदेश्यादि ये चान्यूनार्थवादिनः ।
समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ॥

इत्याहुः ।

कवीनां घटनान्यैव चराचरविलक्षणा ।
अकर्तुमन्यथा कर्तुं कर्तुं या क्षमते जगत् ॥

इति केशवमिश्रकृतेऽलंकारशेखरे वर्णकरत्नम् ।

इदानीं कविसंप्रदायस्य सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वं दर्शयन्नाह—

असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात् ।
नियमस्य पुरस्कारात्संप्रदायस्त्रिधा कवेः ॥ १ ॥

असतोऽपीति । वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कविभिर्निबध्यते । यथा—

रत्नानि यत्र तत्राद्रौ हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि[1] ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता ।
शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ कार्ष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु ॥
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां सेवालं सर्ववारिषु ॥
केसराशोकयोः सत्स्त्रीगण्डूषात्पादघाततः ।
मासान्तरेऽपि पुष्पाणि रोमालिस्त्रिवलिस्त्रियाम् ॥

सतामपीति । पारमार्थिकमपि न निबध्यते ।

---

१. 'नदेष्वपि' ग.

यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने।
कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तता।
नारीणां श्यामता पातः स्तनयोर्यच्च वा ह्रिये॥

नियमस्येति।

हिमवत्येव भूर्जत्वक् चन्दनं मलये परम्।
हेमन्तशिशिरौ त्यक्त्वा सर्वदा कमलस्थितिः॥
सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रवाससाम्।
ध्वजचामरहंसाना हारस्य बकभस्मनोः॥
कृष्णत्वं शैलवृक्षादि मेघवारिधिवीरुधाम्।
भिल्लका चासुराणां च धूपपङ्कशिरोरुहाम्॥
लौहित्यं धातुमाणिक्यजपारत्नविवस्वताम्।
पद्मपल्लवबन्धूकदाडिमीकरजादिषु॥
पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके।
वर्षास्वेव शिखिप्रौढिर्मधावेव पिकध्वनिः॥

अन्यच्च—

कमला संपदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु॥
चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम्॥

अपि च।

चिरंतनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः॥
भुवनानि निबध्नीयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश।
चतस्रोऽष्टौ दश दिशश्चतुरः सप्त चाम्बुधीन्॥

---

१. 'नम्रता तथा' ग. २. 'नीरधि' ख.

अष्टादश स्मृता विद्याश्चतस्रश्च चतुर्दश।
ये स्थले ते जले जीवा भिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः॥
महत्त्वमादौ सर्गान्ते सूक्ष्मता जगतामपि।
शैलादिर्भिद्यते शब्दा[1]न्नभः शतधनूपरि॥
नाम तत्तदुपाधौ स्याच्छंकरो वृषवाहनः।
चि[2]ह्नत्वे च वृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्त्वाद्वृषध्वजः॥
शूली, न सर्पी गिरिशः; शशी, न हरिणी विधुः;।
इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्न तु क्वचित्॥
रलयोर्डलयोश्चैव बवयोः शसयोर्न भित्।
नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय संमतौ॥
इववद्वाहिहीहस्रबतवैतुकिलैव च।
पदान्येतानि देयानि पादस्याद्ये न जातुचित्॥
भूतेन्द्रभारतेशात्प्राग्महच्छब्दो निरर्थकः।
दुरर्थो ब्राह्मणे वृष्टिभोज्यौषधपथादिषु॥

इत्यलंकारशेखरे कविसंप्रदायरत्ने नियममरीचिः॥ १५॥

षोडशो मरीचिः।

इदानीं संक्षेपेण वर्णनीयान्याह—

[3]वर्ण्यश्च राजा देवी च देशो ग्रामः पुरी सरित्।
सरोऽब्ध्यरण्योद्यानाद्रिप्रयाणरणवाजिनः॥
हस्त्यर्कचन्द्रावृतवो विवाहश्च स्वयंवरः।
सुरा पुष्पाम्बुसंभोगः विश्लेषमृगयाश्रमाः।
[4]कला ऋतुवयःसखी धातुवृक्षाभिसारिकाः॥

[5]एतेषां विशिष्य वर्णप्रकाराः प्र[6]दृश्यन्ते—

नृपे कीर्तिप्रतापाज्ञादुष्टशान्तिविवेकिताः।
धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयक्षमाः॥

१. 'नभःपूर्तिरथोद्गमम्' ग. २. 'चिह्नत्वेन' ख-ग. ३ 'वर्ण्याश्च' ४. 'कालान्तर' ग. ५. 'एषां विशेषवर्णनमाह' ग. ६. 'प्रदर्श्यन्ते' ख.

युद्धे तु वर्मबलचौररजांसि तूर्य-
निर्घातनादशरमण्डपरक्तनद्यः।
छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भि-
योधाः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः॥
अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं तेजः सल्लक्षण स्थितिः।
खुरोत्खातरजःप्रौढिर्ज्ञातिर्गतिविचित्रता॥
गजे सहस्रयोधित्वमुच्चता कर्णचापलम्।
अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भयुक्तामदालयः॥
सूर्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः।
तारेन्दुदीपकौषधिघूकतमश्चौरकुलटार्तिः॥
चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजचौरविरहितमोर्तिरौज्ज्वल्यम्।
जलधिजलनेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः॥
सुरभौ दोलाकोकिलदक्षिणवातद्रुपल्लवोद्भेदाः।
जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरीभ्रमरझाङ्काराः॥
ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवातोल्काः।
सक्तुप्रपाप्रपास्त्रीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः॥
वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ।
जातीकदम्बकेतकझञ्झानिलनिम्नगाहलिप्रीतिः॥
शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छतागस्त्यहंसवृषदर्पाः।
सप्तच्छदासिताभ्राब्जरुचिः शिखिपक्षमदपाताः॥
हेमन्ते दिनलघुता मरुबकयववृद्धिशीतसंपत्तिः।
शिशिरे कुन्दसमृद्धिः कमलहतिर्वा गुडामोदः॥
विवाहे स्नानशुद्धाङ्गभूपातूर्यत्रयीरवाः।
वेदीसगीतहोमादिलाजमङ्गलवर्तनम्॥
स्वयंबरे शचीरक्षा मञ्चमण्डपसज्जनाः।
राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम्॥

---

१. 'चर्म' ख. २ 'मीन' क, 'वन' ग. ३. 'छदस्मिताकों' ख.

सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।
लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता भ्रमः ॥
पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दयिते ।
मालागोत्रस्खलने क्रोधो वक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः ॥
जलकेलौ सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् ।
पद्मज्यानिः पयःक्षेपो दृग्रागो भूषणच्युतिः ॥
सुरते सात्त्विका भावाः शीत्कारः कुड्मलाक्षता ।
काञ्चीकङ्कणमञ्जीररवोऽधरनखक्षते ॥
विरहे तापनिःश्वासचिन्तामौनकृशाङ्गताः ।
अब्दसंख्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥
मृगयायां च सचारो वागुरानीलवेषता ।
मृगाधिक्यं मृगत्रासो हिंस्रद्रोहो गतित्वरा ॥
आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।
यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलं द्रुमाः ॥
पद्मकेकोत्सवः **प्रातर्मध्याह्ने** तापसप्लवः ।
सायं सूर्यातिलौहित्यं चक्रपद्मादिविप्लवः ॥
पूर्वत्वमग्रेतनत्वोश्च संधि व्याप्योपवर्णनम् ।
एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थ्यं विषमं च तत् ॥
अन्धकारेऽतिकाठिन्यं विश्वलोपसमर्थता ।
आकस्मिकसमारम्भो निःशङ्कमभिसारिकाः ॥
वृक्षे प्रचुरशाखात्वं दलादर्शितसूर्यता ।
उच्चता प्रसवोत्कर्षो वयःपथिकसेव्यता ॥
अभिसारे भयभ्रंशो मञ्जीरादितिरस्क्रिया ।
साहसं रागितोत्कर्षः कालानुगुणवस्त्रता ॥

इत्यलंकारशेखरे कविसंप्रदायरत्ने वर्णनीयमरीचिः ॥ १६ ॥

सप्तदशो मरीचिः।

इदानीं नियमान्तरमाह—

श्वेताश्चन्द्रादयो ज्ञेया नीलाः श्रीकेशवादयः।
शोणास्तु क्षात्रधर्माद्याः पीता दीपशिखादयः।
धूसरा [१]रथधूल्याद्या ज्ञातव्याः काव्यवर्त्मनि॥

अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

श्वेतानि(?)चन्द्रशङ्खाश्वशंभुनारदभार्गवाः।
हली शेषाहिशङ्केभौ सिंहसौधशरद्धनाः॥
सूर्येन्दुकान्तनिर्मोकमन्दारद्रुहिमाद्रयः।
हिमहासमृणालानि [२]स्वर्गङ्गेभरदाभ्रकम्।
शिकतामृतलोध्राणि गुणकैरवशर्कराः॥
'नीलानि कृष्णचन्द्राङ्कव्यासरामधनंजयाः।
शनिद्रुपदजा काली राजपट्टविदूरजम्॥
विषाकाशकुहू[३]शस्त्रागुरुपापतमोनिशाः।
रसावद्भुतशृङ्गारौ मद[४]तोपिच्छराहवः॥
सीरिचीर यमो रक्षः कण्ठः खञ्जनकेकिनोः।
कृत्या छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः॥'
'शोणानि क्षात्रधर्मश्च त्रेता रौद्ररसस्तथा।
चकोरकोकिलापारावतनेत्रं कपेर्मुखम्॥
तेजः सारसमस्तं च भौमकुङ्कुमतक्षकाः।
जिह्वेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरबिन्दवः॥'
पीतानि [५]दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरहग्जटाः।
ब्रह्मावीररसस्वर्णकपिद्वापररोचनाः।
किञ्जल्कचक्रवाक्याद्या हरितालमनःशिला॥
धूसराणि रजो लूता करभो गृहगोधिका।
कपोतमूषकौ दुर्गाकाककण्ठखरादयः॥

१. 'अथ' ग; 'लिरूपोताद्या' क. २. 'स्वर्दण्डेभर' क-ग. ३. 'शस्त्री', पी-'शरत्या' ख. ४. 'तापिञ्छ' ख. ५. 'नीप' ख.

इदमुपलक्षणम् ।

हरिताः सूर्यतुरगा बुधो मरकतादयः ।

इत्यपि बोध्यम् ।

द्वैरूप्ये चाप्रसिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः ।
अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात्तत्तथैवोपवर्ण्यते ॥

इत्यलंकारशेखरे कविसंप्रदायरत्ने शुक्लादिनियममरीचिः ॥ १७ ॥

अष्टादशो मरीचि. ।

इदानीं नियमान्तरमाह—

एकस्मादासहस्रं च यद्यद्वस्तु यथा भवेत् ।
तत्तत्कविप्रयोगेण ज्ञातव्यं काव्यमिच्छता ॥ १ ॥

अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

एक ऐन्द्रः करी चाश्वो गजास्यरदशुक्रदृक् ।
द्वयं पक्षनदीकूलनरश्रुतिभुजादिकम् ॥
त्रयं कालाग्निभुवनगङ्गामार्गेशदृग्गुणाः ।
ग्रीवारेखा महीकोणस्तथा शूलशिखावली ॥
सध्या पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराह्वयः ।
चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः ॥
स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ।
पञ्च पाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रताग्नयः ॥
महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः ।
पुराणलक्षणप्राणानिलवर्गेन्द्रियार्थकाः ॥
षड् वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् ।
चक्रवर्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ॥
सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः ।
वाराश्च स्वरराज्याङ्गव्रीहिवह्निशिखादयः ॥
अष्टौ योगाङ्गवस्वीशमूर्तिदिग्गजसिद्धयः ।
ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पाला हि कुलाद्रयः ॥

नवाङ्गद्वारभूखण्डकृत्तरावणमस्तकाः।
व्याघ्रीस्तनसुधाखण्डशेवध्यङ्करसग्रहाः॥
दश हस्ताङ्गुलीशंभुबाहुरावणमौलयः।
कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुवाजिनः॥
एकादश महारुद्राः सेनाश्च कुरुभूपतेः।
द्वादशार्का राशिमाससङ्क्रान्तिगुहबाहवः॥
सारिकोष्ठकसेनानीनेत्रक्ष्मापतिमण्डलाः।
त्रयोदश स्युस्ताम्बूलगुणा अथ चतुर्दश॥
विद्यान्वयमनुस्वाराट्भुवनध्रुवतारकाः।
तिथयः स्युः पञ्चदश षोडशेन्दुकलाम्बिकाः॥
अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम्।
विंशती रावणभुजाङ्गुल्योऽथ शतं यथा॥
धार्तराष्ट्राः शतभिषक् तारकाः पुरुषायुषम्।
रावणाङ्गुल्यब्जदलशक्रयज्ञाब्धियोजनम्॥
सहस्रं जाह्नवीवक्त्रशेषशीर्षाम्बुजच्छदाः।
रविबाणार्जुनकरवेदशाखेन्द्रदृष्टयः॥
उदाहरणमेतेषां प्रसिद्धत्वान्न लिख्यते।
प्रहते केवलं पान्था मादृशाः काव्यवर्त्मनि॥

इति संख्यानियममरीचिः।

इति केशवमिश्रविरचितेऽलंकारशेखरे कविसप्रदायरत्नम्॥

इदानीं प्रकारमुद्दिशन्नेव[1] कवीना प्रकर्षबीजमाह—

गतागतसमत्वं च संस्कृतप्राकृतैक्यताम्।
तथा वचनयोः साम्यं धर्मिधर्माभिधायि च॥ १॥
कुर्वन्ति कवयः शक्ताः समस्यापूरणादिकम्।
आद्यं चतुष्टयं तत्र चित्रकाव्योपकारकम्॥ २॥

---

१. 'मुपदिशन्नेव' ख-ग.

तत्र गतागतेत्यादि। यथा—

'मम रुरु मध्यम सहास कारिका-
वररव वनदानव सरसीरस गजभुजग।
तरुणीरुत रदसोदर नदभेदन
वरभैरव कलपुलक पतदातप ॥'

इत्यादि ॥

चकारादसाम्येऽपि स्फुटार्थता यथा—

'जरा नदी मालिका राजते दीनरक्षी पिनाकिना नन्दनवन सहसात्वत'
इत्यादि।

'रेजिरे बभूव तिष्ठति' इत्याख्याते।

संस्कृतेत्यादि। यथा—

तत्र पुल्लिङ्गे—

'हाराहारविहारसारसमराः संभोगरोगाम्बराः
संहारामरवारवारणरणाष्टाकारतीराकराः।
लोलोल्लासविलासवायसहराहंकारहीराङ्कुरा
नीहारोरगताररागतरला गोविन्दकन्दोदराः ॥'

स्त्रीलिङ्गे—

'धरणी धारगी गोणी रोहिणी रमणी मणी।
कन्दरी लहरी रामा नारी भेरी वसुंधरा ॥'

नपुंसके—

'जलपलफलमूलं वारिकीलालतूलं
वनपललदुकूलं तुङ्गगम्भीरकूलम्।
सलिलकमलचीरं खण्डराजीवनीर
हलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥'

---

१. 'तद्यथा—' ग. २. 'ष्टकार' क-ख. ३. 'तुण्ड' ख.

(आख्याते—)

'भण गच्छ देहि संहर कुरु रोचय मारयावगच्छैहि।
अवलोकयावचिन्तय[1] खादेति च धातुजं विद्धि॥'

एकस्मिन्नेवार्थे बहुवचनैकवचनयोः साम्यं यथा—

क्रव्यादो देवरो वारि फलिनो बर्हिणो नरः।
तादृशाद्या भूरुहाद्या मासफेरवसोमपाः।
एवं रथिनमन्थानशब्दाः खुरणसादयः॥

धर्मिधर्माभिधायि पदं यथा—

सुषिरार्द्रप्रतीहारचुल्लपिल्लादिशात्रवाः।
स्मेरालसौ मत्सरश्च धर्मिधर्माभिधायकाः[2]॥

चकाराद्विशेषसामान्यवाचकभावाभाववाचकपरिग्रहः।

शकुन्तधातुमरुतो गरुत्मत्कामदर्शनम्।
अक्षं वधूश्च गमनचेटकाद्या द्विवाचकाः।
अपिधानाद्यपूपादिभावाभावप्रदर्शकम्॥

आदिपदात् आनादयुत[3]सिद्धावलग्नावतंसादिपरिग्रहः।

इत्यलङ्कारशेखरे कविसामर्थ्यरत्ने चित्राद्युपकारमरीचिः॥ १८॥

ऊनविंशो मरीचिः।

समस्या पूरणादिकमिति। इदं तु कठिनसमस्याभिप्रायेण। तदुक्तम्—'कवयः शक्ताः' इति। तत्रैवं प्रकारः—

यदीदं स्यात्तदेदं स्यात्कावा[4] स्याद्विषमेति च।
अयोग्यः खलु कः शब्दः कुत्र संसर्गधीर्न हि॥ १॥
प्रश्नोत्तरात्पदे भङ्गात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात्।
मिथ्याभिधाय्यसावेवमेष सार्वत्रिकः क्रमः॥ २॥

---

१. 'चिन्त खादेत धा०' क; 'चिन्तय धारय खादयेति धा०' ग. २ 'ध क. ३. 'आरात्–अयुत–भिन्न–प्र' क-ग. ४. 'कर्ता विषयमेति' ग.

प्रश्नेति । 'हारामहादेवरतातमातः' इत्यत्र—

'के मण्डयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः ।

किमाह सीता दशवक्त्रनीता हारामहादेवरतातमातः ॥'

इतिवत् । पद इति । मृगात्सिंहः पलायत इत्यादौ । मृगमत्ति मृगात् ते पलाय मांसाय इत्यर्थकरणादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्निति । 'प्रत्यर्थिकीर्तिनिर्जितकज्जलधवलं[1] जपाकुसुमम्' इतिवत्[2] ॥ यथायथमेवा[3]न्तरप्रकारस्तु—

'एतत्स्वप्ने मया दृष्टं चित्र[4]न्यस्तं विलोक्यताम् ।

अरिष्टमेतत्संजातमिन्द्रजालं विभावय ॥'

प्रबोधयति बालांश्च यथायोग्यं प्रपूरयेत् ।

सुबोधमिदम् । प्र[5]कारान्तरं तु—

देवर्षिवरशापाद्यैर्मणिमन्त्रौषधादिभिः ॥ ३ ॥

मनोरथेन तपसा पापात्पुण्यचयेन च ।

मायया शम्बरादीनां सर्वं संभावयेत्कविः ॥ ४ ॥

अ[6]त्रादौ द्वन्द्वद्वयम् । तपस्तात्कालिकं पुण्यम् । श्रीपादस्तु—

'रागवात्सल्यशोकाद्यैर्वियोगेन मदेन च ।

मतिभ्रमेण शौर्येण विपरीतकरः पुमान् ॥'

इत्याह ॥ असाधारण्येन[7] तत्प्रकारस्तु—

कल्पाद्यब्ध्यणुसंसर्गप्रतिचक्षुष्यणुर्महान् ।

युगान्[8]तेतिमिदूरोच्चनिकटे महदप्यणु ॥ ५ ॥

हरेरधोमुखत्वेन बिम्बाच्च विपरीतता ।

दृक्पीडनात्तनुव्यूहाद्भावनाबिम्बतो बहु ॥ ६ ॥

तमोकीर्त्यादिभिः कार्ष्ण्यं शौक्ल्यं ज्योत्स्नादिकीर्तिभिः ।

लौहित्यं रक्तपित्तादिसंध्यारत्नाधरादिभिः ॥ ७ ॥

ति[9]मिर्वृद्धताप्रयुक्तचक्षुर्मान्द्यम् । इयं च 'शैलीयति पिपीलिका' इत्यादौ,

---

१. 'यावककुसुमम्' ग. २. नास्ति, ख; 'यावत्' ग. ३. 'मावा' ग. ४. 'चित्र' ग. पुस्तके नास्ति. ६. 'तत्र द्वन्द्व' ग. ७. 'ण्येन तत्तत्प्रका' क. ८. 'न्तमति' ख. घ; 'न्ते चातिदूरो' ख-ग. ९. 'तिमिर' ख-ग.

'मशकीयति कुञ्जरः' इत्यादौ। 'विपरीतोऽभवज्जनः' इत्यादौ। एकोऽपि स शतं नृपः' इत्यादौ। 'मषीयति जगत्त्रयम्' इत्यादौ। 'श्वेतद्वीपायते जगत्' इत्यादौ। 'पद्मरागायते जगत्' इत्यादौ क्रमेण बोध्यम्॥

कासांचित्समस्यानां नानाभुवनीयसंसर्गविषयत्वात्तत्प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते—

जगतः प्रलये भूमिर्द्यौर्गरुत्मत्सुधोद्धृता।
बलीष्टौ[1] हाटकेशीययात्रायां[2] द्वौ रसातले॥ ८॥

हाटकेशः पातालशंभुः। रसातल इति त्रितयान्वयि[3]। तथा—

द्यौर्बिम्बेन जलेशाद्योरब्धिमन्थे द्वयं भुवि।

भुवीत्युभयान्वयि॥ तथा—

'पातालं वा नरोत्क्षिप्तचन्दनद्रुमपन्नगैः।
ध्वजप्रासादधूलीभिर्भूमिः स्वर्गमुपाययौ॥'

अगस्त्याम्भोधिपानादिपौराणिककथाशतैः॥ ९॥
शिवादिदेवसंचारैः सादृश्यैः सर्ववर्णनम्।
श्रीकृष्णस्योदरे सर्वसंसर्गः सार्वकालिकः॥ १०॥

पातालं भूमिश्च स्वर्गं ययावित्यर्थः। तथा—

शिवादीति। यत्र शिवो याति तत्र तन्नान्तरीयकतया सर्पचन्द्रानलादीनामपि गमनमावश्यकमित्यर्थः। सादृश्यैरिति। लक्षणया 'सूच्यग्रे पर्वतद्वयम्' इत्यादौ। औचित्येन—

संग्रामकुम्भिमुक्ताभिर्दिवा तारकितं नभः।

इत्यादौ। राजशेखरस्तु—

उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलबन्धनात्।
तांस्तानर्थान्समालोक्य समस्यां पूरयेत्कविः॥ ११॥

वृद्धास्तु—

कः प्रत्येति प्रतीमो न द्राक्प्रत्येति प्रतीहि च।
न हि नो तत्किमित्याद्यैरुक्तिमाश्रित्य पूरयेत्॥

१. 'बलेष्टौ' ख; 'वलीन्द्रौ' ग. २. 'हाटकेशाय' क. ३. 'तृतीया' ग. स्वब्धि' ग.

यथा—

पराजितश्चेद्भगवाञ्जरासंधेन जन्तुना ।
प्रतीतिरद्य मे जाता मृगात्सिंहः पलायते ॥
मा संभावय शल्येन फाल्गुनस्य पराभवम् ।
कः प्रतीयात्कुरुश्रेष्ठ मृगात्सिंहः पलायते ॥
नहि गाण्डीवकोदण्डमृगात्सिंहः पलायते ।
तत्किं कमलपत्राक्ष मृगात्सिंहः पलायते ॥

सुबोधमखिलम् । तार्किकास्तु—

शब्दादुच्छलिते सिन्धौ शैलाण्डादौ च दारितं ।
त्वत्प्रतापाद्द्रवीभूते स्वर्णाद्यण्डादितैजसे ॥
विरहे सर्वदहनः संतोषे सर्वमेव शशी ।
कामिनि सर्वं काम्यं शान्ते लोष्ठायते विश्वम् ॥
वैशेषिकेषु काव्येषु गणेषूत्कृष्टमन्दयोः ।
अनपेक्षया च संसर्गे स्यातामुत्कृष्टमन्दते ॥

वैशेषिकेषु रूपरसादिषु काव्येषु शौर्यौदार्यसौन्दर्यादिषु—

शिशूनां गतयेऽस्माभिर्दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
काव्यकान्तारपन्थानामीदृश्यर्थे कियान्भ्रमः ॥

अपरिकलितकाव्यसरणिमीश्वरं वशीकर्तुमनतिचिरमनुवसन्कविः ।

अव्ययैरजहल्लिङ्गैः साधारणविशेषणैः ।
छन्दो ज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वबुद्ध्या मानसीं श्रयेत् ॥

समस्यं पदवाक्यमिति स्मर्तव्यम् ॥

इति समस्यापूरणमरीचिः ॥ १९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारितेऽलंकारशेखरे कविसामर्थ्यरत्नम् ॥

विंशो मरीचिः ।

रस आत्मेत्युक्तम् । तस्य यथा—आत्मानं विना शरीरमप्रयोजकं तथा तेन विना काव्यमित्यर्थः ॥

यदाह—

'साधुपाके विना स्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा।
तथैव नीरस काव्यं स्यान्नो रसिकतुष्टये ॥'

तत्र रसत्वमङ्गाङ्गीभावापन्नसकलविभावादि साक्षात्कारत्वम्। अङ्गाङ्गीत्यादि समूहालम्बनवारणाय। रसत्वमपि जातिरिति वयम्। केचित्तु—

कारणेनाथ कार्येण सहकारिभिरेव च।
व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

कारणमङ्गनानवयौवनादि।—

कार्याणि—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥

सहकारिण उद्यानादयः। व्यभिचारिणो ग्लान्यादयः। यदाहुः—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
आरोप्यमाण उत्कर्ष स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

तमिदानी विभजते—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतशान्ताख्याः काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥ १ ॥

शृङ्गारत्वहास्यत्वादिकं च जातिविशेप एव। व्यक्तिप्रश्नस्तु सुखज्ञानात्मकरसवादिमतेन भवत्येवेति दिक्।

तत्र शृङ्गारं विभजते—

संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः।

तत्र स्त्रीपुंसलक्षणेष्टप्राप्तौ रतिरेव सभोगः। तदुक्तम्—

अनुरक्तौ निषेवेता यत्रान्योन्यं विलासिनौ।
दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥

तत्र नायिकाश्रयः संभोगो यथा—

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिर निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

आलोक्य नम्रमुखीत्यन्वयः ।

नायिका चतुर्विधा—

अनूढा च स्वकीया च परकीया पेणाङ्गना[1] ।
त्रिवर्गिणः स्वकीया स्यादन्याः केवलकामिनः ॥ २ ॥
अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् ।
सानूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥ ३ ॥
देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ।
परकीयाप्यनूढेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ ४ ॥
सामान्यवनिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता ।
न हि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं पुरुषं विना ॥ ५ ॥

अस्याः प्रकाशः, अन्यासां प्रच्छन्नो रमण इति विशेषः । ताश्चाष्टधा । तदुक्तम्—

खण्डितोत्कण्ठिता प्रोषितपतिका चाभिसारिका ।
कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलब्धिका ।
स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः ॥

नायकाश्रयो यथा—

'त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधातरि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्याससमालीजनः ॥'

रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।
अनुद्धतः सूनृतवाङ्नायकः प्रीतये स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
अयं बहुप्रकारोऽपि संक्षेपेण चतुर्विधः ।
अनुकूलो दक्षिणश्च शठधृष्टौ च ते यथा ॥ ७ ॥

---

1. 'पण्यङ्गना' क; 'वराङ्गना' ग, 'पराङ्गना' घ.

नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ।
दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम् ॥ ८ ॥
प्रियं वक्त्यप्रियं तस्याः कुर्वन्यो विकृतः शठः ।
धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः ॥ ९ ॥

विप्रलम्भस्तु—

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥ १० ॥

इत्यनेन लक्षितः । अत्राभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेव । स च

पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ।
विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात्पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥ ११ ॥

तत्र

स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ।
ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमलाभादतिकामयोः ॥ १२ ॥

यथा—

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसा परिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रोदयः ॥'

अथान्यवनितासक्तमवमत्य स्ववल्लभम् ।
ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः ॥ १३ ॥

यथा—

'सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलना वक्रोक्तिससूचनम् ।
अच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥'

प्रवासः परदेशस्थे द्वितीये विरहोद्भवः ।

यथा—

'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सगमं नौ कृतान्तः॥'

इत्यादौ।

स्यादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः।
शृङ्गारः करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव॥ १४॥

ननु शृङ्गारस्य रतिप्रकृतित्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च विप्रलम्भेऽसंभवात्स कथं शृङ्गारभेद इति चेन्न। 'धन्योऽहमस्याः कृते दशामिमामनुभवामि' इति तत्रापि तदभिमानात्। क्वचित्संभोगपोषकत्वेन स्पृहणीयत्वाच्चेति विस्तृतं मयैव काव्यरत्ने। श्रीपादस्तु—

रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृपे गुरौ।
शृङ्गारस्तु भवेत्सैव या कान्ता विषया रतिः॥ १५॥

तत्र देवे यथा—

'कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि ते महामृतम्।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते॥'

मुनौ यथा—

'हरत्यघं सप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम्॥'

पुत्रे यथा—

'एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्ध्नि सुचिरं च परिष्वजे त्वाम्।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते॥'

नृपे यथा—

'ते कोपीनधनास्त एव सुचिरं धात्रीफलं भुञ्जते
तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्तैरेव लब्धा स्थितिः।
तैरेतत्समलंकृतं निजकुलं किं वा बहु ब्रूमहे
ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा॥'

गुरौ यथा—

'हा तात विश्वजनवत्सल मामकीन-
जीवौषध द्युमणिवंशवतंसभूत।
स्यां चेद्भवत्कुलजसद्मनि चेटकः स्यां
यद्वा भवच्चरणपङ्कजरेणुरेव॥'

हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः।
चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्वाच्यो हासस्य चोद्भवः॥ १६॥
कपोलाक्षि कृतोल्लासो भिन्नोऽष्टः स महात्मनाम्।
विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां स शब्दकः॥ १७॥

यथा—

'नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः।
तच्च तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम्॥'

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने।
वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि वर्णयेत्॥ १८॥

यथा—

'मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न॥'

क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधः प्रौढ्या च वैरिणः।
भीष्मवृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्रियाश्रयः॥ १९॥
स्वांशघातः स्वशंसा[1]स्त्रोत्क्षेपभ्रकुटयस्तथा।
अत्रारातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते॥ २०॥

---

१ 'स्वय शस्त्रो' ग.

यथा—

'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां समं स किरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलीन् ॥'

उत्साहात्मा भवेद्वीरो बलशस्त्राश्रयश्च सः ।
नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः ॥ २१ ॥

यथा—

'क्षुद्राः संत्रासमेते विजहित हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥'

भयानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः ।
स च प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ २२ ॥
दिगालोकास्यशोषाङ्गकम्पा गद्गदसंभ्रमाः ।
स्तम्भवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥ २३ ॥

यथा—

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥'

बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सौहृद्यश्रवणेक्षणात् ।
निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां न च ॥ २४ ॥

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगन्धीनि जग्ध्वा ।

आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयो स चासंभाव्यवस्तुनः ।
दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ २५ ॥
तत्र नेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव वा ।
निस्पन्दनेत्रता साधु साधुवादा[1] तथा च गीः ॥ २६ ॥

यथा—

'चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम् ।
तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥'

सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निःस्पृहनायकः ।
रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ २७ ॥
पश्चात्तापः शरीरादि यावद्वस्तुविडम्बनम् ।
विवेकचित्तस्थैर्यादि योगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ २८ ॥

यथा—

'अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥'

स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्र अहिरिव हारो हेयो, न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोध्यम् । इह सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्र उदाहरणमिति स्मर्तव्यम् ।

इदानीं रसानामविरोधविरोधावाह—

शृङ्गारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ।
भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शान्तो न कस्यचित् ॥ २९ ॥'
शान्ते करुणबीभत्सौ न कश्चिद्द्वेष्टि चाद्भुतः ।
शृङ्गारशान्तकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ ३०

---

१. 'साधुवादस्तथा मतः' ग; 'साधुवादास्तथा मता.' घ.

अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेणेति[1] स्मर्तव्यम् ॥

स्थायीभावो रस इत्युक्तमतस्तानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ ३१ ॥

स्थायिनो भावा नवेत्यन्वयः । ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरसस्थायिता व्यभिचारित्वादिति चेत्, न । अविकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः । स्थायिलक्षणं तु

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान्स्थायीभावः स उच्यते ॥ ३२ ॥

विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धै रत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यते । विशेषलक्षणं तु—'मनोऽनुकूलविषयं सुखात्मकसवेदनं **रतिः** । अङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकारो **हासः** । इष्टनाशादिजनितचित्तवैक्लव्यं **शोकः** । प्रतिकूलतैक्ष्ण्यस्य प्ररोहः **क्रोधः** । कार्यारम्भे संरम्भः स्थिर **उत्साहः** । व्याघ्रादिदर्शनादिजनितचित्तवैक्लव्यं **भयम्** । दोषदर्शनात्पदार्थेषु गर्हणं **जुगुप्सा** । लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारी **विस्मयः** । तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं **निर्वेदः** । एते च सर्वभावेषु मुख्याः । यदाह—

यथा नराणा नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।

तथा सर्वेषु भावेषु स्थायीभावः स्मृतो महान् ॥

विभावो द्विविधः—'उद्दीपन आलम्बनश्च । तत्र कोकिलवसन्तादि**रुद्दीपनः** । नायिकादि**रालम्बनः** । योगात् । अस्माकं मते रतित्वादिकमनुभावत्वादिकं च जातिरेव । नहि वैशेषिकादिवदसत्प्रक्रियेति । अनुभावलक्षणं तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ।

तत्र—

हेलाविच्छित्तिबिब्बोककिलकिञ्चितविभ्रमाः ।

लीला विलासो हावश्च विक्षेपो विकृतं मदः ॥ ३३ ॥

---

[1] 'विषयाभिप्रायेण स्मर्तव्या' ख; 'विशेषाभिप्रायेण स्मर्तव्यम्' ग.

मोट्टायितं कुट्टिमितं मौग्ध्यं च तपनं तथा ।
ललितं चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृङ्गारभावजाः ॥ ३४ ॥

एतच्चास्माभिः प्रपञ्चितमन्यत्र । सात्विकलक्षणं तु—

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
निर्वृत्तयेऽस्य तत्त्यागात्प्रभवन्तीति सात्विकाः ॥ ३५ ॥

अस्य रसस्य । व्यभिचारिलक्षणं तु—

विशेषेणाभितः काये स्थायिनं भावयन्ति ये ।
अनुभावादिहेतूंस्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ ३६ ॥

आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३७॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेशो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ ३८ ॥
सुप्तं विरोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ ३९ ॥

अमी च प्रत्येकमेव श्लाध्यन्ते । क्वचिच्छबलतापि । यथा—'क्काकार्यं शशलक्ष्मणः' इत्यादौ। अत्र 'क्काकार्यम्' इति वितर्कः । 'भूयोऽपि दृश्येत' इत्यौत्सुक्यम् । 'दोषाणाम्' इति मतिः । 'कोपेऽपि' इति स्मृतिः । 'किं वक्ष्यति' इति शङ्का। 'स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा' इति दैन्यम् । 'चेतः स्वास्थ्यमुपैहि' इति धृतिः । 'कः खलु' इत्यादि चिन्ता ॥

इत्यलकारशेखरे विश्रामरत्ने रसमरीचिः ॥ २० ॥

एकविंशो मरीचिः ।

'परे रसदोषा भावानुकूलवर्णादयः काव्यशरीरे मनः' इत्युक्तम् । अ रसदोषानिदानीमाह—

स्वस्वशब्दैरुपादानं भावस्य च रसस्य च ।
कष्टप्रकल्पनीयत्वमनुभावविभावयोः ॥ १ ॥

प्रक्रान्तरसवैरित्वं तेषां व्यक्तिविपर्ययः।
अनौचिती च सर्वत्र रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ २ ॥

सामान्यतो विशेषतो वा स्वस्ववाचकशब्दप्रतिपादिताना निर्वेदादीनां रत्यादीना वा रसाननुगुणत्वमिति सकलानुभवसिद्धम्। तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दोपादानम् ॥

यथा—

'सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'

सव्रीडा प्रतिनयननिपातात्। अत्र व्रीडादीनां स्वस्वभावप्रतिपादितानां चमत्कारजनकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावादेव रसभङ्ग इत्युचितम्।

एतदेव प्रत्युदाहरणेन प्रतिपादयन्ति—

'व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'

स्थायिनो यथा—

'सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणा परस्परम्।
झणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥'

संप्रहारः सग्रामः। अत्रोत्साहस्य। रसस्य रसशब्दप्रतिपादितस्य रसाजनकत्वम् ॥

यथा—

'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूलशोभिनी।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥'

---

१ 'कृते' ग.

शृङ्गारादिपदप्रतिपादितस्य यथा—

'आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम्।
पश्यैष बाल्यमतिवर्त्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥'

अनुभावस्य कष्टप्रकल्पनीयत्वं यथा—

'कर्पूरपूरधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि यस्य यूनः।
लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥'

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या आस्वादनापर्यवसायिनः स्थिताः। यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानात्तस्य तदनुभावकत्वपर्यवसानम्। यद्वा पुंसि निष्ठ एवात्र शृङ्गारः प्रतिपिपादयिषितः, 'अभून्नयनावनौ सा' इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात्। न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः, न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन प्रकल्पनीयः ॥

विभावस्य यथा—

'परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः।
इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥'

इत्यनेन प्रकारेणास्य दशा देहं परिभवतीत्यन्वयः। अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि सम्भवेन कामिनीरूपो विभावो यत्नप्रतिपाद्यः प्रकरणादिसव्यपेक्षत्वात् ॥

प्रकृतरसविरोधिविषयको विभावादिः।

तत्र विभावव्यभिचारिणोरुदाहरणम्—

'प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः

निधानं सौख्याना क्षणमभिमुख स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥'

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावः । तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचार्ययुक्तः, शान्ते निर्वेदस्य स्थायित्वात् । **व्यक्तिविपर्यय इति** । यद्यक्तौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । व्यक्तयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च तत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपता । यथा—शिवादिशेषादेः । अदिव्यत्वम् मर्त्यैकरूपता । यथा—मालतीमाधवादेः । दिव्यादिव्यत्वमुभयरूपत्वम् । यथा—श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्धा भवन्ति । वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधानाः । धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ताः । यथा—रामभार्गवकृष्णजीमूतवाहनाः । एते चोत्तममध्यमाधमभेदाद्बहवो भवन्ति । तत्र स्वःपातालगमनसमुद्राद्युल्लङ्घनपर्वतस्फोटनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव लोकप्रसिद्धमुचितं तावदेव वर्णनीयम् ॥

अनौचिती च महात्रसदोषः । स च

भवानीशंकरादीना पित्रोर्वा केलिवर्णनम् ।
अत्युक्तिर्वा नभःसाम्यं स्तनादौ स्यादनौचिती ॥

ईत्यनेनोक्तास्ति । यद्यपि कुमारसभवे कालिदासेन वर्णितमस्ति तथाप्यर्वाचीनेन न कर्तव्यम् । न हि गजानामुदर्यं तेजो वटकाष्ठमशितं पचतीत्यस्मदादीनामुदर्येण तेजसा तथा भवितव्यमिति न्यायात् । [2]तस्यापि दोषत्वाद्वा दो[3]षान्तरवदिति ॥

रसाज **[4]दोषं व्यक्तिविवेके[5]षु कविलोकविलोचने ।**
य॰ **काव्यमी[6]मांसिषु प्राप्तं [7]महिमा महिमाहृतः ॥ ३ ॥**

---

[1] 'नेनास्ति वर्णनम्' ग. २. 'तस्यापि दोषानाह—' ख, 'तस्यापि दोषत्वाद्वा —न्ति' ग. ३ 'दोषवदिति' क. ४ 'तेषा व्यक्ति' ख; [5]'दोषो' ग. [5]क्ते' क. ६ 'मीमासकप्राप्तमहिमा' ग. ७. 'महिमाह महाकविः' ख.

यदाह महिमा—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
[1]प्रसिद्धौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परा ॥

ईदृशा इत्यनेनान्येऽप्यनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति सूचितम् । यथा—नायिकाया मानादिना चरणप्रहारादिना वा नायकस्यात्यन्तिककोपवर्णनम् । व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तरभेदविवक्षयेदं भेदकथनम् । अर्मापा च क्वचिददोषतापि । यत्र न रसहानिर्भवति तत्र सहृदयैरेव पर्यालोचनीयमिति ग्रन्थगौरवभयान्नेह तन्यत इति ॥

इत्यलंकारशेखरे विश्रामरत्ने रसदोषमरीचिः ॥ २१॥

द्वाविंशो मरीचिः ।

इदानीमनुकूलान्वर्णानाह—

उद्दामा वीररौद्रादौ छन्दोरीत्यक्षरादयः ।
हृद्याः शृङ्गारहास्यादौ परयोर्मध्यमा गतिः ॥ १ ॥

रौद्रादावित्यादिपदेन भयानकस्य । हास्यादाविति करुणस्य परिग्रहः । परयोर्बीभत्साद्भुतयोः । शान्तस्य नियमो नास्तीति हृदयम् । उद्दामं छन्दः दण्डकस्रग्धरादि । रीतिर्गौडी । अक्षरेषु श्रीपादः—

उद्दामाः सान्तरालेन [2]सजातीयेनरेण च ।
[3]योगाद्याद्याश्च चत्वारः [4]शषौ विकटगुम्फना ॥

हृद्ये उपेन्द्रादिच्छन्दः । रीतिर्वैदर्भी । अक्षरेषु पुनः स एव ।

[5]रणौ च लघ्वन्तरितौ [6]नश्चोपर्यनुनासिकः ।
असमासोऽथ सोऽल्पो वा हृद्यं स्यात्सधिसौष्ठवम् ॥

यथा—

'अनङ्गरङ्गप्रतिमं [7]यदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्या ।
कुर्वन्ति यूनां हृदयं यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥'

---

१ 'पसिद्धौ' ग. २. 'सजातीयेतरेण' ग, 'सजातीयरणेन च' ख-घ. ३. 'योगाद्याश्चैव' ग. ४. 'चाष्टौ' ख; 'शेषा' ग. ५ 'हसौ' ख, 'नसौ' ग; 'हशौ' घ. ६. 'ण' क; 'नश्च पर्यं' ख. ७. 'तदङ्ग' इति काव्यप्र०. 'यदङ्गभङ्गी' ग.

अथ वैपरीत्यं दोषायेति मनसिकृत्य क्वचिददोषतामाह—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ २ ॥

यथा—

'मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुशतनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र हि न वाच्यमुद्दामं प्रश्नत्वात् । प्रबन्धश्चाभिनेयत्वान्न तथा । किं तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा रचनादयः ॥ क्वचिद्वाच्यौचित्या ।

यथा—

'शङ्कुव्याकीर्णरङ्कुद्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु
ज्याघोषक्षुब्धकण्ठीरववरचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् ।
खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकलकलं प्रान्तकूजच्छकुन्तं
भल्लाध्वस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥'

अत्र हि वाच्यस्य सर्वप्राणिविप्लवात्मकमृगयाया एव तथात्वात्तथा । क्वचित्प्रबन्धौचित्यस्य यथा—कादम्बर्यादौ शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णा इति दिक् ।

सर्वसाधारणं दोषमाह—

गृहीतमुक्तको नेष्टो हरचानां विशेषतः ।
मात्राभेदोऽप्यतः श्लाघ्यः पदे त्वेष शुभावहः ॥ ३ ॥

एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सोऽपरस्याद्ये न दीयते । यथा—नाककला । हकाररेफचकाराणां तु सुतराम् ।

१. 'क्रोधाग्रिदूतः' क. २. 'मुखो' ग. ३. 'न शेषता' ग. ४. 'पदोऽप्येष' ग; 'पदे चैष' घ.

यथा—

'प्रवाहहरिता दूर्वा विहाररसितं तथा ।
[1]स्फुरत्काचचया भूमिर्भूयः पुण्यैरवाप्यते ॥'

मात्राभेदे तु स्वल्पो दोषः । यथा—नाककादम्बिनी । पदे त्वेष न दोषः, किंतु गुणः । यथा—'वन्दामहे महेशानम्' इत्यादौ ॥

अन्यदप्याह—

रणयोश्च चवर्णस्य शैथिल्यायैव भूरिता ।

रेफणकारचकाराणा भूयस्त्वं शैथिल्यहेतुतया रसहानिकरमित्यर्थः ।

सघौ वर्णदोषमाह—

[2]शरहास्तादतिहृद्ये न मशरहाः काट्टकाराच्च ।
चछतथशरा नकारादधरा दोषाय भूयसां योगः ॥ ४ ॥

तात्तकारात् । कात्ककारात् । टाट्टकारात् । अधरा अधोवर्तिनः । अतिहृद्ययोः शृङ्गारहास्ययो रसयोर्दोषाय भवन्ति । शब्ददोषकष्टस्यान्वयबोधविरोधिता, अस्य तु तस्मिन्नपि रसहानिरिति विशेषः । अनैकान्तिकबाधयोरिवानुमितौ । एतद्भिन्ने तु तदिति रहस्यम् । भूयसां वर्णाना योगः कात्स्न्यार्दिपदे ॥

श्रुतमेवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ।
काव्यालंकारविद्यायां शौद्धोदनिरसूत्रयत् ॥
उपक्रमो दोषगुणावलंकारोऽथ वर्णकः ।
संप्रदायः कवेस्तस्य सामर्थ्यमथ विश्रमः ॥
अष्टौ रत्नानि दीप्तानि सन्त्यलंकारशेखरे ।
चत्वारः स्युरलंकारे संप्रदाये मरीचयः ।
सामर्थ्ये द्वौ परस्मिंस्तु पञ्चके स्युस्त्रयस्त्रयः ॥
मामकीनां कृतिमिमा द्विषन्तो दूषयन्ति ये ।
काव्यवार्तां न जानन्ति ते नूनं पासुलाः सुताः ॥

---

१. 'स्फूर्जत्काच' ग. २. 'रसहा' ग.

आस्ते यद्यपि पूर्वपण्डितकृतव्याख्यैव संख्यावता-
मानन्दाय तथापि **केशव**कवेर्वाचामियं गुम्फना।
सख्यासौष्ठवशब्दलाघवमिथःसबन्धपूर्वापर-
प्रत्यर्थिप्रतिबन्धनिर्मलगुणः कुत्रान्यतो लभ्यताम् ॥
तर्कप्रौढमतिः प्रशस्तकविताबल्लीवसन्तोत्सवः
कोषव्याकरणप्रपञ्चचतुरोऽलंकारपारंगमः।
श्रीमत्**केशवमिश्र**मद्भुतगुणावासं नियुज्य स्वयं
चक्रे शक्रसम प्रबन्धमनघं **माणिक्यचन्द्रो** नृपः ॥

इति श्रीमन्महाराजश्री**माणिक्यचन्द्र**कारिते **केशवमिश्र**कृतेऽलकारशेखरे
विश्रामरत्नमष्टमम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

KÂVYAMÂLÂ. 53.

THE VÂNÎBHÛSHANA OF DÂMODARA MIS'RA.

EDITED BY

PANDIT S'IVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,

Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS.

BOMBAY.

1895

Price 6 Annas

काव्यमाला. ५३.

श्रीदामोदरमिश्रविरचितं

वाणीभूषणम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादद्वारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९५

मूल्यं ६ आणकाः ।

वाणीभूषणस्यानुक्रमणिका ।

काव्यमाला ।

श्रीदामोदरमिश्रविरचितं[1]
वाणीभूषणम्[2] ।

प्रथम. परिच्छेदः ।

राजत्कुञ्जरराजकृत्ति विमलोदञ्चद्दुकूलाकृति
 भ्राजद्भोगि[3]फणामणि प्रविलसन्मुक्तामणिग्रामणि[4] ।
पादाम्भोजभुजङ्गफूत्कृति रणन्मञ्जीरमञ्जुद्युति
 श्रेयो वः शिवशैलराजसुतयोर्देयादभिन्नं[5] वपुः ॥ १ ॥

सन्तीह यद्यपि महाकविसंप्रणीत-
 ग्रन्थास्तथापि मम बालिशताविलासः ।
संपूर्णशारदविधावुदयं प्रपन्ने
 किं नाम नाभ्युदयमञ्चति तारकापि ॥ २ ॥

अल्पधियः प्राकृतमधि सुधियः केचिद्भवन्तीह ।
कृतिरेषा मम तेषामातनुतादीषदपि तोषम् ॥ ३ ॥

[6]दीर्घदोषकुलोद्भूतदामोदर इति श्रुतः ।
छन्दसां लक्षणं तेन सोदाहरणमुच्यते ॥ ४ ॥

---

१. अय च दामोदरमिश्रो मैथिलज इति समाप्तिलेखतोऽवगम्यते. तत्रापि दीर्घघोषकुलोत्पन्न इति चतुर्थश्लोकतोऽवगम्यते. समयश्च प्राकृतपिङ्गलव्याख्यात्रा लक्ष्मीनाथेन १६५७ सवत्सरे निर्मिताया व्याख्यायामस्योल्लेखात्तत प्राचीन इत्यवसीयते. २. अस्य ग्रन्थस्य पुस्तकचतुष्टयमस्माभिः समासादितम् तत्र क-सज्ञक २३ पत्रात्मक सवत् १८३२ मध्ये लिखित जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तानाम्, ख-सज्ञक १५ पत्रात्मकं जयपुरराजगुरुभट्ट-श्रीश्रीनारायणपर्वणीकराणाम्, ग-सज्ञक २६ पत्रात्मकं १७६२ सवत्सरे लिखितम्, घ-सज्ञकं २९ पत्रात्मक महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणां सग्रहात्समासादितम्. ३. 'शश्व' क. ४. 'ग्रामणी' घ. ५. 'मभि' घ. ६. अय श्लोको द्वितीयत्वेन लिखितो घ-पुस्तके.

[1]सयोगिपूर्वं सविसर्गकं च दीर्घस्वरैः संगतमन्त्यगं वा।
विद्यादनुस्वारसमन्वितं च गुर्वक्षरं वक्रमिह द्विमात्रम्॥ ५॥
संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः क्वचित्स्याद्वर्णस्तु[2] प्रह्लादिगतो[3] विभाषा।
एँ[4] ओ क्वचित्प्राकृतके लघू[5] स्त इही तथा बिन्दुयुते[6] पठित्वा॥ ६॥

टठडढणेति[7] गणाः स्युः षट्पञ्चचतुस्त्रियुग्ममात्राणाम्।
तेषां त्रयोदशाष्टकपञ्चत्रिद्वि[8]भेदाः स्युः॥ ७॥

(मात्राप्रस्ताररीतिः—)

प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण।
उद्वृत्तं गुरुलघु वा प्रस्तारः सर्वलघु यावत्॥ ८॥

(षट्कलभेदनामानि—)

शिवशशिदिनपतिसुरपतिशेषाहिसरोजधातृकलिचन्द्राः।
ध्रुवधर्मौ शालिकरः[9] षण्मात्रे स्युस्त्रयोदश विभेदाः॥ ९॥

(पञ्चकलभेदनामानि—)

इन्द्रासनमथ शूरश्चापो हीरश्च शेखरं कुसुमम्।
अहिगणपापगणाविति पञ्चकलानां च नामानि॥ १०॥
सुनरेन्द्राधिपकुञ्जरपर्यायो मेघदन्तयोश्चापि[10]।
ऐरावततारापतिरित्यादिलघोश्च पञ्चमात्रस्य॥ ११॥
पक्षी[11] विराण्मृगेन्द्रामृतवीणायक्षगरुडाख्याः।
जोहलकमिति सञ्ज्ञा मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य॥ १२॥

---

१. 'सयोग' ख-घ. २. 'क्वचिल्लघुः स्या' ख. ३ 'प्रह्लादेः प्राक्क्वचित्' इति छन्दः-पीयूषसूत्रानुसारेण तु 'प्रह्लादिपर' इत्येव पाठो भवेत्। अतएव तत्र "आदिशब्दात् 'अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति' इत्यत्र रीकारस्य, 'भ्रमति भ्रमरनारी कानने विप्रयुक्ता' इत्यत्र तीकारस्य च लघुत्वादिष्टसिद्धिर्बोध्या" इत्याद्युक्तम्. ४. 'एतत्' क-ग; 'एव' ख. ५. 'लघूक्त' ग. ६. 'युगे' ग. ७. षट्कलष्टगणस्त्रयादेशविधः। पञ्चकलष्ठगणोऽष्टविध। चतुष्कलो डगणः पञ्चविधः। त्रिकलो ढगणस्त्रिविधः। द्विकलो णगणो द्विविध.' इति समुदितार्थः ८. 'द्वित्रि' ग. ९. 'शालिकरौ' घ. १०. 'दन्तमेघयो' क-ख-घ. ११. 'पक्षिविराडमृ' क-ख-ग; 'पक्षिविडालमृ' घ.

[1]विविधप्रहरणनामा पञ्चकलः पिङ्गलेनोक्तः ।
गजरथतुरगपदातिसंज्ञकः स्याच्चतुर्मात्रः ॥ १३ ॥

(चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चानां गणानां नामानि—)

कर्णः स्याद्गुरुयुगलं गुर्वन्तः करतलो भवति ।
गुरुमध्यमः पयोधर इति विख्यातस्तृतीयोऽसौ ।
आदिगुरुर्वसुचरणं चतुर्लघुर्द्विजवरो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

(अन्तगुरुचतुष्कलनामानि—)

करबाह्वोः पर्यायाः प्रहरणभुजयोरलंकाराः ।
वज्रं रत्नमिति स्युर्गुर्वन्तचतुष्कले संज्ञाः ॥ १५ ॥

(मध्यगुरुनामानि—)

अश्वगजमनुजपतयो वसुधापतिचक्रवर्तिगोपालाः ।
नायकपवनपयोधररज्जव इति मध्यगुरुसंज्ञाः ॥ १६ ॥

(आदिगुरुनामानि—)

तातपितामहदहनाः पदपर्यायाश्च गण्डबलभद्रौ ।
[2]जङ्घायुगलं रतिरित्यादिगुरोश्चतुष्कले संज्ञाः ॥ १७ ॥

(त्रिकलप्रस्तारे गणत्रयनामानि—)

ध्वजचिह्नचिरचिरालयतोमरतुम्बुरुक[3]चूतमाला च ।
[4]रसवासपवनवलया लघ्वादित्रिकलनामानि ॥ १८ ॥

(गुर्वादित्रिकलनामानि—)

तालपटहकरतालाः सुरपतिरानन्दतूर्यपर्यायाः ।
निर्वाणसमुद्रावपि गुर्वादित्रिकलनामानि ॥ १९ ॥

(त्रिलघुगणनामानि—)

ताण्डवसात्त्विकभावा नारी च त्रिकलनामानि ॥ २० ॥

---

१. अग्र श्लोक एकादशत्वेनाङ्गीकृतः क-ग-घ-पुस्तकेषु. २. 'फणिपतिनृपतिभणितमित्यादिगुरोः स्युश्चतुःकले सञ्ज्ञाः' ख, 'इत्यादि चतुष्कलसञ्ज्ञा फणिराजनिर्दिष्टाः' घ. ३. 'चूड' घ. ४. 'वसुवासवपवन' घ.

(गुरुनामानि—)

नूपुररसनाचामरकङ्कणमञ्जीरताटङ्काः ।
कुण्डलहारौ वलयं गुरुनामानीति कथितानि ॥ २१ ॥

(लघुनामानि—)

शरमेरुदण्डकनकं शङ्खरवौ रूपगन्धकुसुमानि ।
स्पर्शरसाविति संज्ञा मात्रामात्रस्य पिङ्गलेनोक्ताः ॥ २२ ॥

(गणानां नामरूपाणि—)

मगणस्त्रिगुरुस्त्रिलघुर्नगणो भगणादिगुरुर्यगणादिलघुः ।
गुरुमध्यगजो लघुमध्यगरः सगणोऽन्तगुरुस्तगणोऽन्तलघुः ॥ २३ ॥

(गणानां देवताः—)

महीजलानलान्तकाः स्वरर्यमेन्दुपन्नगाः ।
फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेऽष्ट देवताः ॥ २४ ॥

(गणानां फलानि—)

मः संपदं वितनुते नगणो यशांसि
श्रेयः करोति भगणो यगणो जयं च ।
देशाद्विवासयति जो रगणो निहन्ति
राष्ट्रं विनाशयति सस्तगणोऽर्थहन्ता ॥ २५ ॥

मैत्र्यं मगणनगणयोर्यगणभगणयोश्च भृत्यता भवति ।
औदास्यं जतगणयोररिभावः सगणरगणयोरुदितः ॥ २६ ॥

मित्रयोरुदिता सिद्धिर्जयः स्यान्मित्रभृत्ययोः ।
मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्पीडा मित्रवैरिणोः ॥ २७ ॥

कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् ।
भृत्योदासीनयोर्हानिर्हाकारो भृत्यवैरिणोः ॥ २८ ॥

उदासीनवयस्याभ्यां क्षेम साधारणं फलम् ।
स्यादुदासीनभृत्याभ्या[1]मस्वायत्तिस्तु सर्वशः ॥ २९ ॥

1. 'भ्या तस्यापत्ति' घ.

उदास्ताभ्यां फलाभावः परारत्योर्विरोधिता ।
शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥
शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥ ३० ॥

(मात्राणामुद्दिष्टम्—)

दत्त्वा पूर्वयुगाङ्कं गुरु शीर्षाङ्कं विलुप्य शेषाङ्के ।
अङ्कैरितोऽवशिष्टैः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥ ३१ ॥

(मात्राणां नष्टम्—)

नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुग्माङ्कयोजिताः ।
पृष्टाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते ॥ ३२ ॥
परां कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् ।
मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥ ३३ ॥

(वर्णोद्दिष्टम्—)

उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कम् ।
एकं लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्टं विजानीत ॥ ३४ ॥

(वर्णनष्टम्—)

नष्टे तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् ।
दत्त्वैकं[1] विषमे भागे[2] कार्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥ ३५ ॥

(वर्णमेरुः—)

कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्योरेकचिह्नितम् ।
शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥ ३६ ॥

(मात्रामेरुः—)

द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वान्त्येष्वेकमर्पयेत्[3] ।
ऐकद्विकत्रिकचतुःक्रमेण[4] प्रथमेष्वपि ॥ ३७ ॥
शीर्षाङ्कासपराङ्काभ्यां शेषकोष्ठान्प्रपूरयेत् ।
मात्रामेरुरयं दुर्गः सर्वेषामतिदुर्गमः[5] ॥ ३८ ॥

---

१. 'एक विषमभागे तु दत्त्वार्ध गुरु कल्पयेत्' ग. २. 'भागः' क-ख-ग. ३. 'तेष्वे' घ. ४. 'एकद्व्येकत्र्येकचतु.' क-ख-ग. ५. 'मपि' ग.

(वर्णपताका—)

अङ्कमुद्दिष्टवद्दत्त्वा शेषे पूर्वानपासयेत्।
एकैरेकगुरु ज्ञेयं द्वय द्वाभ्या त्रिभिस्त्रयम्॥ ३९॥

एषा वर्णपताका कीर्तिपताकाहिराजस्य।
एकैकमत्र मुक्त्वा ज्ञेया मात्रापताकापि॥ ४०॥

अथ वृत्तानि—

आदि तृतीये द्वादशदशाष्टमात्रा द्वितीयचरणे च।
तुर्ये पञ्चदश स्युर्गाथेयं पिङ्गलेनोक्ता॥ ४१॥

सप्त तुरगाः सदीर्घाः षष्ठे जगणो द्विजोऽथवा भवति।
षष्ठं लघूत्तरदले विषमे जगणो न गाथायाः॥ ४२॥

यथा—

उदितेऽर्धचन्द्रनिकरे प्रसरन्ति समन्ततोऽन्धकाराणि।
घनपवनेऽपि लताया निस्पन्दत्वं सुमुखि चित्रम्॥ ४३॥

इति गाथा।

गाथोत्तरदलतुल्यं पूर्वदलं भवति यदि बाले।
तामिह फणपतिभणितामुपगीतिं वर्णयन्ति जनाः॥ ४४॥

यथा—

त्वद्दर्शनदिवसावधि सावधि नो बाधते मदनः।
क्षणमपि यामति, यामो दिवसति, दिवसास्तु कल्पन्ति॥ ४५॥

इत्युपगीतिः।

गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ।
सेयं भवति **विगाथा** फणिनायकपिङ्गलेन संप्रोक्ता॥ ४६॥

यथा—

वृन्दारण्यविहारी बल्लवनारीमनोहारी।
गोपालीकरतालीर्नर्तनशाली पुनाति वनमाली॥ ४७॥

इति विगाथा।

---

१. 'मात्र' ख-घ; 'मेव' ग. २. 'नदर्शावधि' ग. ३. 'भवतो यथा च' ग; 'भवतो यदा च' ख. ४. 'वर्तन' क.

गाथाद्वितीयतुर्यावष्टादशमात्रकौ [1]यदा भवतः ।
मात्राषष्टिशरीरा प्रोक्ता सा **गीतिरिह** हि फणिपतिना ॥ ४८ ॥

यथा—

अयि धृतिमोचन लोचन वद कथमुपयासि सविधमेणदृशः ।
निष्क्रान्तायामस्यां तव दुश्चरितेन भावि हृदि शल्यम् ॥ ४९ ॥

इति गीतिः ।

[2]यदि गाथातुर्यपदं विंशतिमात्रं च **गाथिनी** भवति ।
फणिपतिपिङ्गलभणितं तद्विपरीतं तु **सिंहिनीवृत्तम्** ॥ ५० ॥

यथा—

वन्दे रवीन्दुनयनं नवजलधररुचिमन्दिरारमणम् ।
नन्दानन्दनिदानं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदाम्भोजम् ॥ ५१ ॥

इति गाथिनी ।

[3]पर्याप्ता जलधारा विरमति न च हन्त लोचने जलधारा ।
जग्मुः प्रसादमाशास्तदपि न मे जीवितस्याशा ॥ ५२ ॥

इति सिंहिनी ।

स्कन्धकमिति तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्धं स्यात् ।
तत्तुल्यमग्रिमदलं भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥ ५३ ॥

यथा—

अयमेति विमलविद्युत्करालकरवालवि[4]र्मलजलधरकालः ।
उद्यन्नवघनगर्जिततर्जितपथिकाङ्गनानिवहहृदयतलः ॥ ५४ ॥

इति स्कन्धकम् ।

षट्कलतुरगौ त्रिकलमपि विषमपदे विनिधेहि ।
समपादान्ते चै[5]कैकलमिति **दोहामवधेहि** ॥ ५५ ॥

---

१. 'यथा' घ. २. प्राकृतपिङ्गलसूत्रे तु गाथिन्या पूर्वार्धस्य त्रिंशन्मात्रत्वम्, उत्तरार्धस्य द्वात्रिंशन्मात्रत्वमभिधाय तद्विपरीतत्व सिंहिन्यामुक्तम्. ३. अयमुदाहरणश्लोकः क-ग-पुस्तकयोस्त्रुटितः. ४. 'ललित' ख-घ. ५ त्रिकलस्य स्थान एककलमिति विषमे त्रयोदश, समे एकादश मात्रा दोहाया भवन्ति.

यथा—

चरणसरोरुहमस्तु हृदि[1] मे वदने तव नाम ।
चक्षुषि रूपं यावदस्तु रमय मनो मम राम ॥ ९६ ॥

इति दोहा ।

द्विजवरयुगमिह रचय, त्रिलघुकगणमथ कलय, ।
सुललितकलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि ।
जगति विदितललितमिति, वरफणिपतिरिति वदति ॥ ९७ ॥

यथा—

प्रविचलकुवलयनयन, जलनिधिकृतवरशयन, ।
दितितनयनिवहदमन, शमनविविधभयशमन ।
मयि वरमुपनय सुचिर, मभिनवजलधररुचिर ॥ ९८ ॥

इति ललितम् ।

रोलावृत्तमवेहि नागपिङ्गल[2]कविभणितं
प्रतिपदमिह चतुरधिककलविंशतिपरिगणितम् ।
एकादशमधि विरतिरखिलजनचित्ताहरणं
सुललितपदमदकारिविमलकविकण्ठाभरणम् ॥ ९९ ॥

यथा—

तरति पयोनिधिसलिलमयति[3] गिरिशिखरशिखोपरि
विशति रसातलमटति यशस्तव सकलदिशः परि ।
गगनगमनमभिनयति समं शशिना श्रियमञ्चति
चित्रमिदं न तथापि भवन्तं भूप विमुञ्चति ॥ ६० ॥

इति रोला ।

दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणं
द्वितीयमष्टादशकलितमतिहृदयहरणम् ।
ईदृशमुत्तरदलमपि हृदयसंधानकं
नागपतिपिङ्गलभणितमिति शृणु गन्धानकम् ॥ ६१ ॥

---

१. 'मद्वदने' क; 'मद्वचने' ख-घ. २. 'पतिपिङ्गलभ' क-ख-घ. ३. 'मटति' घ.

यथा—

गर्जति जलधरः परिनृत्यति शिखिनिवहो
नीपवनीमवधूय वहति दक्षिणगन्धवहः ।
दूरे दयितः कथय सखि किमिह हि करवै
प्रज्वालय दहनं झटिति शलभमनुकरवै ॥ ६२ ॥

इति गन्धानकम् ।

चौपैयावृत्तं त्रिंशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलगीत
कुरु सप्ततुरङ्गममतिहृदयंगममन्ते गुरुमुपनीतम् ।
यदि दशवसुरविभिश्छन्दोविद्भिः क्रियते यतिरभिराम
सपदि श्रवणसमये नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम् ॥६३॥

यथा—

कालियकुलगञ्जनदुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी
गोवर्धनधारी गोपविहारी वृन्दावनसंचारी ।
हतदुर्जयदानवपालितमानवमुदिताखण्डलपाली
गोपालीनिधुवनसुखरसशाली भवतु मुदे वनमाली ॥ ६४ ॥

इति चौपैया ।

इह सप्तचतुष्कलगणनिर्मितपदं त्रिल[घु]विरामं भवति यदि ।
नागाधिपपिङ्गलभणितसुमङ्गल**घत्ता**वृत्तमिति द्विपदि ॥ ६५ ॥

यथा—

हृदि तावदनेकः स्फुरति विवेकस्तपसि मनो नियतं भवति ।
यावन्नवहरिणीनयनातरुणीस्मितसुभगं न विलोकयति ॥ ६६ ॥

इति घत्ता ।

एतद्भेद एव—

एकादशविश्रामि तुरगविरामि यदि घत्तावृत्तं भवति ।
छन्दो **घत्तानन्द**मिदमानन्दकारि नागपतिरिति वदति ॥ ६७ ॥

---

१. 'यति' ख. २. 'त्रिलविराम' इत्येव भवेत्

यथा—

मधुरस्मितलव[1]शालि यदि वनमालिवदनकमलमवलोकये ।
अधरसुधारसधाम परमभिराममवलम्बे जीवितमये ॥ ६८ ॥

इति घत्तानन्दः ।

प्रथममुपनय रामकल[2]त्रयमहिगणेन सह दण्डमिति प[3]दानि विषमानि सचिनु

समपदे च षट्पञ्चवसुषट्कलकमिहैदातनु ।
एवं पञ्च पदानि कुरु दोहामग्रे देहि
भुजगराजपिङ्गलभणितनवपदमेतदवेहि ॥ ६९ ॥

यथा—

विहर मानिनि मानमपहाय रमय रमणमतिश[4]यितकपटकल-ह[5]रेति किमु विनश्यसि

यौवनमिदमतिच[6]पलं नदीजलगतिसम न पश्यसि ।
अनुभव हरिपरिरम्भसुखमिति वक्ता वद कोऽपि
मुग्धे माधवमधि सपदि कुरु कारुण्यमितोऽपि ॥ ७० ॥

इति नवपदम् ।

चत्वारि चतुष्कलकानि धे[7]हि तत्रापि जगणमन्ते नि[8]धेहि ।
भणिता फणिनायकपिङ्गलेन प्रज्झटिकेयं षोडशकलेन ॥ ७१ ॥

यथा—

रमते न मनः परितापधारि न मनागपि विरमति नयनवारि ।
यदवधि ह[9]रिणीदृक्पथम[10]ंगामि तदवधि बाधाशतमनुभवामि ॥ ७२ ॥

इति प्रज्झटिका ।

छन्दसि षोडशकले विलासिनि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि ।
[11]अरिला नाम पयोधरधारिणि शेषे नियतलघुद्वयधारिणि ॥ ७३ ॥

---

१. 'शशि' ख. २. 'त्रितय' ग-घ. ३. 'पादानि' क-ग. ४. 'शयितम्' क-घ. ५. 'रीति विधुमुखि' ख. ६ 'चपलमचलनदीजलगतिनसि' ख. ७. 'देहि' क. ८ 'विधेहि' क. ९. 'हरिणा' क. १०. 'अग कुटिलायां गतौ' इत्यस्य धातो रूपमेतत्. ११. 'अलिला' क-ख-ग.

यथा—

किं कीनाश पाशधर गर्जसि मामुपगम्य दास(१)भरमर्जसि (२)।
हरिचरणं शरणं न हि पश्यसि यन्नामश्रवणादपि नश्यसि ॥ ७४ ॥

इत्यरिल्ला ।

अक्षरगुरुलघुनियमविरहितं भुजगराजपिङ्गलपरि(३)गणितम् ।
भवति सुगुम्फितषोडशकलकं वाणी(४)भूषणपादाकुलकम् ॥ ७५ ॥

यथा—

मलयपवनहृतकुसुमपरागः परभृतनिभृतरणितवनभागः ।
चिरतरसंचितमानदुरन्तः कस्य न मुदमुपनयति वसन्तः ॥ ७६ ॥

इति पादाकुलकम् ।

षट्कलमादौ तदनु चतुस्तुरगं परिसतनु
शेषे द्विकलं कलय चतुष्पदमेवं सचिनु ।
छन्दः षट्पदनाम भवति फणिनायकगीतं
रुद्रे विरतिमुपैति नृपतिसुखकरमुपनीतम् ।
उल्लालयुगलमत्र च भवेदष्टाविंशतिकलमितं
शृणु पञ्चदशे विरतिस्थि(५)तपठनादपि पण्डि(६)तजनहितम् ॥ ७७ ॥

यथा—

वा(७)मकरोदरकलितकमलसोदररुचिवदना
गुरुपुरतोऽपि तवैव नाम जल्पति गुरुमदना ।
भवदभिलिखनवि(९)शेषरभसपरिशेषितदिवसा
मुञ्चति चन्द्रभयेन रजनिमधि (१०)जीवितमपि सा ।

---

१. 'हासभरतर्जसि' घ. २. 'भर्जसि' ग. ३ 'लपितम्' क-ग; 'गणितम्' घ. ४. 'भूषा' क-ख-ग. ५. 'स्थित' क. ६. 'गुणिगणहितम्' क ग. ७. 'राम' क. ८ 'लषण' क. ९. 'निवेश' ग. १०. 'जीवन' क-ख-ग.

हृदि विनिहितभवदभि[1]शरणरसरङ्गतरङ्गदनङ्गवति
भवदीयविलोकनमन्तरा न म[2]नोरथसुखमनुभवति ॥ ७८ ॥

इति षट्पदम् ।

यद्यष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदकरपदकर्णद्विजविहिता
सा **पद्मावतिका** वि[3]बुधसुमहिता जगणविरहिता सुकविहिता ।
इह द[4]शवसुभुवनैर्भवति विरामः सकलाभिमतफलाय तदा
फणिनायकपिङ्गलभणितसुमङ्गलरसिकमनःसविहितमदा ॥ ७९ ॥

यथा—

विधुरेव विधुरयति मर्म निकृन्तति जनयति शर्म न नर्मसदः
चन्दनवनपवनो विकलयति मनो दलयति मदनो हृदयमदः ।
प्रियसखि मम नयनं पङ्कजनयनं कीर्तिसिंहधरणीरमणं
यदि मिलति विशालं भवति तदालं विरहपयोनिधिसंतरणम् ॥ ८० ॥

इति पद्मावती ।

कुण्डलिका सा क[5]थ्यते प्रथमं दोहा यत्र
रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विम[6]लं तत्र ।
प्रभवति विम[7]लं तत्र पदं प्रति सुललितयमकम्
अष्टपदी सा भवति वि[8]विधकविकौशलगमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितपण्डितमण्डलिका
कुण्डलिनायकभणिता विबुधक[9]र्णकुण्डलिका ॥ ८१ ॥

यथा—

तरणी भवसि निमज्जतो दुरितपयोनिधिवारि
दिशि दिशि विलसति तव यशो नवहिमरुचिरुचिधारि ।
नवहिमरुचिरुचिधारि म[10]हो ऽपि न यस्य समानं
परवारण बलसिंह विदुषि वितरसि ब[11]हु दानम् ।

१. 'शरणे सारंगत' घ. २. 'मतौ सुख' घ. ३ 'विविध' ग. ४ 'दशभुवन' ग. ५. 'कथिता' ग. ६. 'नियत' क. ७. 'विमल' घ. ८. 'भणित' क-ख-ग. ९. 'कर्णे' क-ख-ग. १०. 'महौहिमोऽपि' घ. ११. 'गुरु' क-ग.

परवारण बलसिंह जयसि भुवि जगदेकरणी[1]
कीर्तिसिंह नृप जीव यावदमृतद्युतितरणी ॥ ८२ ॥
इति कुण्डलिका ।

षट्कलमादौ विरचय शेषे रगणविभूषितं
मध्ये नियमविहीनं द्वादशके यतिसगतम् ।
फणिपतिपिङ्गलवर्णितं[2] कविकुलहृदयरञ्जनं
पञ्चाधिकविंशतिकलवृत्तमिदं[3] **गगनाङ्गनम्** ॥ ८३ ॥

यथा—
गिरिवरतनयाकुचरसपातविमुद्रितलोचने[4]
निद्राश्वसितसमीरणदूरदुरितभयमोचने ।
अतिबलविचलदसुरबलतारितसुरवरनायके
अनुगतजनतातारिणि मम नतिरस्तु[5] विनायके ॥ ८४ ॥
इति *गगनाङ्गनम्* ।

आदौ षट्कलसंगतमेतत्तदनु पञ्चचतुष्कलम् ।
गुर्वन्तं **द्विपदी** भवतीह हि विंशत्यष्टकलं दलम् ॥ ८५ ॥

यथा—
क्षणमपि मयि विनिधेहि विलासिनि मधुकरमदविमोचने[6] ।
विषमायुधविषमायुधशासनविकले सुमुखि लोचने ॥ ८६ ॥
इति द्विपदी ।

द्विजवरनवगणमुपनय तदनु च विमल कमलदलमृदुलसुतनु[7] रगणमिह[8] हि खञ्जके ।
द्विदलममलदलमिदमिति[9] फणिवरनरपतिगदितमिदमतिशयगुणसुहृदय-सुरञ्जके ॥ ८७ ॥

---

१. 'जयदे' ग. २ 'वर्णितक' ग-घ. ३. 'पञ्चविंशतिकल' ख. ४. 'कुज' ग. ५. 'रति' ग. ६ 'विलोचने' घ. ७ 'कमलसुत' घ. ८ 'नगणमिह ललितखञ्जके' घ. ९. 'ममलमति' क; 'ममलमिति' ग.

यथा—

गुरुतमसि मम मनसि घनरामय लघु शमय मनसिशयविशिखचय[1]जनितरुजमायताम् ।

अतिसुरभिकुटजमभिनिगदघनमदुपवनमुपनयतु हरिमिह तु स हृदि मलयजायताम् ॥ ८८ ॥

इति खञ्जकम् ।

द्विजवरमिह हि रसगुणितमुपनयतु तदनु जगणमवधेहि ।
[2]स्वरगुणित[3]मपरदलमपि कुरु वर फणिपतिमुखभणितरुचिर[4]शिखेहि ॥ ८९ ॥

यथा—

नकुलवनमृदुपवनरयनि[5]हतविरहिशतसुरभिरयमेति ।
दयिततमविरहि मम हृदयमतिपतति सखि यदि हतविधुरयमुदेति ॥ ९० ॥

इति शिखा ।

द्विजवर[6]नवगणमतिशयसुरुचिरमिह कुरु
तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्णवच्छेषे ।
[7]अपरदलं गाथाया मालावृत्तं विचित्रं तत् ॥ ९१ ॥

यथा—

खरनखरमुखदलितदितितनयकठिनहृदय-
रुधिरनिवहभवदभिषवसुखितमानसो हन्यात् ।
भवदंहो नरसिंहो [8]दिविर्षत्संघोपसयातः ॥ ९२ ॥

इति माला ।

दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो विमलो हि विराजति ।
फणिपतिनृपतिः किल तदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ ९३ ॥

---

१. 'जनितहृदयज' घ; 'जहृदयरुज' इति यथाकथचित्सभवति २. 'मुनि' क-ग. ३. 'मवर' घ. ४. शिखेहि' घ; 'शिखाहि' क. ५ 'निवह' ख; 'मिहर' घ. ६. 'नवगणमिह' ख-ग-घ. ७. 'मालावृत्ते दादूटललितमपि करपे' इत्यधिकं घ—पुस्तके. ८. 'षत्सु महोपसपातः' ख घ, 'दिविषत्सगाहोपसंपातः' ग.

यथा—

सितपटुकपटविलोकितैरपहृतमानस पङ्कजलोचन ।
दृष्टिपथे भवितासि मम गोपवधूजनशोकविमोचन ॥ ९४ ॥

इति चुलिआला ।

तत्सोरठावृत्तममलमुरगपतिरिति वदति ।
तद्दोहाविपरीतमिह जनहृदि मुदमुपनयति ॥ ९५ ॥

यथा—

अभिनवजलधरनीलममलकमलदललोचनम् ।
सखि पश्यामि[1] कदापि मधुमथनं भवमोचनम् ॥ ९६ ॥

इति सोरठा ।

द्विजगणसगणभगणकलिता भवति चतुर्दशकलकलिता[2] ।
अन्तगुरुमुपधाय यदा[3] हाकलिरेषा भवति तदा ॥ ९७ ॥

यथा—

कौमुदकुमुदबन्धुवदना सितपीयूषजनितमदना ।
चपलविलोचनजितहरिणी हरति न कस्य मनस्तरुणी ॥ ९८ ॥

इति हाकलि ।

सगणं निधाय जगणं विधाय ।
श्रुतिसौख्यधाम मधुभारनाम ॥ ९९ ॥

यथा—

अपि मुञ्च मानमवटौ बधान ।
भुजपाशकेन भयनाशकेन ॥ १०० ॥

इति मधुभार ।

एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि ।
इदमाभीरमवेहि जगणमन्तमभिधेहि[4] ॥ १०१ ॥

यथा—

तरलनयनवलितेन मदमन्थरचलितेन ।
सुमुखि हृदयमभिलाषि सपदि न कस्य विलासि ॥ १०२ ॥

इत्याभीरम् ।

---

१. 'पश्येम' क-ख. २. 'ललिता' क-ग. ३. 'सदा' क. ४ 'मनु' ख.

द्वात्रिंशन्मात्रं भवति पवित्रं फणिपतिजल्पितवृत्तवरं
दशवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम्।
यद्यष्टचतुष्कलकलितसकलपदमिति **दुर्मिलका**नामधरं
नरपतिवरतोषण बन्दिविभूषण भुवनविदितसंतापहरम् ॥ १०३ ॥

यथा—

यमुनाजलकेलिविलोलविलोचनगोपीजनहृतवसनवरं
तटजातविशालतमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपरम्।
निजभुजमदमत्तभोजपतिमानससभृतदम्भविनाशकरं
करचरणमयूखमुषितकमलं नम लीलामानुषवेषधरम् ॥ १०४ ॥

इति दुर्मिला।

सप्तचतुष्कलकलितदल[1]सकलमत्यहितकुण्डलरुचिरा।
न कुरु पयोधरमिह फणिपतिवरभणितमिदं वृत्तं **रुचिरा** ॥१०५॥

यथा—

कस्य तनुर्मनुजस्य सितासितसंगममधिविधितः पतिता।
यस्य कृते करभोरु विषीदसि मिहिरातपनि[2]हितेव लता ॥ १०६ ॥

इति रुचिरा।

तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय।
इह **दीपक**मवेहि लघुमन्तमधिधे[3]हि ॥ १०७ ॥

यथा—

क्षणमात्रमति वल्गु जगदेतदति फल्गु।
धनलोभमपहाय नम पद्मनयनाय ॥ १०८ ॥

इति दीपकम्।

शृणु **सिंहविलोकित**वृत्तवरं वरयमकमनोहरचरणधरम्।
धरणीपतिमानसमधिकलितं किल वेद चतुष्कलगणललितम् ॥ १०९ ॥

---

१. 'सकलदलसमोहित' ख-घ. २ 'निहतेव' ग. ३ 'देहि' ख. ४. 'मन्तिके' ग.

यथा—

दिवसाद्यवसादितितिमिरवनं वनजावलिबोधनिसर्गधनम्।
धनदेन्द्रकृतान्तपाशिनमितं मितभुवनतलं नम दिवसकृतम् ॥ ११० ॥

इति सिंहविलोकितम्।

षट्कलमादिगुरुं प्रथमं कुरु सततं
पञ्चकलं च ततोऽपि चतुष्कलसंगतम्।
नायकमत्र चतुर्थमितो गुरुमन्तके[1]
एकाधिकविंशतिः प्लवङ्गमवृत्तके ॥ १११ ॥

यथा—

विष्णुविरञ्चिविभाकरवासववन्दितं
विस्मृतविषयविषादकमुनिजननन्दितम्।
चञ्चलया तुलित सुसुखं न हि कामये
शंकरपादसरोजरजः परिभावये ॥ ११२ ॥

इति प्लवङ्गमम्।

लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिह हि सुकलय चतुष्कलमष्टगणं
द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम्।
लीलावतिका भवति च करकर्णद्विजगणभगणजगणकलिता
फणिनायकपिङ्गलविरचितमद्भुतवृत्तममलगुम्फनललिता ॥ ११३ ॥

यथा—

धेनुसहस्रमनुदिनमिह वितरसि द्विजनिवहे मुदमातनुषे[2]
विश्वतिमिर[3]दिनकर सपदि करकमलमपि[4] लक्ष्मीवसतिं तनुषे।
दोषापनयनलब्धनिजसमुदयराजसुवलमप्यवलयसि[5] रणे
त्वयि चलति चलति वसुधा वसुधाधिप कीर्तिसिंह धरणीरमणे ॥ ११४ ॥

इति लीलावती।

---

१. 'मन्तिके' ग. २. 'मिद' ग. ३. 'रिपु' ख-घ. ४. 'दलनकरहस्तकुशेशयमपि' ख घ. ५. 'दुरितविलयमिलितस्वजनोदयनृपराजवलयमवलयसि' घ.

इन्द्रासनं प्रथमं विसर्जय तदनु [1]संचिनु षट्कलं
ननु तदनु पञ्चकल[2]त्रयं किल कुरु विरामे कुण्डलम् ।
अष्टाधिकामिह विंशतिं च कलाः कलावति सुन्दर
हरिगीतमिति हरिगीतकं वर वृत्तमतिरसमन्दिरम् ॥ ११५ ॥

यथा—

सखि बंभ्रमीति मनो भृशं जगदेव शून्यमवेक्ष्यते
परिभिद्यते मम हृदयमर्म न शर्म सम्प्रति वीक्ष्यते ।
परिहीयते वपुषा भृशं नलिनीव [3]हिमततिसंगता
रुदती परं वदतीति सा सुदती रतीशवशं गता ॥ ११६ ॥

इति हरिगीता ।

प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसु वसुकं
वसु विमलतुरङ्गममतिहृदयंगमहृषितभुजंगमनृपतिलकम् ।
त्रिंशद्विकला सविहितविलास सततनिवास हृदयमुदो
मदमुदितभुजंगीमोहनरङ्गी वदति **त्रिभङ्गी**वृत्तमदः ॥ ११७ ॥

यथा—

विविधायुधमण्डितसंगरपण्डितरणदण्डितपाखण्डभटे
चण्डासुरखण्डिनि पुरहरमण्डिनि शशधर[4]खण्डिनि बद्धजटे ।
भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयि सुचिरं
गिरिराजसुवासिनि शैलनिवासिनि शंभुविलासिनि देहि वरम्॥११८॥

इति त्रिभङ्गी ।

वह्निटगणमन्त्यरगणमेव चरणशोभितं
पश्य सुदति नागनृपतिरत्र वदति नो हितम् ।
राजभजनकालपठन एव रटनरञ्जनं
हीरक इति नाम भवति काममवति सज्जनम् ॥ ११९ ॥

यथा—

ध्यानमटत साम पठत नाम रटत केशवं
धर्ममयत शर्म भजत कर्म सृजत शैशवम् ।

---

१. 'सतनु' घ. २. 'त्रितय' घ. ३. 'हिमकरसगता' घ. ४. 'मण्डिनि' ग.

द्वारभवनदाररमणसारचयनवासना
तावदयति[1] नावतरति कालनृपतिशासना ॥ १२० ॥
इति हीरम् ।

लघुगुरुकनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिसुखनिगदपदं
दशवसुभवनैर्यतिरिह हि यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् ।
वसुविमलचतुष्कलगण[2]हृतगुणिगणचरणविरामाहितसगणं
क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि **जनहरणम्**॥१२१॥

यथा—

उपगम्य निभृततरमभिनवजलधरसुभगसुदर्शनचक्रधरं
सखि कथय हृदयरुजमुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् ।
अतिकुटिलकठिनहठमपनय मयि शठ दर्शनमपि न ददासि चिरा-
दचिरांशुलतासदृशी[3] नवयौवनकान्तिरचिरमिह रुचिरतरा ॥१२२॥
इति जनहरणम् ।

प्रथमं कुरु षट्कलमन्ते कुण्डलमिह मध्ये वसुतुरगधरं
सतापहरं दशवसुभुवनाष्टभिरत्र चरणमभिभवति विरामो यदि ललितम्[4] ।
कविवलयहितं फणिनायकभणितं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कलवित्त
भुवने वृत्तं महितं रसनिवहं तन्**मदनगृहं** नरपतिससदि लब्धपदं गुरुशोकगदम्॥

यथा—

विरहानलतप्ता सीदति सुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले मरकतविमले
करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन निशामनिमेषदृशा ।
न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकर[5]करनिकरं परितापकरं
मनुते हृदि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरदीनमुखी जीवितविमुखी ॥१२४॥
इति मदनगृहम् ।

आदौ कुरु षट्कलमत्र चतुष्कल पञ्चानन्दमितोऽपि
दशवस्वेकादश भवति विरतिवशमधिकशुचामवलोपि[6] ।

१. 'दवति' क. २. 'जगण' ख-घ. ३. 'सुदृशी' ग. ४. 'कालितम्' ख-ग.
५. 'हिमकरनिकर' ग. ६. 'मप' ग.

विंशति नवसंख्यं कविकुलसंख्यं वन्दितगुणगणकोटि
मरहट्टावृत्तं किल जयकृत्ये कृतरिपुविनतकरोटि ॥ १२९ ॥

यथा—

अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता जगदन्तरगतशील
दुरितद्रुमदाही विश्वविगाही कल्पक्षयकृतलील ।
भुवनत्रयवन्दित गिरिजानन्दित हरशिरसि स्थिरवास
दह हुतवह पापं देहि दुरापं वसुहततिमिरविलास ॥ १२६ ॥

इति मरहट्टा ।

इति श्रीदामोदरमिश्रविरचिते वाणीभूषणे मात्रावृत्तं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीय परिच्छेदः ।

अथैकाक्षरच्छन्दः—

यद्गौः ।
सा श्रीः ॥ १ ॥

यथा—

विष्णुम् ।
वन्दे ॥ २ ॥

इति श्रीः ।

अथ द्व्यक्षरच्छन्दः—

यस्मिन्हारौ ।
कामः स स्यात् ॥ ३ ॥

यथा—

कल्याणं वः ।
शंभुर्देयात् ॥ ४ ॥

इति कामः ।

द्विकलघु ।
मधुरिति ॥ ५ ॥

१. 'गति' ख-ग. २. 'रिति मधु' ख-ग.

यथा—

रतिमय ।
वरतनु ॥ ६ ॥

इति मधु ।

लघुश्च[1] गुः ।
मही स्मृता ॥ ७ ॥

यथा—

हरोऽस्तु मे ।
मनोमुदे ॥ ८ ॥

इति मही ।

हारलश्च[2] ।
धारि सारु ॥ ९ ॥

यथा—

कृत्यवस्तु ।
सिद्धमस्तु[3] ॥ १० ॥

इति सारु ।

अथ त्र्यक्षरच्छन्दः—

ताली सा निर्दिष्टा ।
उद्दिष्टो मो यत्र ॥ ११ ॥

यथा—

ज्ञानी ते जानीते ।
सारूप्यं वैरूप्यम् ॥ १२ ॥

इति ताली ।

ओहलं दृश्यते ।
सा प्रिया कथ्यते ॥ १३ ॥

---

१. 'गुरुः' ख-घ. २. 'हारदण्ड' ख-घ. ३. 'सिद्धिरस्तु' घ.

यथा—

नौमि [1]तं पालकम् ।
देवकी[2]बालकम् ॥ १४ ॥

इति प्रिया ।

नरेन्द्रो यदा स्यात् ।
शशी कथ्यते तत् ॥ १५ ॥

यथा—

जनानन्दकन्दः ।
श्रिये स्तान्मुकुन्दः ॥ १६ ॥

इति शशी ।

सगणो रमणः ।
कविना कथितः ॥ १७ ॥

यथा—

धनदो धनदः ।
भवतो भवतात् ॥ १८ ॥

इति रमणः ।

कर्णेन [3]गन्धेन ।
पाञ्चालमाख्याहि ॥ १९ ॥

यथा—

शर्माणि सर्वाणि ।
देयानि [4]शर्वाणि ॥ २० ॥

इति पाञ्चालम् ।

[5]नरेन्द्रमुदेहि ।
मृगेन्द्रमवेहि ॥ २१ ॥

---

१. 'गोपा' ख. २. 'दारकम्' ग. ३. 'दण्डेन' ख. ४. 'रुद्राणि' ख घ. ५. 'पयोधरधारि' ख-घ.

यथा—

कवीन्द्रहितानि[1] ।
नरेन्द्रगृहाणि ॥ २२ ॥

इति मृगेन्द्रः ।

चञ्चति[2] भो यदि ।
मन्दरमञ्चति ॥ २३ ॥

यथा—

शं कुरु शंकर ।
वैरिभयंकर ॥ २४ ॥

इति मन्दरः ।

कमलमयत[3] ।
नगणमवत[4] ॥ २५ ॥

यथा—

मयि पुरहर ।
शमिह वितर ॥ २६ ॥

इति कमलम् ।

अथ चतुरक्षरच्छन्दः—

यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः ।
वेदैर्वर्णैः सा स्यात्तीर्णा ॥ २७ ॥

यथा—

वंशीवादैर्दत्तोन्मादैः[5] ।
हृत्वा चेतः क्वासौ यातः ॥ २८ ॥

इति तीर्णा ।

यत्तु पक्षिदण्डलक्षि ।
वेदवर्णधारि धारि ॥ २९ ॥

१. 'वृथा विलपामि । हरि न भजामि ॥' ख-घ. २. 'छन्दसि' ख. ३ 'मयतु' ख-घ.
४. 'मिह तु' ख-घ. ५. 'लब्ध्वा तु त्वत्पादानन्त. । आमोदन्ते नित्य सन्तः ॥' क-ग.

यथा—

राम राम राम राम ।
सारमेतदेव नाम ॥ ३० ॥

इति धारि ।

द्वितुर्यके गुरुर्यदा ।
नगाणिका भवेत्तदा ॥ ३१ ॥

यथा—

पयोधिजालमीक्ष्यते ।
धवैव तेन लक्ष्यते [1] ॥ ३२ ॥

इति नगाणी ।

अथ पञ्चाक्षरच्छन्दः—

द्वौ कर्णौ हारः **संमोहा** सारः ।
वर्णाः पञ्चैवं नागाधीशोक्ताः ॥ ३३ ॥

यथा—

दूरं याताली घोरा वन्याली ।
कृष्णो मायावी निर्वेदो भावी ॥ ३४ ॥

इति संमोहा ।

आद्यन्तकर्णाः पञ्चैव वर्णाः ।
लब्ध्वैकहारी वाच्यः स **हारी** ॥ ३५ ॥

यथा—

कंसादिकेतुं धर्मैकसेतुम् ।
इन्दीवराभं वन्देऽब्जनाभम् ॥ ३६ ॥

इति हारी ।

पिङ्गलदृष्टो भादिविशिष्टः ।
कर्णयुतोऽसौ भामिनि **हंसः** ॥ ३७ ॥

---

१. 'विलोकये कदा क्षणम् । हरिं सरोरुहेक्षणम् ॥' ख-घ.

यथा—

एति वसन्ते याति दिगन्ते ।
कि सखि कान्तः कोऽपि कृतान्तः ॥ ३८ ॥

इति हंसः ।

नगणमनु द्विलघु कुरु ।
फणिभणितयमकमिति ॥ ३९ ॥

यथा—

विषमतरविषमशर ।
प्रहर मयि न चिरमयि ॥ ४० ॥

इति यमकम् ।

अथ षडक्षरच्छन्दः—

एषा वर्णैः षड्भिः प्रोक्ता छन्दोविद्भिः ।
सर्वे वर्णा यस्या दीर्घाः शेषा सा स्यात् ॥ ४१ ॥

यथा—

किं[1] कुर्या मे कान्तः सख्यं कर्तुं भ्रान्तः ।
दुः[2]खैः स्वान्तं पूर्णं यात प्राणास्तूर्णम् ॥ ४२ ॥

इति शेपा ।

सखि[3] सद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ ४३ ॥

यथा—

वनमालिकथा सकलालि वृथा ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥ ४४ ॥

इति तिलका ।

यत्र[4] पादद्वयं दृश्यते रद्वयम् ।
नागराजोदिता सा विमोहा[5] मता ॥ ४५ ॥

१ 'कि वा कुर्या हे हो नैवायात' कान्तः । व्योमाभ्रं' सपूर्ण' ख-घ. २. 'व्योमाभ्रे सवर्त्ते' ग. ३. 'सगणद्वितय' ख-घ. ४ 'यत्र पक्षिद्वय दृश्यते सुन्दरम् । सर्पराजो' ख-घ. ५. 'विजोहा' ख-घ.

यथा—

[1]पर्वते पर्वते किं न सन्त्यापगाः ।
सर्वतो वर्तते नैव दैवापगा ॥ ४६ ॥

इति विमोहा ।

द्विजवरकर्णाविह रसवर्णा[2] ।
भवति यदा सा किल चतु[3]रंसा ॥ ४७ ॥

यथा—

[4]जय जय विष्णो त्रिभुवनजिष्णो ।
अपनय दुःख प्रवितर सौख्यम् ॥ ४८ ॥

इति चतुरंसा ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय नित्यं[5] च ।
वर्णै रसैर्यत्तु मन्थानमेतत्तु ॥ ४९ ॥

यथा—

शीतांशुवक्त्राय पाथोजनेत्राय ।
वन्दस्व नन्दस्य भव्याय पुत्राय ॥ ५० ॥

इति मन्थानम् ।

ध्वजानन्दकर्णाः षडेवात्र वर्णाः ।
बुधानन्दकारी भवेच्छङ्खनारी[6] ॥ ५१ ॥

यथा—

स्फुरद्गोपनारीपरीरम्भकारी ।
हरिः पातु वृन्दावनाभ्यर्णचारी ॥ ५२ ॥

इति शङ्खनारी[7] ।

यदा जगणद्वि भवेदमलघु ।
फणी वितनोति सुमालतिकेति ॥ ५३ ॥

---

१. 'इतः प्राक् 'आलि वशीधरे कामकेलीपरे । किं मया साधित मौनमारोपितम् ॥ पुनः' इत्यधिक ख-घ. २ 'वर्णैः' ख-घ. ३. 'रशा' ख-घ. ४. इतः प्राक् 'तव रतिशाली यदि वनमाली । विविधविलासे सखि किमुदासे ॥ पुनः' इत्यधिक ख-घ. ५. 'सानन्द' क-ग. ६–७. 'धारी' ख-घ.

यथा—

मनोजशरेण विषण्णतरेण ।
अवादि न तेन भवद्दयितेन ॥ ९४ ॥

इति सुमालती ।

द्विगुणनगणमिह वितनुहि ।
दमनकमिदमिति गदति हि ॥ ९५ ॥

यथा—

सुवचनमिह[1] भृशमुपनय ।
सुमुखि मदनरुजमपनय ॥ ९६ ॥

इति दमनकम् ।

अथ सप्ताक्षरच्छन्दः—

हारमेरुणा यदा संकुला भवेत्सदा ।
सप्तवर्णसगता[2] सा **समानिका** मता ॥ ९७ ॥

यथा—

पद्मचारुचक्षुषा नीलनीरज[3]त्विषा ।
आलि मन्मनो हृत वंशनादमोहितम्[4] ॥ ९८ ॥

इति समानिका ।

द्विजगणमाहर भगणमुपाहर ।
भणति **सुवासक**मिति गुणिनायक ॥ ९९ ॥

यथा—

गिरिवरनन्दिनि दुरितनिकन्दिनि[5] ।
विहितनतौ[6] मयि कुरु करुणामयि ॥ ६० ॥

इति सुवासकम् ।

द्विजगणमवेहि जगणमनुदेहि ।
विविधरसस(सि)श्चि भवति **करहश्चि** ॥ ६१ ॥

---

१. 'सरभसमिह दृशमुपनय' ख-घ. २ 'निमिता' ख-घ. ३. 'नीरद' ख-घ. ४. 'वाद' ख-घ. ५. 'निकृन्तनि' ग. ६. 'तनौ' ग.

यथा—

रचय रुचिराणि सुमुखि वचनानि ।
नयनमपिधेहि शयनतलमेहि ॥ ६२ ॥

इति करहञ्चि ।

उक्ता वर्णाः सप्तास्यां सर्वे दीर्घाः स्युर्यस्याम् ।
एषा **शीर्षा** निर्दिष्टा केषा हर्षे नादेष्टा[1] ॥ ६३ ॥

यथा—

दृष्टः कृष्णः कालिन्दीतीरे गोगोपानन्दी[2] ।
वेणुक्वाणैरुत्काना चेतोहर्ता गोपीनाम् ॥ ६४ ॥

इति शीर्षा ।

अथाष्टाक्षरच्छन्दः—

उक्ता यस्यामष्टौ वर्णाः पादे पादे सर्वे दीर्घाः ।
विश्रामः स्यात्तुर्ये[3] तुर्ये सा **विद्युन्माला**[4] निर्दिष्टा ॥ ६५ ॥

यथा—

आगामिन्यो नो यामिन्यो या या याता भूयो भूयः ।
अभ्रच्छायावत्तारुण्यं मानेनानेन स्यात्किं ते ॥ ६६ ॥

इति विद्युन्माला[5] ।

हारशङ्खकक्रमेण मण्डिताष्टवर्णकेन ।
वर्णिता कुतूहलेन **मल्लिके**ति पिङ्गलेन ॥ ६७ ॥

यथा—

वेदवेदिवालखिल्यनारदादिसंस्तुताय ।
अस्तु मे नतिः सदैव[6] विश्वरूपभावितैव[7] ॥ ६८ ॥

इति मल्लिका ।

प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः ।
भुजंगराजवर्णिता **प्रमाणिके**ति सा मता ॥ ६९ ॥

---

१. 'नोद्दिष्टा' ख-घ. २. 'गोपाला' ख-घ. ३. 'द्वैदैर्वैदैः' ख-घ. ४–५. 'विद्वन्माला' ख-घ. ६. 'वास' ग. ७. 'तुभ्यमम्बुजप्रियाय' ख-ग-घ.

यथा—

प्रयाहि दूति सत्वरं न ते वचोऽतिसुन्दरम् ।
इतोऽप्युदेति[1] पश्चिमे कुलव्रतव्ययो न मे ॥ ७० ॥

इति प्रमाणिका ।

द्विगुणनगणकर्णैः सुललितवसुवर्णैः ।
रसिकविहितरङ्गा प्रभवति किल **तुङ्गा** ॥ ७१ ॥

यथा—

विहरसि मम चित्ते मदनविशिखकृत्ते ।
न नयनविषयत्वं व्रजसि तदपि मे त्वम् ॥ ७२ ॥

इति तुङ्गा ।

द्विजवरगणान्वित जगणगुरुसगतम् ।
फणिनृपतिजल्पितं **कमल**मिति कल्पितम् ॥ ७३ ॥

यथा—

विहरति विलासिनीपरिषदि हरिर्वने ।
इति वदति राधिका निजसहचरीजने ॥ ७४ ॥

इति कमलम् ।

भादिगणं कर्णधरं सान्तमिदं वृत्तवरम् ।
पन्नगराजेन कृतं **माणवकक्रीडितकम्** ॥ ७५ ॥

यथा—

कोकवधूशोकहरं पद्मवनीबोधकरम् ।
गाढतमोनाशकरं नौमितरामुष्णकरम् ॥ ७६ ॥

इति माणवकक्रीडितकम् ।

लघु स्यात्पञ्चमं यत्र गुरु षष्ठं तु सप्तमम् ।
द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरम**नुष्टुभम्** ॥ ७७ ॥

---

१. 'प्युदेतु' ख-घ.

यथा—

हृद्यं मदयन्त्येते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।
विषाक्ताः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥ ७८ ॥

इत्यनुष्टुप् ।

अथ नवाक्षरच्छन्दः—

दृश्यते पक्षिराजत्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके ।
सततं पिलेङ्गनोदिता सा **महालक्ष्मिका** कीर्तिता ॥ ७९ ॥

यथा—

नौमि युष्मत्पदाम्भोरुहं चण्डकीनाशपाशापहम् ।
शेषचूडामणीरञ्जितं देवराजादिभिर्वन्दितम् ॥ ८० ॥

इति महालक्ष्मी ।

द्विजवरकर्णौ सगणं विरचय यस्याश्चरणम् ।
जगदभिरामं हितया भवति हि **सारङ्गिकया** ॥ ८१ ॥

यथा—

प्रणमत राधारमण नृगनृपबाधाशमनम् ।
असुरमदापाहरण यदुकुलचूडाभरणम् ॥ ८२ ॥

इति सारङ्गी ।

आदौ कर्णद्वयललितं कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् ।
तद्वृत्तं पिङ्गलभणितं **पाइत्तेति** श्रवणहितम् ॥ ८३ ॥

यथा—

भ्रामं भ्रामं भुवनतलं दर्शं दर्शं जगदखिलम् ।
भूयो भूयः परिगणित विष्णोर्नाम श्रयत हितम् ॥ ८४ ॥

इति पाइत्ता ।

द्विजवरयुगलयुतं[1] कलय गुरु विरतिगम् ।
भणति फणिपतिरिदं **कमलमिति** रतिपदम् ॥ ८५ ॥

---

१. 'द्विजवरकगणयुग' ख-घ.

यथा—

सजलजलधरनिभं भुवनतलकृतशुभम् ।
विनिहतबलिनरकं नमत मधुमथनकम् ॥ ८६ ॥

इति कमलम् ।

नगणकरगन्धकर्णं भवति नववर्णपूर्णम् ।
फणिवदनभूषणं यद्भवति किल बिम्बमेतत् ॥ ८७ ॥

यथा—

कपटकृतगोपवेषः शयनवरभूतशेषः ।
जयति कृतनन्दहर्षो गिरिविधृतवातवर्षः ॥ ८८ ॥

इति बिम्बम् ।

प्रथमं करं विनिधाय जगणद्वयं च निधाय ।
ई[1]ति **तोमरं** सुखकारि कविराजवक्त्रविहारि ॥ ८९ ॥

यथा—

सखि मादके मधुमासि व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सह तेन किं विहरामि किमु पावकं प्रविशामि ॥ ९० ॥

इति तोमरम् ।

चत्वारो[2]ऽस्मिन्कर्णा[3] जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते ।
रं[4]न्ध्रा वर्णाः पादे राजन्ते **रूपामाली**वृत्तं तत्कान्ते ॥ ९१ ॥

यथा—

हत्वा शत्रुं नृत्यन्ती चण्डं सा चण्डी वः कल्याणं कुर्यात् ।
देवेन्द्राद्याः [5]प्रीत्या संप्राप्ताः संसेवन्ते यत्पादाम्भोजम् ॥९२॥

इति रूपामाली ।

अथ दशाक्षरच्छन्दः—

सगणं पुरः कुरु शोभित जगणद्वयं गुरु[6]संचितम् ।
फणिनायकेन निवेदिता भवतीह सं[7]युतका हिता ॥ ९३ ॥

---

१ 'कुरु' ख-घ. २. 'ऽस्या.' घ. ३. 'वर्णा' ख. ४. 'भव्या' ख-घ. ५ 'प्रीता.' ख. ६. 'सगतम्' ख-घ. ७. 'सघतिका' ख, 'सगतिका' घ.

यथा—

अवधेहि किंचिदनुत्तरं प्रवदामि ते नृप सत्वरम्।
तव दिक्षु कीर्तिविलासिनी प्रतिभिक्षुगेहनिवासिनी ॥ ९४ ॥

इति संयुतका।

पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिसुकर्णा।
शङ्खवती हारद्वयपूर्णा **चम्पकमाला** भाति सुवर्णा ॥ ९५ ॥

यथा—

आलि कुलभ्रष्टाहमधन्या हन्तु च मामेषा रविकन्या।
नन्दकुमारो निर्गतशङ्कः सप्रति भावी कोऽपि कलङ्कः ॥ ९६ ॥

इति चम्पकमाला।

दीर्घलघुद्वयभद्विगणा हारविराजिचतुश्चरणा।
पिङ्गलनागमते भणिता **सारवती** कविसार्थहिता ॥ ९७ ॥

यथा—

माधवमानय मत्सविधं कि सखि चिन्तय मित्रवधम्।
यन्न करिष्यसि मत्प्रणयं नो गमयापि तदा समयम् ॥ ९८ ॥

इति सारवती।

कर्णौ द्विलघुः कर्णौ भगणः शेषे गुरुणा पूर्णश्चरणः।
यस्या भविता बाले परमा सैषा **सुषमा** दीव्यत्सुषमा ॥ ९९ ॥

यथा—

एणीनयने केलीकलहे प्रेयान्वद किं किं नो कुरुते।
धन्या रमणी सर्वं सहते दुःखं सुखवत्स्वान्ते मनुते ॥ १०० ॥

इति सुषमा।

नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसुकरा।
वसुलघुदीर्घयुगलका भवति सखेऽ**मृतगतिका** ॥ १०१ ॥

---

१. 'सखि गोपवेषविहारिण शिखिपिच्छचूडविधारिणम्। मधुसुन्दराधरशालिन ननु कामये वनमालिनम्॥' क. २.'सुवर्णा' क-ग-घ. ३.'हन्त भवद्वन्द्या रविकन्या' ख-घ. ४—५. 'हारवती' घ. ६ 'तप्यत्सुखमा' ख-ग. ७. 'अमृततिलका' घ.

यथा—

अभिसरति प्रतिभवनं मलयजनु[1]ः सततगतिः ।
अभिलषति प्रियव[2]चना श्रमसलिलं विरमयितुम् ॥ १०२ ॥

इत्यमृतगतिः ।

अथैकादशाक्षरच्छन्दः—

भत्रयसंगतशोभितकर्णः शुद्ध[3]सुसंगतपङ्क्तिककर्णः ।
पन्नगराजनिवेदितबन्धू राजति भूपतिससदि बन्धुः ॥ १०३ ॥

यथा—

भक्षितवासरनायकचन्द्रः कामिसमूहसमाहिततन्द्रः ।
दर्शितलोलतडित्करवालः सोऽयमुपैति घनागमकालः ॥ १०४ ॥

इति बन्धुः ।

परिकलयादिलघुद्वितयं कुरु विमलं सगणत्रितयम् ।
प्रभवति शेषसहस्रमुखीविनिगदितेह तदा सुमुखी ॥ १०५ ॥

यथा—

कलयसि चन्दनमिन्दुकरं मृदुपवनं परितापकरम् ।
प्रियविरहेण त[4]वेति दशा कथमपयातु वसन्तनिशा ॥ १०६ ॥

इति सुमुखी ।

भत्रितयं यदि कर्णसमेतं पिङ्गलनागसुभाषितमेतत् ।
पण्डितमण्डलसंहृतचित्तं भामिनि भावय दोधकवृत्तम् ॥ १०७ ॥

यथा—

एतदुपैति घनं घनजालं निर्दलदिन्द्रमणीरुचिकालम् ।
फुल्लकदम्बलसद्वनमालं पान्थवधूजनदर्शितकालम् ॥ १०८ ॥

इति दोधकम् ।

कृत्वा कर्णौ मण्डितौ कुण्डलेन शङ्खं हारं नूपुरं रावयुक्तम् ।
धृत्वा युग्मं चामरं चावभाति शालिन्येषा प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥१०९॥

---

१. 'जनि' क, 'जनि' ख, 'जनि·' घ. २. 'वचनश्रम' ख, 'वदना' घ. ३. 'एक' क-ख-ग. ४. 'नवाभिदले कथमपि यातु रमण्यतिले' घ.

यथा—

आरभ्यन्ते शर्मकर्माणि नूनं प्राज्ञैर्लोकैर्वाच्यतामात्रभीतैः ।
तन्निष्पत्तौ वासुदेवः प्रमाणं को वा वक्ता कार्यकर्ताहमस्मि ॥ ११० ॥

इति शालिनी ।

द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम् ।
फणिपतिवरपरिकलितं दमनकमिदमतिललितम् ॥ १११ ॥

यथा—

प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।
अभिनवकिसलयरुचिरं सुरपतिकृतनति सुचिरम् ॥ ११२ ॥

यथा वा—

प्रणमत मुनिजनशरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।
अमलकमलसमचरणं सुरपतितरुवरहरणम् ॥ ११३ ॥

इदं च प्राकृतेनापि पठितुं शक्यते ।

जहा—

पणमह मुणिअणसरणं भवजलणिहिपरितरणम् ।
अमलकमलसमचरणं सुरवइतरुवरहरणम् ॥ ११४ ॥

इति दमनकम् ।

हारशङ्खकुण्डलेन[1] मण्डिता[2] या पयोधरेण[3] वीणयाङ्किता ।
रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्लभा ॥ ११५ ॥

यथा—

सायुधाष्टबाहुराजिमण्डिता रक्तबीजरक्तपानपण्डिता ।
चण्डमुण्डशुम्भदम्भखण्डिका मङ्गलानि नो ददातु चण्डिका ॥ ११६ ॥

इति सेनिका ।

आदौ चत्वारोऽस्यां कर्णा दृश्यन्ते शेषे यस्या रामा[4] हारा राजन्ते[5] ।
रुद्रैर्वर्णाः[6] पादे पादे संख्याता मालत्येषा वाणीभूषा विख्याता[7] ॥ ११७ ॥

---

१. 'कृत्य' ग-घ. २. 'मण्डनेन' क-ख ग. ३ 'रेण चान्त्य अङ्किता' क-ख-ग. ४. 'वामा' क-ख-ग. ५ 'जायन्ते' क-ख ग. ६. 'वर्णैः' ग. ७ 'सख्याता' ख.

यथा—

पायान्मायामीनो लीलः कल्पान्ते प्राग्दिक्क्षोणीभर्तुः पाणिक्रोडे यः ।
व्याप्ताम्भोधिस्तस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वौषध्यो यत्पृष्ठेऽतिष्ठन् ११८

इति मालती ।

कर्णध्वजौ गण्डमृगेन्द्रहारा भवन्ति यस्याश्चरणे समस्ते ।
तामिन्द्रवज्रामतिमात्रकान्ता भोगीन्द्रवक्त्राब्जमरन्दधाराम् ॥ ११९ ॥

यथा—

रक्ताम्बरेणोदितलम्बमानशीतांशुचण्डातपकुण्डलाभ्याम् ।
ताराशुतारावलिहृद्यहारैः स्वीया श्रियं भूषयतीव संध्या ॥ १२० ॥

इतीन्द्रवज्रा ।

पयोधरं हारयुगं दधाना करं सशङ्खं वलयद्वयं च ।
उपेन्द्रवज्रा भुवनैकसारा विराजते पन्नगराजकान्ता ॥ १२१ ॥

यथा—

न षट्पदश्रेणिभिरेणदृष्टेर्न वा नवाम्भोधरकन्दलीभिः ।
अतुल्यभा[1]स्याः कबरीलतेति[2] दिवा समुन्मीलति नान्धकारः ॥ १२२ ॥

इत्युपेन्द्रवज्रा ।

उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि च स्युः ।
तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रैर्भेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥ १२३ ॥

यथा—

पयोधरस्यातिभरेण तस्या मध्यो नु[3] भज्येत सुगध्यमायाः ।
अबन्धि दत्त्वा नवरोममराजि मनोभवेन त्रिवलीगुणेन ॥ १२४ ॥

इत्युपजातिः ।

हारसंगतपयोधराकर शङ्खयुक्तवलयेन सयुतम् ।
बिभ्रती कनककुण्डलं मुदं कामिनीव कुरुते रथोद्धता ॥ १२५ ॥

---

१. 'ता स्यात्कब' क-ख. २. 'लतेव' ख. ३. 'न' ख.

यथा—

[1]दीर्घघोषकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकरो व्यराजत ।
ईर्ष्ययेव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥ १२६ ॥

इति रथोद्धता ।

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पयुक्करयुगा वलयश्रीः ।
वर्णिताहिपतिवक्रसहस्रैः **स्वागता** हरति कस्य न चेतः ॥१२७॥

यथा—

पङ्कजं तदपि पाथसि मग्नं चन्द्रमाः रा च घनान्तरितोऽभूत् ।
त्वन्मुखेन्दुतुलयापि विनोदं नैव हन्त सहते हत वेधाः ॥ १२८ ॥

इति स्वागता ।

अथ द्वादशाक्षरच्छन्दः—

नागाधीशेनोक्तं वृत्त **विद्याधारं** षड्भिः कर्णैरेतैर्भूमौ छन्दःसारम् ।
स्यादस्मिन्विश्रामो वेदैर्वेदैर्वेदैः कृत्वा यत्स्यात्तूर्णं धीरः कीर्त्या युक्तः १२९

यथा—

वन्दे पादाम्भोजं नित्यं सीताभर्तुः कृत्वा सिन्धौ सेतुं रक्षोनाथ हन्तुम् ।
पित्रोराज्ञा ज्ञात्वा प्राज्यं राज्यं हातुः स्वीयैः सर्वैर्लोकैः साकं नाक यातुः ॥

इति विद्याधारम् ।

यदावृत्तयो गन्धकर्णक्रमेण भवेयुश्चतस्रो वरं वृत्तमेतत् ।
भुजङ्गप्रयातं हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गाधिराजस्तदा संजगाद ॥१३१॥

यथा—

निशायां तमःपूरसपूरितायां प्रयान्ती रहस्त्वत्समीपं समुत्का ।
अकस्मात्समालोक्य मामन्तिके ते कदा ह्रीयुता तोयराशेः सुता स्यात् ॥

इति भुजङ्गप्रयातम् ।

---

१. अनेन ग्रन्थकर्त्रा स्वकीयवर्णनं कृतम्. २. 'व्यकासयत्' इति घ–पुस्तकपाठानुसारेण 'व्यराजयत्' इति पाठो भवेत्. **'रविकरस्तु पिङ्गलसारविकाशिनी-वृत्तरत्नावली-कर्ता, शूलपाणिसुतरत्नाकरसुतदोहविसुतधण्डेशसुतभीमेश्वरसुतहरिहरसुत.'** इति Theodor Aufrecht महाशयै Catalogus Catalogorum ग्रन्थे वर्णितोऽयमेव भवेत्. ३. 'हतया' क-ख-ग. ४. 'रेखा' क-ख.

द्वादशैर्वर्णकैर्निर्मितं संततं तद्धि **लक्ष्मीधरं** वृत्तमाकीर्तितम् ।
दृश्यते यच्चतुर्जोहलैरङ्कितं पन्नगाधीशवाणीविनोदायितम् ॥ १३३ ॥

यथा—

रासकेलीकलोल्लाससंभावितं गोपसीमन्तिनीवृन्दसंलालितम् ।
राधया गीतसंमुग्धयालिङ्गितं नौमि गोपालकं देवकीबालकम् ॥१३४॥

इति लक्ष्मीधरम् ।

विनिधेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसंख्यकवर्णकृतं सुचिरम् ।
फणिनायकपिङ्गलसंभणितं कुरु **तोटक**वृत्तमिदं गणितम् ॥ १३५ ॥

यथा—

हरिरेति पुनर्यदि मत्सविधं विदधामि तदा ननु किं न वैधम्[१] ।
युवतीजनजीवनमालि वृथा न करोति यदा वनमालिकथाः ॥ १३६ ॥

इति तोटकम् ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय सानन्दमेतत्पुनः सूर्यसंख्याकवर्णेन ।
सारङ्गवृत्तं तदा पिङ्गलाद्येन सद्यः प्रकाशीकृतं काव्यविद्येन ॥१३७॥

यथा—

सानन्दलक्ष्मीकरोपास्यमानेन दृष्टेन तृप्यन्ति के नाम लोके न ।
गोविन्दपादेन जातप्रसादेन सूर्यांशुसंभिन्नपद्मप्रकाशेन ॥ १३८ ॥

इति सारङ्गम् ।

पयोधरमत्र चतुष्कमवेहि कलाश्चरणे किल षोडश देहि ।
भुजङ्गपतेर्हृदि मौक्तिकदाम सुवृत्तमिदं शृणु **मौक्तिकदाम** ॥ १३९ ॥

यथा—

मया तव किंचिदकारि कदापि विलासिनि वाम्यमनुस्मरतापि ।
तथापि मनस्तव नाश्वसनाय व्रजामि कुतो भवतीमपहाय ॥ १४० ॥

इति मौक्तिकदाम ।

पादयुगं कुरु नूपुरसुन्दरमाशु करे कुसुमद्वयमाहर ।
सुन्दरि सर्वजनैकमनोहर**मोदक**वृत्तमिदं परितो धर ॥ १४१ ॥

---

१. 'धनम्' ख-घ.

यथा—

मानसमेतदनुक्षणमिच्छति गोपकुलं यदि हे सखि गच्छति ।

तत्करवै प्रणयं मुरविद्विषि सर्वसपत्नजने विहितत्विषि ॥ १४२ ॥

इति मोदकः ।

द्विजवरगणयुगमुपनय सकुसुमनगणमिह रचय ।

सुदति विमलतरफणिपतिनिगदित[1]तरलनयनमिति ॥ १४३ ॥

यथा—

अपहर पुरहर मम दरमभिनवकलियुगभयकर ।

हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभ शशधरधर ॥ १४४ ॥

इति तरलनयनम् ।

कुसुमगन्धरसैरतिभूषिता चरणसंगतनूपुरमण्डिता ।

करसुवर्णलसद्वलयान्विता स्फुरति कस्य न चेतसि **सुन्दरी** ॥ १४५ ॥

यथा—

असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया मनसि कामविचेष्टितमीदृशम् ।

मलयमारुतचालितमालतीपरिमलप्रसरो हतवासरः ॥ १४६ ॥

इति सुन्दरी ।

करसङ्गिशङ्खवलया सरसा कनकद्वयैकवलया सुभुजा ।

वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा **प्रमिताक्षरा** विजयते [2]प्रमदा ॥ १४७ ॥

यथा—

अभजद्द्वयादिव नभो वसुधा दधुरेकतामिव समेत्य दिशः ।

अभवन्मही पदयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥ १४८ ॥

इति प्रमिताक्षरा ।

अथ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः—

कृत्वा कर्णौ कुण्डलयुक्तौ कुरु रत्नं धृत्वा पादं नूपुरयुक्तं कुरु हारम् ।

मायावृत्तं पिङ्गलनागोदितमेतज्जानीतादः पण्डितवक्त्राम्बुजसारम् १४९

---

१. 'तरलनयनिरिति' क-ख-ग. २. 'वनिता' ख-घ.

यथा—

उद्यद्बाधा संप्रति राधा मधुमासे शङ्के संकेतं प्रति याता किमुदासे ।
केलीकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यास्त रहस्याः प्राणत्राणं भावि कथं वा वद तस्याः ॥

इति माया ।

यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरेको भवतीह तदा किल तारकवृत्तम् ।
फणिनायकपिङ्गलवर्णितमेतद्वरपण्डितमण्डलिकाहृतचित्तम् ॥ १९१ ॥

यथा—

अतिभारतरं[1] हृदि चन्दनपङ्क[2] मनुते सरसीपवनं विपशङ्कम् ।
तव दुस्तरतारवियोगपयोधेर्नहि पारमसौ भविता परमाधेः ॥ १९२ ॥

इति तारकः ।

ध्वजं चामरं मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वय चापि युक्त समुद्रेण ।
तदाभाविभोगीन्द्रवक्त्रारविन्देन जनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥१९३॥

यथा—

हृतं मे मनो हन्त गोपालबालेन नवीनाम्बुवाहावलीचारुदेहेन[3] ।
सुधावीचिसवादिबिम्बाधराग्रेण स्फुरद्बर्हशोभालसत्कान्तिपूरेण ॥१९४॥

इति कन्दः ।

पादकुसुमरसगन्धसुदण्डकगण्डकयुगलकरूपमुपाहर ।
नागनृपतिवरभापितसुद्युतिपङ्ककलितमिदमावलि माद्यति ॥ १९५ ॥

यथा—

शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयमिदामनु विन्दति ।
मन्मथविशिखिभयेन निषीदति माधव तव विरहेण विषीदति ॥१९६॥

इति पङ्कावलिः ।

द्विजवरकररज्जुकर्णपूर्णौ[4] प्रथमतृतीयपदौ यदा भवेताम् ।
द्विजपदगुरुरज्जुकर्णयुक्तौ यदि चरणावपरौ च पुष्पिताग्रा ॥ १९७ ॥

---

१. 'तरे' ख. २. 'पङ्के' ख. ३. 'नदीना' ख, 'नचीना' घ. ४. 'तूर्ण' क.

यथा—

प्रसरति पुरतः सरोजमाला तदनु मदान्धमधुव्रतस्य पङ्क्तिः ।
तदनु [1]व्रतशरासनो मनोभूस्तव हरिणाक्षि विलोकनं तु पश्चात् ॥१९८॥

इति पुष्पिताग्रा ।

अथ चतुर्दशाक्षरच्छन्दः—

कर्णस्फुरत्कनककुण्डलमण्डिता या
भावान्विता चरणसंगतनूपुरश्रीः ।
गन्धान्विता सुरसना वलयावनद्धा
कान्ता **वसन्ततिलका** मुदमातनोति ॥ १९९ ॥

यथा—

शंभौ करेण पुलकाङ्कुरदन्तुरेण
सस्मेरमामृशति कुम्भमिभाननस्य ।
रोमाञ्चिताञ्चितकुचान्तचलाञ्चलायाः
पायादपातरलमीक्षितमम्बिकायाः ॥ १६० ॥

इति वसन्ततिलका ।

कुण्डलकलितनगणमिह त्रितयं
गन्धकुसुमरसविरचितवलयम् ।
चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं
षोडशकलमतिसुललितभणितम् ॥ १६१ ॥

यथा—

सुन्दरि नभसि जलदचयरुचिरे
देहि नयनयुगमतिघनचिकुरे ।
मानमिह न कुरु जलधरसमये
किं तव भवति हृदयमिदमदये ॥ १६२ ॥

इति चक्रम्

1. 'वृत' क ग.

अथ पञ्चदशाक्षरच्छन्दः—

हारवत्पयोधरत्रयं निधाय सुन्दरं
चामरध्वजेन मण्डितं विधाय चामरम् ।
वृत्तराजमेतदेव नागराजभाषितं
पण्डितावलीविनोदकारि चारुभासितम् ॥ १६३ ॥

यथा—

रासलास्यगोपकामिनीजनेन खेलता
पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता ।
तालनृत्यशालिगोपबालिकाविलासिना
माधवेन जायते(?) सुखाय मन्दहासिना ॥ १६४ ॥

इति चामरम् ।

द्विजकुसुमसुरूपा कर्णताटङ्कयुक्ता
कनकवलयहारैर्मण्डिता शङ्खयुक्ता ।
सुललितरशनासौ नूपुरश्रीसमेता
हरति रसिकचित्तं **मालिनी** कामिनीव ॥ १६५ ॥

यथा—

नयनविगलदस्रस्रोतसाकृष्यमाणे
नवकिसलयतल्पे हन्त सुप्ता मृगाक्षी ।
प्रबलमदनबाधालोलदोर्वल्लिरेषा
विरहजलधिपारं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥ १६६ ॥

इति मालिनी ।

भुजसंगतशङ्खयुगा[1] वलयाकलिता
करपुष्पसुगन्धवती रशनारुचिरा ।
कनकद्वयनूपुरचारुतरा जयति
भ्रमरावलिका भुजगाधिपदुर्ललिता[2] ॥ १६७ ॥

---

१ 'शङ्खसुवर्णलसद्वलया' घ. २ 'दुर्लपिता' घ.

यथा—

सखि सम्प्रति कं प्रति मौनमिदं विहितं
मदनेन धनुः सशरं स्वकरे निहितम् ।
नतिशालिनि [1]का वनमालिनि मानकथा
रतिनायकसायकदुःखगुपेऽपि वृथा ॥ १६८ ॥

इति भ्रमरावली ।

सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं
भगणं [2]ततो विनिधाय चामरतोमरम् ।
मनहंसवृत्तमिदं च पञ्चदशाक्षरं
भणितं भुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥ १६९ ॥

यथा—

[3]नवमञ्जुवञ्जुलकुञ्जकूजितकोकिले
मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीक[4]कुलाकुले ।
समयेऽतिधीरसमीरकम्पितमानसे
किमु चण्डि मानमनोरथेन विखिद्यसे ॥ १७० ॥

इति मनहंसम् ।

द्विजवरतृ(त्रि?)तयकलितमिह सगणं
कलय शरभमिदमतिरतिकरणम् ।
फणिवरनरपतिवदनविहरणं
कविवरसकलहृदयकृतहरणम् ॥ १७१ ॥

यथा—

अमलकमलदलरुचिरनयनो
[5]जलनिधिमधि फणिपतिफणशयनः ।
दनुजविजयसुरपतिनतिमुदितो
हरिरपहरतु दुरितततिमुदितः ॥ १७२ ॥

इति शरभम् ।

---

१ 'कि' घ. २. 'ततोऽथ निधा' घ. ३. 'तव' घ. ४. 'समाकुले' घ. ५. 'अधिजलनिधि' क-ख-ग.

तालशररज्जुधररत्नवरसुन्दरं
　भावयुततालगतमन्त्यकृतचामरम्।
शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसंगम
　वृत्तनिशिपालमसिताक्षिहृदयंगमम् ॥ १७३ ॥

यथा—

चन्द्रमुखि जीवमुषि वाति मलयानिले
　याति मम चित्तमिव पाति मदनानले।
तापकरकामशरशल्पतरकीलित
　मामिह हि पश्य जहि कोपमतिशीलितम् ॥ १७४ ॥

इति निशिपालम्।

अथ षोडशाक्षरच्छन्दः—

ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं
　पयोधरेण वीणया शरेण पक्षिणाङ्कितम्।
नराचवृत्तमत्र षोडशाक्षरं समीरित
　मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपन्नगोदितम् ॥ १७५ ॥

यथा—

निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तबीजघातिनी
　लुलायरूपदैत्यभूपघातपक्षपातिनी।
नवीनपीनबद्धजालकालमेघसंनिभा
　चिर चरीकरीतु नः प्रियं पिनाकिवल्लभा ॥ १७६ ॥

इति नराचम्।

तालपयोधरनायकतोमररत्नधरं
　पाणियुतं च विभावय भामिनि वृत्तवरम्।
नीलमिदं फणिनायकगायकसंलपितं
　पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि कर्णगतम् ॥ १७७ ॥

---

१. 'युत' घ. २ 'तद्भवति' घ. ३. 'भरशातितम्' घ. ४ 'रोषमतिसञ्चितम्' घ. ५ 'पक्षिणा' घ. ६ 'वीणया' घ. ७ 'पिङ्गलो' घ. ८. 'कलाय' क ख, 'कपाल' ग. ९ 'पिङ्गलसजपितम्' घ.

यथा—

सुन्दरि सुन्दरिपौ नतिशालिनि किं कुरुषे
मानिनि मानिनि काममिद हृदयं परुषे ।
हरिणि हारिणि ते हृदये निहितो दयितो
भाविनि भावि निवासि मनोऽस्य चिराय यतः॥ १७८ ॥

इति नीलम् ।

तूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनायकेन
चामरध्वजेन चापि वर्णिता सुवर्णकेन ।
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥ १७९ ॥

यथा—

आलि याहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालितेन
भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरकाननेन ।
शोभिते स्थले स्थितेन सगता यदूत्तमेन
माधवेन भाविनी तडिल्लतेव नीरदेन ॥ १८० ॥

इति चञ्चला ।

आदौ विद्वन्मालापादं दत्त्वा कर्णद्वन्द्वं हारं
ताटङ्कद्वन्द्वं गुर्वन्तं तद्ब्रह्माख्यं वृत्तं सारम् ।
नागाधीशेनोक्तं चैतत्सर्वस्वान्तानन्दाधारं
कृत्वा धीरः संप्राप्नोत्याकल्पं कीर्तिस्तम्भं सारम् ॥ १८१ ॥

यथा—

राजद्भालः स्फूर्जन्नेत्रप्रोद्यद्वह्निज्वालाजालैः
स्व····त्यम्भोवीचीनीरासारस्विद्यच्चूडाचन्द्रः ।
माद्यद्गौरीवक्राम्भोजस्वैरस्मेरक्रीडाशीतः
श्रेयो देयान्नागश्रेणीभूषामीषश्चन्द्रापीडः ॥ १८२ ॥

इति ब्रह्मवृत्तम् ।

१. इद सोदाहरण ब्रह्मवृत्तलक्षण केवल घ-पुस्तक एवोपलभ्यते.

अथ सप्तदशाक्षर च्छन्दः—

पयोधरयुता स्फुरत्कनकयुग्मताटङ्किनी
सुवर्णरुचिकङ्कणा ललितभाववन्नूपुरा ।
[1]सुगन्धरुचिरा लसच्छ्रवणरूपवत्कुण्डला
भुजङ्गपतिवर्णिता हरति हन्त **पृथ्वी** मनः ॥ १८३ ॥

यथा—

क्षताधरतटी घनश्वसितमङ्गरागव्ययो
दृशोरपि च शोणिमा भवति कारणादन्यतः ।
इदं तव परप्रियानिभृतसंगमव्यञ्जकं
मुखे यदिदमञ्जनं रहसि चार्धचन्द्रं गले ॥ १८४ ॥

इति पृथ्वी

द्विजवरगणान्वितो [2]गजपतिश्रितस्तूर्यवा-
न्करतलपरिस्फुरत्कनककङ्कणेनान्वितः ।
सुरपतिगुरुश्रिया परिगतः समन्तात्सखे
जयति भुवि वृत्तभूपतिर्[3]वर्ण**मालाधरः** ॥ १८५ ॥

यथा—

क्वचिदपि वयस्यया सह विनोदमातन्वती
कतिपयकथारसैर्नयति वासरीया रुजम् ।
सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनी-
मनुभवति भाविनी मदनवेदनामन्ततः ॥ १८६ ॥

इति मालाधरः ।

ध्वजः कर्णौ हारौ द्विजवरगणस्[4]थो रसयुतः
समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः ।
भुजङ्गेन्द्रोद्दिष्टा वि[5]बुधहृदयाह्लादजननी
रसै रुद्रैर्यस्या वि[6]रतिरिह सैषा **शिखरिणी** ॥ १८७ ॥

---

१. 'सुगन्धि' ग; 'सुवर्ण' घ. २ 'नरपति' घ. ३. 'रय तु' घ. ४. 'स्तोमरयुतः' घ.
५. 'सरस' घ. ६ 'भवतिविरति. सा' घ.

यथा—

निविष्टायाः कोपाद्गुरुसदसि पङ्केरुहदृशः
पदोपान्ते छायामुपनयति मूर्ध्नः प्रणयिनि।
तया चक्षुर्लीलाकमलरजसा दूषितमिति
द्रुतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता बाष्पकणिकाः॥ १८८॥

इति शिखरिणी।

मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा
प्रोद्यद्भावा करतललसत्कंकणा शङ्खयुक्ता।
हारोत्कृष्टा ललितवलया रावन्नूपुरा[1] या
विभ्राजन्ती सकलहृदयाह्लादिनी कामिनीव॥ १८९॥

यथा—

कर्णाभ्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्तश्चिरेण
द्रागस्यन्तो हृदि कलुषतामानने शोणिमानम्।
यान्तो भूमिं नयनपयसा बिन्दवो मानवत्याः
पादाम्भोजप्रणतमरुना कान्तमुत्थापयन्ति॥ १९०॥

इति मन्दाक्रान्ता।

द्विजवरमुखी भास्वद्रूपा सकुण्डलकर्णिका
ललितवलया हारोत्कृष्टा पयोधरभूपिता।
कनकरसनारावैर्युक्ता लसद्वरनूपुरा[2]
हरति हरिणी केषा चित्त न योषिदिवाधुना॥ १९१॥

यथा—

सुरभिरजनी याता भूयः कृशीभविता शशी
परभृतयुवा मूको भावी विरस्यति पञ्चमः।
कुसुमविशिखः सहर्ता खं धनुः पतिरेष्यति
प्रियसखि परावृत्तं न स्याद्गतं मम जीवितम्॥ १९२॥

इति हरिणी।

---

१. 'नूपुराभ्या सराजन्ती' घ. २. 'लसन्नवनूपुरा' घ.

अथाष्टादशाक्षरच्छन्दः—

आदौ कृत्वा कर्णं कुण्डलयुक्तं[1] हारयुगं[2] दत्त्वाथो
कुर्यात्ताटङ्कं पादं कुरु सन्मञ्जीरयुगाभ्यां युक्तम् ।
कृत्वा तातं कुन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुग्मं दत्त्वा
मञ्जीरा सा नागाधीशनिसृष्टा राजति सैषा वक्त्रे ॥ १९३ ॥

यथा—

प्रौढध्वान्ते गर्जद्वारिदधाराधारिणि काले गत्वा
त्यक्त्वा[3] प्राणानग्रे कौलसमाचारानपि हित्वा[4] यान्ती ।
कृत्वा सारङ्गाक्षीसाहसमुच्चैः केलिनिकुञ्जं शून्यं
दृष्ट्वा प्राणत्राणं भावि कथं[5] वा नाथ वद प्रेयस्याः ॥ १९४ ॥

इति मञ्जीरा ।

हारयुक्तसुवर्ण[6]कुण्डलपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसंगता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पन्न[7]गराजपिङ्गलवर्णिता
चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसंगता ॥ १९५ ॥

यथा—

कोकिलाकलकूजितं न शृणोषि [8]संप्रति सादरं
मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं न सुधाकरम् ।
दूरमु[9]ज्झसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते
कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि [10]मन्दिरं न सुखायते ॥ १९६ ॥

इति चर्चरी ।

ध्वजं चामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च
तथा तालताटङ्कतूर्याणि शेषे गुरुद्वन्द्वमत्र ।

---

१. 'युग्म' घ. २. 'युत' घ. ३ 'कृत्वा' घ. ४. 'त्यक्त्वा' घ. ५ 'कथ वा नो वदत प्रेयस्या' घ. ६ 'कङ्कण' घ. ७. 'पिङ्गलपन्नगाधिप' घ ८. 'सुन्दरि' घ. ९. 'मज्जसि' घ. १० 'मन्दिरे न सुखायमे' घ.

तदा क्रीडया चिह्नितं चन्द्रमेतद्भुजंगाधिराजः
कविश्रेणिविस्मापकं सर्वलोकप्रियं सजगाद ॥ १९७ ॥

यथा—

भ्रमन्ती धनुर्मुक्तनाराचधारानिरुद्धे समस्ते
नभःप्राङ्गणे पक्षिवाय्वोः प्रयाते निरन्ते प्रशस्ते ।
तथा चण्डगाण्डीवबाणावलीनीचरक्षाविलक्षो
बभूवाङ्गराजो यथा न स्थितोऽसौ विपक्षस्वपक्षः ॥ १९८ ॥

इति क्रीडाचन्द्रः ।

अथैकोनविंशाक्षरच्छन्दः—

कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीकरेणान्वितं
पादान्तो रवनूपुरेण कलितो हारौ प्रसूनोज्ज्वलौ ।
गुर्वानन्दयुतो गुरुर्यदि भवेत्तत्तूनविंशाक्षरं
नागाधीश्वरपिङ्गलेन भणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९९ ॥

यथा—

सौमित्रे किमु मृग्यते प्रतिलताकुञ्जं कुरङ्गेक्षणा
हन्तैतद्विपिने मनागपि न वा नेत्रातिथिर्मैथिली[1] ।
एणी निस्त्रपमीक्षते मधुकरश्रेणी समुज्जृम्भते
निःशङ्कं चमरी चरत्यपि निरातङ्कं पिकी गायति ॥ २०० ॥

इति शार्दूलविक्रीडितम् ।

द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-
मथ नगणयुगलमिह गन्धयुगमनु विहर[2] ।
फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥ २०१ ॥

यथा—

अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरदल-
ममृतमयवचनमिदमालि विफलयसि चल ।

---

१. 'जातातिथि' घ. २. 'विरह' ग; 'वितर' घ.

यदपि यदुरमणपदमीशमुनिहृदि लुठति
　　तदपि तव रतिवलितमेत्य वनतटमटति ॥ २०२ ॥

इति चन्द्रम् ।

द्विजवरगणतृ(त्रि?)तयमिह हि नगणयुगलकं
　　विमलवलयमपि च कलय सकलजनसुखम् ।
फणिपतिवरभणितममलधवलमिह हितं
　　विमलकविकुलहृदि कलितमिति भुवि वलितम् ॥ २०३ ॥

यथा—

उपगत इह सुरभिसमय इति सुमुखि वदे
　　निधुवनमधिसह पिब मधु जहि रुपमपदे ।
कमलनयनमनुसर सखि तव रभसपरं
　　प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम् ॥ २०४ ॥

इति धवलम् ।

कुरु पाणिं कङ्कणयुग्मालंकृतमग्रे रत्नं हारं च
　　चरणं सन्नूपुरसयुक्त कुरु कर्णं भ्राजत्ताटङ्कम् ।[1]
रसनामायोजय मञ्जीरद्वयमेवं शंभुं सद्वृत्तं
　　भुवि कान्तं गौरि चिरं समावय तन्नागाधीशेनोक्तम् ॥ २०५ ॥

यथा—

जय मायामानवमूर्ते दानववंशध्वंसव्यापारी
　　बलमाद्यद्रावणहत्याकारण लङ्कालक्ष्मीसंहारी ।
कृतकंसध्वंसनकर्मा[2]शंसन गोगोपीगोपानन्दी
　　वलिलक्ष्मीनाशन[3] लीलावामन दैत्यश्रेणीनिष्क्रन्दी ॥ २०६ ॥

इति शंभुः ।

अथ विंशत्यक्षरच्छन्दः—

वरपाणिशोभिसुवर्णकङ्कणरत्नरज्जुविभूषिता
　　सुपयोधरा पदसङ्गिनूपुररूपकुण्डलमण्डिता ।

---

१. 'राज' ख. २. 'धर्मा' ग. ३. 'शासन' ख.

फणिराजपिङ्गलवर्णिता कविसार्थमानसहारिका
  वरकामिनीव मनो[1]मुदे नहि कस्य सा [2]खलु **गीतिका** ॥ २०७ ॥

यथा—

अलमीशपावकपाकशासनवारिजासनसेवया
  गमितं जनुर्जनकात्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया ।
करुणापयोनिधिरेक एव सरोजप[3]त्रविलोचनः
  स परं करिष्यति दुःखमो[4]घमशेषदुर्गतिमोचनः ॥ २०८ ॥

इति गीतिका

तालचामरध्वजं पयोधरं च कुण्डलं शरं विधाय
  नूपुरं च नायकं सपक्षिराजगन्धचामरं निधाय ।
रूपमन्त्यगं विधेहि [5]वर्णिता च पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन
  गण्डका कवीन्द्रमण्डलीविनोदकारिणी सुमङ्गलेन ॥ २०९ ॥

यथा—

दृष्टमस्ति वासुदेव विश्वरूपमेत[6]देव शेषकं तु
  वाजिरत्नभृत्यदारसूनुगेहवित्तमादिव(म)न्नवं तु ।
त्वत्पदाब्जभक्तिरस्तु चित्तसीम्नि वस्तुतस्तु सर्वदैव
  शेषकाललुप्तकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त सैव ॥ २१० ॥

इति गण्डका ।

अथैकविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णं ताटङ्कयुक्तं वलयमपि सुवर्णं च मञ्जीरयुग्मं
  पुष्पं गन्धं वहन्ती द्विजगणरुचिरा नूपुरद्वन्द्वयुक्ता ।
शङ्खं हारं दधाना सुललितरसना रूपवत्कुण्डलाभ्या
  मुग्धा केषा न चित्तं तरलयति बलात्**स्रग्धरा** कामिनीव ॥२११॥

यथा—

अन्त्रप्रोतास्थिमालावलयितविलसद्बाहुदण्डप्रचण्डा
  वेगव्यालोलमुण्डावलिकलितरणत्कारकण्ठोपक[7]ण्ठाः ।

---

१. 'हिता' घ. २. 'किल' घ. ३ 'दाम' ख-ग. ४. 'नाश' ख; 'शेष' ग. ५. 'वर्णितेह' घ. ६. 'मेतदेव नास्ति शेष' घ. ७. 'कण्ठा' क.

कुर्वन्त्यो गर्वमत्युद्गलगहनवलद्बर्बरध्वानमुच्चै-
रुत्कृत्तैरुत्तमाङ्गैर्विदधति च शिरःकन्दुकक्रीडनानि ॥ २१२ ॥

इति स्रग्धरा ।

चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसगतगन्धः ।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरुचिरलंकृतवर्णः
पिङ्गलपन्नगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥ २१३ ॥

यथा—

पङ्कजकोशपानपरमधुकरगीतमनोज्ञतडागः
पञ्चमनादवादपरपरभृतकाननसत्परभागः ।
वल्लभविप्रयुक्तकुलवरतनुजीवनदानदुरन्तः
किं करवाणि वक्षि मम सहचरि संनिधिमेति वसन्तः ॥ २१४ ॥

इति नरेन्द्रः ।

अथ द्वाविंशत्यक्षरच्छन्दः—

यस्यामष्टौ पूर्वे दीर्घास्तदनु कमलमुखि दिनकरसंख्या
ह्रस्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुभगशरीरे ।
दीर्घावन्त्यौ वर्णौ मुग्धे यतिरपि यदि वसुरस····कैः स्या-
द्द्वाविंशत्या वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुममृदुलतरहंसी ॥ २१५ ॥

यथा—

श्रीकृष्णेन क्रीडन्तीनां क्वचिदपि वनभुवि मनसिजभाजा
गोपालीना चन्द्रज्योत्स्नाविशदरजनिगुरुजनितरतीनाम् ।
दीर्घभ्रश्यत्पत्रालीनामुपचितरभसविमलतनुभासा
रासक्रीडायासध्वंसी मुदमुपनयति मलयगिरिवातः ॥ २१६ ॥

इति हंसी ।

---

१ 'कुर्वन्ती' क, 'कुर्वन्तो' ख. २. 'रुत्कृष्टै' ग. ३. 'क्रीडितानि' ग. ४ 'चारुसुन्दरसुवर्णकुण्डल' ग. ५. योग्य' ग. ६. 'लीलालोले यतिरिह विरमति कुलगिरिषट्कैः' ख-ग. ७ 'रजनिजनितरतरतीना' घ. ८. 'घर्मभ्रश्य' घ.

अथ त्रयोविंशत्यक्षरच्छन्दः—

करसङ्गिसुवर्णद्वयवलया ताटङ्कमनोहरशङ्खधरा
कुसुमत्रयराजच्छ्रवणविलोलत्कुण्डलमण्डितरत्नवरा ।
भुजसंगतकेयूरजसुविलासा पिङ्गलनागसमालपिता
किल **सुन्दरिका** सा भवति तदा पद्मावतिका कविराजहिता ॥२१७॥

यथा—

शरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु तवैव यशः
स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवी कामकलाविकला बहुशः ।
पृथुवेपथुयुक्ता स्वगृहवियुक्ता स्वेदकणावलिमुग्धमुखी
धरणीरमणेन्दो विकसदमन्दोदारसमा [1]शरदिन्दुमुखी ॥ २१८ ॥

इति सुन्दरी ।

अथ चतुर्विंशत्यक्षरच्छन्दः—

विनिधाय करं कुरु रत्नमनोहरबाहुयुगं [2]कुरु रत्नधर
सगणं च [3]ततः कुरु पाणितलं वरपुष्पयुगं विनिधाय गुरुम् ।
इति **दुर्मिलका** फणिनायकसंरचिता किल वर्णविलासपरा
चतुराश्रितविंशतिवर्णकृता कविता सुकृताश्रयशिल्पधरा ॥ २१९ ॥

यथा—

कति सन्ति न गोपकुले ललिताः स्मरतापहताश्च विहाय च ता
रतिकेलिकलारसलालसमानसमागतमुज्झितमानरसम् ।
वनमालिनमालि नमस्य नमस्य नमस्यमुदस्य चिरस्य वृथा
भविता परितापवती गवती युवतीजनसंसदि हासकथा ॥ २२० ॥

इति दुर्मिला ।

पादयुगं कुरु नूपुरसयुतमत्र करं वररत्नमनोहर-
वज्रयुगं कुसुमद्वयसगतकुण्डलगन्धयुगं समुपाहर ।
पण्डितमण्डलिकाहृतमानसकल्पितसज्जनमौलिरसालय-
पिङ्गलपन्नगराजनिवेदितवृत्तकिरीटमिदं परिभावय ॥ २२१ ॥

---

१. 'सहवर्तिमुखी' ग. २. 'वर' घ. ३. 'कुरु पाणितल वरपुष्पयुग विनिधाय गुरु --सकर' घ.

यथा—

मल्लिलते मलिनासि किमित्यलिना रहिता भवती बत यद्यपि
　सा पुनरेति शरद्रजनी तव या तनुते धवलानि जगन्त्यपि ।
षट्पदकोटिविघट्टितकुड्मलकोटिविनिर्गतसौरभसम्पदि
　न त्वयि कोऽपि विधास्यति सादरमन्तरमुत्तरनागरसंसदि ॥ २२२ ॥

इति किरीटम् ।

अथ पञ्चविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णद्विजवरगणतृ(त्रि?)तयनगणमिह रचय ललितमिति[1] कुसुमगण
　नारीगणनगणकलितशरकुसुमसुकनककुसुमवरकृतरसनम् ।
नागाधिपनिगदितमिति च परिमुषितसकलकविनृकुलमतिरुचिरं
　शाल्वरममलमिह कलय कमलमुखि मुषितविबुधजनहृदयवरम् ॥२२३॥

यथा—

गोवर्धनगिरिधरमुपचितदितिसुतपरमहृदयमदशमनकरं
　व्यर्थीकृतजलधरगुरुवरष(र्ष?)णभरगतभयनिजकुलदुरितहरम् ।
नन्दालयनिवसनकृतवनविलसनविहितविविधरसरभसपरं
　सवीतवसनधरमरुणकरचरणमनुसर सरसिजनयनधरम् ॥ २२४ ॥

इति शाल्वरम् ।

　　मात्रावृत्तमिह प्रोक्तं चत्वारिंशत्त्रयाधिका[2] ।
　　त्रयोदशाधिकशतं वर्णवृत्तमिहोदितम् ॥

इति मैथिलदीर्घघोषकुलोद्भूतदामोदरमिश्रविरचितवाणीभूषणं समाप्तम् ।

---

१. 'मधि' घ. २. 'त्रयाधिकम्' क-ख; 'च्छताधिकम्' ग.